

ՆՈՐ ՇԲՁԱՆ

VI ՏԵՐԹ

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 2

ՓԵՏՐՈՒԱՐ

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան «ՀԵՐՄԵՆ» Մարտի 10-ի, № 15.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

Երևոյ

1. ԱՐԾԻՒՐՆ ՄԱՀԸ (Հերկոլիս), Լ. Չոզանեանի 5
2. ՎԵՐԱ, «ՄԷԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» 6
3. * * Ա. Դասնախանի 22
4. ՖԻԿԼԱՆԴԻԱ, 'Ս.-ի 23
5. ԹՈՒՐԲՈՒՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԼԱՆՔԻ ՓԱՍՆԵՆՀԻՆ ԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 53
6. ԿԱՐԼ ՄԱՐԳԱՐԸ ՆԻ ՄԱՐԳԱՐԻՉՄԸ, Բ. Դժխանեանի . . 60
7. ԻՐԻԿՈՍԻ ԿՈՒՆԿԵՐԸ (Շիլլերի) Ժառ. Լ. Ս'անուէլեանի 87
8. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ԹՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 94
9. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.
Ա. Վ. Արշակունի երկայնադրուի, «Մանկական պար-
տիզ», Զ. Տէր-Սիրաբեանի, 2) Dr. Grennfield
Die Verfassung des persischen Staates. (Պարսկ.
պեռ. կազմը), Ա. Շառ.-ի 3) Դեռաւանեանի ինչ
կարգաւ Յով. Տէր-Սիրաբեանի 4) Inga Nal-
bandian (f. Golin) «Bolgesang», digte um drom
Ն. * 105
10. ՆՈՐ Ն. ԻՈՒՍԾ ԳՐԲԵՐ 134
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Հալ-թուրքական համաժողով.—
Կոտորածների զինուոր պատճառը հայերի կարծիքով.
—Նոյնը թուրքերի կարծիքով.—Քոյի հարցը թուրքերի
բմբռնողութեամբ.—Նոյնը հայերի տեսակէտով.—Թա-
լանը վերադարձնելու հարցը հայերի առաջարկութեամբ.
—Նոյնը թուրքերի առաջարկութեամբ.—Փոխարքայի եղ-
րակացութիւնը.—Նոր ստեղծարարական զաշնակիր Գեր-
մանիայի հետ: 135
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—Մինիստրական փոփոխութիւն
Իտալիայում.—Անգլիական պարլամենտի խափանումը.
—† Անտոն Մինդեր եւ Եւգինի Րիխտեր.—Մինիստ-
րական փոփոխութիւն Ֆրանսիայում.—Անգլիան, Ֆրան-
սիան եւ Իտալիան արմատականանում են: Լ. Ս. 188

Նոր շրջան VI տարի

Հրատ. XVIII տարի

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԵԿԵՆ, ՀԵՍՏԵՐԵԿԵԿԵՆ ԵՐ ՔԵԳԵՔԵԿԵՆ

Ա. Մ Ս Ա. Գ Ի Ր

№ 2

Փ Ե Տ Ր ՈՒ Ա Ր

1906

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան „ՀԵՐՄԷՍ“ Ընկ. Մադար. փող. 15.

1905

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

№ 2

Երևո

1. ԱՐԾԻԻԻՆ ՄԱՀԸ (Հերեդիա), Ա. Չուպանեանի 5
2. ՎԵՐԱ, «ՄԷԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ» 6
3. * * Ա. Իսահակեանի 22
4. ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ, Դ.-ի 23
5. ԹՈՒՐԲՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱԻԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵԻՀԻՆԳԱՄԵԱԿԸ
Ականատեսի 53
6. ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐՔՍԻՉՄԸ, Բ. Իշխանեանի . . . 60
7. ԻԲԵԿՈՍԻ ԿՌՈՒՆԿՆԵՐԸ (Շիլլերի) Թաւ. Լ. Մանուէլեանի 87
8. ԱԳՐԱՐ. ՀԱՐՅԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ԹՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ
Երուանդ Սարգսեանի, 94
9. ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. —
Ս. Վ. Արդուէնտ Երկայնաք սզուկ, «Վանկական պար-
տէզ», Զ. Տէր-Միքայէանի, 2) Dr. Grennfeld
Die Verfassung des persischen Staates. (Պարսկ.
պետ. կազմը), Ա. Շահ.-ի 3) Կեռանաներն ինչ
կարգաւ Յով. Տէր-Միքայէանի 4) Inga Nal-
bandian (f. Golin) «Bolgesang», digte um drom
Ն. V. *. 105
10. ՆՈՐ ԵՆ. ԻՌԱԾ ԳՐԲԵՐ 134
14. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Հաւթուրքեան համաժողով. —
Կոտորածների զլխաւոր պատճառը հայերի կարծիքով.
— Կոյնր թուրքերի կարծիքով. — Քոչի հարցը թուրքերի
րմբոնողութեամբ. — Կոյնր հայերի տեսակէտով. — Թա-
լանր վերաշարժներու հարցը հայերի առաջարկութեամբ.
— Կոյնր թուրքերի առաջարկութեամբ. — Փոխարքայի եզ-
րակացութիւնը. — Կորստեւտրական դաշնագիր Գեր-
մանիայի հետ: 135
15. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. — Վինխտրական փոփոխութիւն
Խալիւպում. — Աւստրական պարլամենտի խափանումը.
— † Անտոն Վինգեր եւ Եւգենի Բիխտեր. — Վինխտ-
րական փոփոխութիւն Ֆրանսիայում. — Անգլիան, Ֆրան-
սիան եւ Խալիւան արմատականում եւն: Լ. Ս. 188

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
 17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
 19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
 20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիէր՝ «ՀԱՋԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ-
 ԼԻԱՅՈՒՄ», վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ.
 անգլ. Մ. Կարապետեան 174—206

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ գրել պարզ, մասնաւոր թուերը, յատուկ անուններն ու օտար բառերը, եւ քերքի միայն մի երեսի վրայ. առանձնապէս ուշ դարձնել կէսադուրեան, ուղղագրութեան եւ նոր պարբերութիւններու որոշակի լինելու վրայ. Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնուած են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ոտանաւորները չեն վերադարձնուում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարուած են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մուրնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը զանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկ, Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այտնել նաեւ հին հասցէն:

ԱՐԾԻԻԻՆ ՄԱՅՐ

(Հ ե ռ ե դ ի ա)

Երբ որ արծիւն յաւերժական ձիւներէն վեր է բարձ-
րացած,

Լայնատարած իր թևերուն աւելի օդ կ'ուղէ գոնել
եւ արեգակն աւելի մօտ աւելի ջինջ կապոյտի
մ'մէջ,

Տալցնելու համար շողիւնը թաղծագին իր բերե-
րուն:

Վեր կ'ամբառնայ: Ու կը ծըծէ ամբողջ հեղեղ մը
կայծերու:

Միշտ աւելի վեր, իր խրոխտ թռուիչն հանդարտ
ուռեցնելով,

Կը սրլանայ դէպի մերիկն ու փայլակը զինք կը
քաշէ.

Բայց շանթն ահա մէկ հարուածով անոր երկու թևը
փշրեց:

Չարադուշակ աղաղակով, կը դարձդարձի, ընդբարշ
տարուած՝

Մեծ յորձանքէն, ու պրկըւած, վրսեմ ումպով մը
խրմելով

Բոցն համապիւռ, կը մըխըրճի անդունդին մէջ
փայլակնացայտ:

Երնէկ անոր որ Փառքի կամ Ազատութեան սիրոյն
համար,

Հրպարտութեանը մէջ ուժին 'ւ արբեցութեան մէջ
երազին,

Կը մեռնի այսպէս, մահով մը շըլացուցիչ ու կար-
ճատե:

Ա. Զօլանեան

ՎԵՐԱ

«ՄԵԿԸ ՇԱՏԵՐԻ ՀԱՄԱՐ»

Մի աղջկայ օրատետրից ¹⁾

Գէորգ:

Ես չեմ կարող բռնել լինել: Ես աշխատեցի կամքիս ուժով անցնել մեզ բաժանող անդունդը: Իզո՛ւր: Ես ոյժ չունիմ սանձադարելու իմ դպացմունքները: Քեզ հետ իմ կեանքը կը լինէր յաւիտենական կեղծիք... Ահա թէ ինչու ես հեռանում եմ քեզնից... Հեռանում եմ ընդմիջաւ: Գէորգ: Իմ սէրը դէպի քեզ աւելի բուռն է, քան ապրելու ցանկութիւնս: Քո տանջանքը ես չեմ կարող տանել—այն էլ առանց մեղքի տանջանքը: Ես զո՛հ եմ մեր հասարակական կարգերի... ոչ առաջին և ոչ վերջին դո՛հը,—զեռ երկար ժամանակ ոչ վերջինը... Ես չափազանց թոյլ եմ այս հսկայական պայքարը տանելու համար—և չափազանց մեծակ: Բայց կատարիւր իմ վերջին խնդիրը, Գէորգ, իմ ամենավերջին խնդիրը... Կոտի՛ր այն Գաղափարի համար, որի պատճառով ես կորչում եմ:—Կոտի՛ր իմ յիշատակի համար, Գէորգ:

Ուղարկում եմ քեզ իմ օրագրի վերջին թերթերը: Նրա իւրաքանչիւր խօսքը իմ հոգու մի մասնիկն է... կարող ես այն հրատարակել կեղծ անուան տակ:

Եւ եթէ այն սակաւաթիւ մարդկանց մէջ, որոնց ձեռքը կ'անցնի իմ սրբութիւն սրբոցը, կը գտնուեն դէթ մի բանիւր, որ ծաղրով ու արհամարհանքով չեն շարաի այն մի կողմ... այդ էլ բաւական է ինձ համար...

Մնաս բարեաւ, Գէորգ:

Մխիթարի՛ր իմ խեղճ ծնողներին:

1) Vera „Eine für Viele“ aus dem Tagebuche eines Mädchens գիրքը ահագին ազմուկ հանեց Եւրոպայում, իրրե կանանց իրաւունքների պաշտպանութեան նուիրուած մի գեղարուեստական երկ: Ծ. Խմբ.

Ուղարկում եմ քեզ մի վերջին հրածեշտ, հիւսուած իմ սիրուց ու տանջանքներից:

Քո հաւատարիմ Վերա:

*

Սեպտեմբերի 18-ին

...Ես վարժնեցի կէս զիշերին: Զարթնեցի գիշերային արհաւիրքների և խռովեցնող երազների քաօսից: Արգէն մի քանի օր է, որ ես չունիմ թարմացնող ու անդորր քուն:

Կատաղի փոթորիկը անձրևի կաթիլներով ձեծում էր իմ պատուհանի ապակիները... միակէրպ և անմիտ ձայներ... Անթափանցելի խաւարը բանդի պատերի պէս ճնշում է ինձ: Խաւարը սիրելու համար պէտք է լինել կամ չափազանց երջանիկ կամ անսահման դժբաղդ: Յրտից դողդողալով ես վեր կաշայ անկողնիցս և վառեցի ճրագը: Ես հաճոյքով դիտում էի, թէ ինչպէս լոյսի շողիւրը, թափանցելով խաւարի մէջ, կուռւմ են նրա հետ, աշխատելով վանել նրան...

Ես հստում եմ զբաւեղանիս առաջ՝ զլուսս պաշարուած գիշերային երազների յարուցած խոհերով: Ես կը ցանկանայի լինել կատարելապէս ազնիւ... ճշմարիտ, անհափ ճշմարիտ պէպի ինձ: Ես իմ ամբողջ էութեամբ ձգտում եմ դէպի այդ ճշմարտութիւնը: Ի՞նչ օգուտ խորամանկութեաւ հիւսուած կեղծիքներից, ի՞նչ օգուտ այն բոլոր պատրանքներից, որ բընբոյշ հոգատարութեամբ սնւում են կեղծիքի մթնոլորտում: Արդեօք, այդ սխտեմատիկ ինքնախաբէութիւնը կը տա՞յ ինձ մի կաթիլ երջանկութիւն կամ մի կտոր ինքնագոհութիւն, որը սակայն կազմում է մեր երջանկութիւնը: Կեղծիքի ծանրութեան տակ ճշմարտութիւնը աւելի և աւելի խորն է թափանցում մեր հոգու մէջ և ախօս շինում:

Ճահիճներն ու ցածր տեղերը ինձ սոսկում և զգուսնք են պատճառում: Ես կամենում եմ թարմ, մաքուր և պարզ օդ շնչել: Ես կամենում խօսքերով արտայայտել այն ամենը, ինչ ինձ ճշմարտութիւն է թւում: Ես կամենում եմ յետ քաշել մերկութեան ծածկոյթը, պոկել պողտնի շղթաները, որոնք ճնշում են անհատի ազատ զարգացումը... Ես ուզում եմ փորձել այն՝ ինչ պէտք է լինի, և բիւրեղացնել իմ նախնական էութիւնը: Միթէ ես աւելի լաւ, աւելի մաքուր և աւելի՞ բարձր կը լինիմ, եթէ ծածկեմ ինձանից իմ դարչելիութիւնները, եթէ նրանց քօղարկեմ իմ առաջ, արդարացեմ, պատճառարանեմ: Եւ մի-

թէ ես աւելի ստոր և աւելի վատթար կը լինիմ, եթէ զգամ և գնահատեմ իմ լաւ յատկութիւնները:

Քահանան կարող է մերձենալ սրբութիւններին առանց պղծելու նրանց...

Ես մօտեցայ լուսամուտին և հայեացքս միտեց անդորր և համր խաւարի մէջ: Եւ մտածումներէս կծիկը սկսեց կամաց-կամաց բացուել գլխիս մէջ, թել թելի յետեից... Ես համարեա մարմնապէս էի այդ զգում: Հարկաւոր չէ գլուխ ցաւեցնել կեանքի առօրեայ հարցերի համար, դրանով նոր և նոր կասկածներ են ծնւում: Մտքի սղոցը մանրացնում է կեանքի արժէքները:

Ես անտանելի բնաւորութիւն ունիմ, որ հետևանք է հարուստ և կուշտ կեանքի: Զկայ ոչ ուրախութիւն և ոչ ցանկութիւն: Լիութեան և բաւականութեան մէջ մաշւում են մեր հոգեկան ոյժերը, որոնք լսփում են իրար: Նրանք թմրում են պարապութիւնից, ինչպէս որ խոփը ժանգոտւում է անգործութիւնից: Ահա ինչու շատ անգամ ես ասում եմ ինքս ինձ, որ եթէ ես ստիպուած լինէի աշխատել, եթէ կարիքը ստիպէր ինձ որեւէ գործի կպչել, եթէ ես ծանօթ լինէի վաղուան հոգսի հետ, ես, թերեւ, աւելի թարմ, աւելի առոյգ և աւելի ուրախ լինէի: Ես կը վերածնունդի, նորից կը երիտասարդանայի և այսպէս չէի խեղդուի անլոյս, աշնանային յոռետեսութեան մէջ:

Բայց այս կոշտութիւնը իր մշտական անբաւականութեան հետ միապին, այս բուրժուական մոլի վայելքները, սպանում են ոչ միայն² լուրջ աշխատանքի կարողութիւնը, այլ մեղցնում են նոյնիսկ ցանկութիւնը: Եւ սեփական անկարողութեան և աննպատակ գոյութեան զիտակցութիւնը վերին աստիճանի դառն է:

Ահա թէ ինչու հասարակ ժողովրդի մէջ այնքան շատ է ոյժը, եռանդը և երջանկանալու կարողութիւնը և այնքան սակաւ են թոյլ նեարդերը: Նրանք ժամանակ չունին իրանց հոգին շուռ տալու, հետազօտելու, բաղադրիչ մասերի վերլուծելու, դասաւորելու և իւրաքանչիւր նեարդի թրթռացումներին հետեւելու: Վայելքներից տկարացած մեր զստակարգը—ներվայնութեան հայրենիքն է: Եւ այս վիճակը անուանում են՝ դիւնութեան հայրենիքն է: Եւ այս վիճակը անուանում են՝ դիւնութեան հայրենիքն է, նրան շահագործում են, նրանով հարստութիւն են դիզում: Մեր զեղարուեստը մեր նեարդերի քայքայման որրանն է: Մեր ժամանակակից կեանքը ամբողջապէս հիւանդութեան սերմերով է ցանուած: Մեր զգացմունքների բոլոր արտայայտութիւնները լեցուն են նեարդային տենդով. բայց նրանց

մէջ չկայ բուռն ոգևորութիւն, որովհետև ոգևորութիւնն ոյժի արտայայտութիւնն է:

Ես կը ցանկանայի՝ դուրս գալ բարդ ու խճճուած դրութիւնից և ապրել պարզ ու բնական կեանքով...

*

Սեպտեմբերի 20-ին

Ես ինձ շատ անգամ չափադանց մենակ եմ զգում: Եւ այն ոչ թէ իմ միայնութեան ժամերին, այլ երբ գտնուում եմ օտար ու անտարրեր մարդկանց շրջանում: Միայնութեան այդ զգացմունքը ընկճում է ինձ: Այդ ժամանակ մարդ իրան այնպէս կտրուած է զգում ամեն ինչից և համարում է իրան մի անպէտք մասնիկ... մի հիւլէ, որ տարւում է տիեզերքի անհունութեան մէջ... անպաշտպան, անօգնական:

Երբեմն էլ քիչ է մնում երեսի վրայ ընկնիմ և երեսայի պէս հեկեկամ:

Իմ սիրելի ծնողները չնայելով իրանց մեծ սիրուն գէպի ինձ, անկարող եղան ազատել ինձ ճնշող տառապանքից: Նոյն իսկ Գէորգի ներկայութիւնը հազուադիւրս ժամերում հազիւ էր կարողանում իմ մենաւարտութեան զգացմունքը ցրուել: Նրա սէրը խորն է և ուժեղ, բայց նա լայնածաւալ չէ: Այդ սէրը ձգտում է մաշիլ իմ անհատականութիւնը իրա ջերմութեամբ և ձուլել իմ էութիւնը իր էութեան հետ: Եւ սիրոյ այդպիսի ձրգտումը ստիպում է ինձ կասկածել, թէ նա ուժեղ է: Երբ երկու հոգիներ չեն կարող կապուել իրար հետ, մնալով ամբողջ, ազատ և ինքնուրոյն, չեն կարողանալ և հասկանալ ու լրացնել միմեանց, չեն կարողանալ մերձենալ միմեանց իրանց բազմակողմանի ամբողջութեամբ, այն ժամանակ փոխադարձ հակումն էլ չի կարողանալ տալ այն բարձր երջանկութիւնը, որ պերպոյն համերաշխութիւնից է ծնունդ առնում: Եւ այն, ինչ հնարաւոր է սովորական հոգիներին, շատ անգամ հնարաւոր չէ լինում հազուադիւրս և սուր անհատականութիւն ունեցող անձերի համար: Մարդիկ, որոնք մեծ տեղ են բռնում, չեն կարող իրար մօտ նստել: Նրանք կը ճնշեն միմեանց, անձնազուրկ կ'անեն, կը սպանեն իրանց զարգացման հնարաւորութիւնը: Նրանք պէտք է կորցնեն իրանց, որ յետոյ գտնեն միմեանց:

Գէորգը կ'ուզենար ձուլել ինձ իր Եսի հետ, կ'ուզենար ինձ իր առարկան, իր ոյժի խաղալիքը, իր սենեակի զարդը դարձնել:

Կան կանայք, որոնք իրանց երջանկութիւնը դրա մէջ են գտնում. նրանք հրաժարուած են իրանց բոլոր առանձնայատկութիւններից և անբողջապէս լուծուած են սիրած մարդու մէջ: Կանանց այս խաղաղ հնազանդութեան տխուր հետեանքն է՝ տղամարդու իշխող մորալը, նրա ձգտումը դէպի գերիշխանութիւնը և իր տիրապետութեան գիտակցութիւնը: Կանացի թուլութեան վրայ է հիմնուած տղամարդն իր կարծեցեալ ոյժը: Բայց սա հէնց մի թոյլ հիմունք է, և տղամարդկանց հռչակաւոր ոյժը, որով նրանք արդարացնում են իրանց անժուժկալութիւնները, արդէն վաղուց առասպելների կարգն է անցել, որին մենք այլևս չենք հաւատում: Միայն այն ժամանակ կարելի է մեծ ոյժ և առողջ սերունդ ունենալ, երբ ոյժը ոյժի վրայ է հաստատուած: Այժմ մենք անհամար խոչընդոտների առաջ ենք կանգնած, որոնց պէտք է յաղթահարել: Կանայք իրանց ազականգնած, որոնց պէտք է յաղթահարել: Կանայք իրանց ազատագրական ձգտումներով ահագին աղմուկ են բարձրացնում, գլուխները խփում արիւնլուայ անում, և միայն շատ հազուադէպ գէպքում է նրանց յաջողում պատից մի փոքրիկ քար պոկել:—Դրա համար հարկաւոր է աւելի ուժեղ կործանելնիւթը:—Մեր ամբողջ հասարակական կարգը պէտք է այնպէս օդը թռչի, որպէս յարգը փոթորկի ժամանակ:

*

Սեպտեմբերի 21-ին:

Գէորգը հեղնում է իմ բոլոր գաղափարները՝ չափազանց գիտակցող մարդու բնորոշ ժպիտով: Նա շատ անգամ ինձ հետ վարում է, որպէս երեխայի կամ խաղալիքի հետ: Շոյում է իմ մագերը, ականջներս քաշում է, աչքերս համրուում է, խօսքերս հանաքի է տալիս: Իմ վրդովմունքը նրան բաւականութիւն է պատճառում. նա նոյն իսկ չի զգում, որ դրանով ինձ վիրաւորում է: Նա չի զգում նաև այն սուր խայթոցները, որոնցով լեցուն է իմ խօսքերը: Նա կարծես զրահով պաշտպանուած լինի ամենաջնչին հարուածների դէմ անգամ: Դրանով նա ինձ զինաթափ է անում: Երէկ ես համր գայլոյթով ըայլում էի նրա հետ Բինգշտրաուէ փողոցով:

—Ես փիլիսոփայող կին չեմ ուզում.—ասաց նա.—այն էլ բաւական է, որ նա նորավէպ գրել գիտէ և պատուաւիրութիւն ունի:

—Ուրեմն ես մտածե՞լն էլ պէտք է մոռանամ: Այնպէս չէ.

—վրայ բերեցի ես գրգռուած:

—Այո, սիրելիս:

Նրա խաղաղ անդորրութիւնը դառնացրեց ինձ:

—Շատ լաւ, բայց դու կարող ես քո վճիռը փոխել: Մենք պաշտօնապէս դեռ նշանուած չենք.—ասացի ես կատաղութեամբ:

—Բայց, իմ անուշիկ, մենք ծածուկ ենք նշանուած և այդ աւելի մեծ նշանակութիւն ունի.—վրայ բերեց նա:

Ես լռեցի կոտորուած սրտով, հազիւ զսպելով արտասուներս:

Իսկ նա ասաց քնքշութեամբ ու բարութեամբ.

—Ի՞նչ փոյթ մեզ այս յիմար աշխարհը, երբ մենք այնպէս սիրում ենք իրար:

Նա իրաւժէնք ունէր:

Երբ մենք սիրում ենք իրար:

*

Սեպտեմբերի 24-ին:

Ես սիրում եմ գրել գիշերը, երբ իմ շուրջը ամեն բան քնած է առատուկական անդորրութեամբ: Այդ ժամանակ ես ինձ մենակ չեմ զգում. ինձ հետ է իմ սփոփանքը—իմ անհատականութեան գիտակցութիւնը, որը կորցնում եմ ամբողջապէս ժխտի մէջ: Այնտեղ ես դառնում եմ սովորական, հասարակական մեքենայ և ինձ ճնշում եմ բուրժուական նեղ համազգեստով... Այստեղ ինքս ինձ հետ եմ, ապրում եմ սեփական հոգիներն կեանքով, ականջ եմ դնում իմ զոյգութեան իւրաքանչիւր խօսքին, որ խեղաւում է կեանքի ազմուկի մէջ: Գիշերը տալիս է ինձ վսեմ կարելիութիւնը աշխուժօրէն խօսելու ինքս ինձ հետ, այն խորախորհուրդ գաղտնիքների մասին, որոնք բղխում են հոգուց:

Այս ինքնամփոփման մէջ մեծ եսասիրութիւն և ունայնասիրութիւն կայ: Կարծես մարդ դնում է ինքն իրան իր սեփական մտքերի, զգացմունքների, գիտողութիւնների, խօսքերի շրջանակի մէջ... Ամեն մի շրջանակի նպատակն է բարձրացնել և զեղեցկացնել իր բովանդակութիւնը: Նոյն իսկ իր անձի տուա՞յ մարդ էստետիքական կարիք է զգում սահմանելու իր գարշելիութիւնն ու ոչնչութիւնը:

Տարօրինակ է, որ շատ անգամ ուրիշների կողմութիւնն ու ստորութիւնը պարզում են մարդու առաջ իր սեփական արժանիքները: Ուրիշի կեղտի մէջ մարդ, կարծես, ինքը մարդու է: Ֆրանսիական առածն ասում է՝ Il faut toujours un plus petit, que soi! Ես այդ այսօր դպացի:

Ես փողոցում պատահեցի Կլարա Ֆրիդրիխսին: Վեց ա-

միս է, ինչ նա ամուսնացել է: Նրա ականջներում խոշոր աղաժանագներ են ճօճում: Նրա այտերը և մազերը մի տեսակ կարմիր գոյն են ստացել: Շրթունքների ծալքերը աւելի խորն են գնացել: Նա ճնշող մտերմութեամբ իր թևը անցկացրեց իմ թևով և սկսեց ինձ պատմել մեր ամուսնական կեանքից միջնադէպեր—ցոփութիւն, անամօթ պղծութիւն, որից իմ սիրտը տալն ու վրայ էր լինում:

—Ես իմ իղէալիս հասայ.—վերջացրեց նա իր պատմութիւնը.—ես այժմ հարուստ եմ, ունիմ իմ սեփական ննջարանը: Իմ ամուսինը արդէն քառասուն տարեկան է և յայտնի Դօն ժուան է եղել! Ես երեխայ չեմ ունենայ! Օ՛, ես երջանիկ եմ, շատ երջանիկ:

Կատաղութիւնը տիրեց ինձ: Ես կ'ուզենայի նրա երեսին խփել, հայհոյանքներ թափել: Նա ինքն ամբողջովին անառակութեան մարմնացում էր ինձ թւում:

Քաղաքավարութեան սահմանից դուրս չգալու համար սառն հրաժեշտ տուի և բաժանուեցի նրանից:

Նրբ հսնչեցի դէպի նա ունեցած զգուանքս—սկսեցի մտածել Գէորգի մասին—և իմ սիրտը լցուեց մաքուր, ջինջ և պարզ զգացմունքներով: Եւ իմ գիտակցութեան վրայով անցաւ իսկական, կատարեալ երջանկութեան ալիքը:

*

Սեպտեմբերի 25-ին:

Գէորգը հրեշտակի նման բարի է դէպի ինձ: Նրա խիստ խօսքերի յետևում շատ անգամ սիրոյ և քնքշութեան փրփրացող ալիքներ են ծածկուած լինում: Նրա ամեն մի խօսքը, ամեն մի մտածմունքը ցոյց է տալիս նրա սէրը դէպի ինձ: Նա կը կամենար ինձ փաթաթել իր կեանքով, որպէս փափուկ տաք վերարկուով: Նրա աչքերը շատ խորն են նայում իմ աչքերի մէջ... Եւ ես զգում եմ, որ նա սաստիկ ցանկանում է թափանցել, հետազօտել իմ հոգու բոլոր անկիւններն և իմանալ իմ բոլոր զաղտնիքները:

—Քո մէջ ոչ մի խորթ բան չպիտի լինի ինձ համար, Վերա,—յաճախ ասում է նա ինձ,—ոչ մի միտք չպիտի լինի քո մէջ, որ ես չիմանամ:

Շատ անգամ նրա հայացքից երևում է, որ նա, կարծես, հետևում է ինձ, մի բանից վախենում է, կատկածում է: Այն ժամանակ նա անդադար ինձ հետևում է, կշռում է իմ ամեն մի խօսքը, ամեն մի շարժումը, իմ գէմքի արտայայտութեան

փոփոխութիւնը: Ես ինձ ճնշուած եմ զգում, տեսնելով նրա կասկածոտութիւնը, ինքն էլ տանջւում է: Մի անգամ հարցրի նրան. «Դու ինձ հաւատո՞ւմ ես, Գէորգ»: Նա յանկարծ տխրեց և ասաց. «Երբեմն!» Եւ համբուրեց ձեռքս: Բայց նրա վրայ մի ինչ որ յոգնածութիւն էր նկատուում:

— Ես վատ մարդ չեմ, Գէորգ. — ասացի ես:

— Ես այդ գիտեմ, սիրելիս. այլապէս ես քեզ կը սիրէի՞:

— Էլ ինչո՞ւ ես, ուրեմն երկմտում:

— Ես վախենում եմ, որ մի օր կը կորցնեմ քեզ!

— Բայց, Գէորգ, այդ անկարելի է:

Ես բազուկներս փաթաթեցի նրա պարանոցով և համբուրեցի նրան: Այդ առաջին համբոյրս էր: Իսկ նա ինձ այնպէս ամուր սեղմեց իր կրծքին, այնպէս վայրենի ու կատաղի ձեռով... որ, կարծես, այլ ևս չէր ուզում գրկից բաց թողնել: Նրա գրկախառնութիւնը, կարծես, յուսահատութեան բռնակում լինէր: Այդ բռնկման յետեից ես նշմարեցի անզուսպ ցանկութեան տենդային սարսուռը:

Ինձ համար անբացատրելի մնաց, թէ ի՞նչպէս այդ վայրկեանին ես կարողացայ այնպէս սլարդ և սուր և սառը կերպով խորհել:

Նա կամենում էր ինձ տիրել՝ աւելի ամուր և անքակտելի կերպով շղթայելու համար: Այդ բանն ինձ վշտացնում էր: Ամենաբարձրը, որ ես կարող էի նրան տալ, նա հուսատացրեց իր մտքում իբրև նպատակ: Բայց ես այնքան ոյժ չունեցայ, որ կարողանայի ճնշել իմ մէջ ամօթի զգացմունքը և ասել նրան այդ բանը: Ո՞րքան մենք մանր, վախկոտ և թոյլ ենք մեր կեանքի ծանր ընկալչներում:

Մենք մեր աչքերը փակում ենք ճշմարտութեան առաջ, ինչպէս երկչոտ երեխաները խիստ հայեացքի առաջ:

*

Սեպտեմբերի 26-ին:

Շատ, շատ ստուգութիւններ են ծածկուած «ամօթի զգացմունք» կոչուող հասկացողութեան տակ: Հէնց նոյն իսկ ինքը — ամօթի զգացմունքը, եթէ հեռացնենք նրանից արհեստական փայլը, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ձգտում դէպի անճշմարտութիւնը: Դժուար է որոշել, թէ ինչ աստիճան թոյլատրելի է այդպիսի անճշմարտութիւնը: Կան լոյսից վախեցող

ճշմարտութիւններ, անհատական. ճշմարտութիւններ, որ խուսափում են ուրիշների հայեացքներից:

Նոյն իսկ մեր սրտի ընտրեալի առաջ, աւելի արժանաւոր և աւելի փորձուած, մենք խայտարդեալ հագուստով ծածկում ենք ոչ միայն մեր մարմինը, այլ և մեր հոգին: Մենք մեր ընտրեալի առաջ կապնած ենք դադտնիքներով փաթաթուած: Մենք պէտք է մեր դէմ կռիւ մղենք, որ կարողանանք մեր սիրոյ հետ միասին բանալ նրա առաջ նաև մեր մարմինը: Բայց յաճախ մեր ամբողջ կեանքում մենք ծածկում ենք նըրանցից, ինչպէս նաև ինքը մեզանից, մեր հոգու մերկութիւնը...

Ամօթի զգացմունքը մեր ձեռքով սնուած կեղծիք է: Առաջին մարդիկը չգիտէին, թէ ինչ է ամօթը: Մերկութիւնը նրանց համար բնական էր: Երեխաները նոյնպէս չունին ամօթի զգացմունք:

Իսկ մենք, խելացի, քաղաքակրթուած մարդիկս, մենք օգտուում ենք մեր մերկութիւնից:

Ինձ թւում է, անառակութիւնը հագուստի հետ միասին է աշխարհ եկել:

*

Սեպտեմբերի 28-ին:

Այսօր առաւօտեան ես Գէորգի հետ միասին գնացի Դօր-նըրախ: Մենք անտառով էինք անցնում: Խաղաղ էր և ոչ մի մարդ չուրջը: Միայն չորացած աերկներն էին խշխշշում մեր ոտների տակ: Արևի ճառագայթները թափանցում էին ճիւղերի արանքից և պարում էին գորշ դեռնի վրայ: Մենք քայլում էինք հանդարտ, ճանապարհից հեռու, ձեռք-ձեռքի տուած: Մեր շուրջը ինչ-որ ջերմութիւն, պարզութիւն և մանկութիւն էր տիրում: Մեղանից և ոչ մէկը չէր ուզում ասորեայ զրոյցով խանգարել այդ ժամի վեհութիւնը.

Երբեմն Գէորգը կամացուկ սեղմում էր իմ ձեռքը: Ես զգում էի, որ նա այդ բոպէին մի լաւ և բնորոշ բանի մասին էր մտածում, այդ երևում էր ձեռքի սեղմելուց:

Այդ տեսակ բոպէներում մենք ապրում ենք ընդհանուր կեանքով: Մեր մէջ չկայ ոչ մի օտար զգացմունք, ոչ մի դադտնի մտածմունք: Նոյն իսկ զգայնական ցանկութիւնը լըռում է: Անսահման հաւատարմութիւնը, սիրոյ խորը զգացմունքը մետաքսէ թելով կապում են հոգին հոգու հետ: Ինձ թւում էր, թէ ես եկեղեցում եմ գտնուում: Ես կը կամենայի ընկնել ծնկաչոք և ծախել բազուկներս աղօթելու համար: Իմ

մէջ զարթնեց իսկական և ճշմարիտ բարեպաշտութիւնը, իսկ յետոյ ձգտում՝ լինել բոլորովին մաքուր և բարի, անսահման բարի և սեփական երջանկութիւնը զոհել ուրիշների համար, ձգտում գէպի անձնաղոհութիւն... Այսպիսի բուզէներում սիրում են բոլոր մարդկանց... և ամեն բան աշխարհիս երեսին սրտի մօտ է թւում... և կեանքի բոլոր մեղեդիները ճնշում և երգում են...: Մարդկային բոլոր գեղեցկութիւնները հաւաքւում են միասին և հոսում սիրոյ հեղեղի հետ միասին: Մի մարդ, որ երբևիցէ սիրել է, չի կարող բոլորովին այլանդակուել: Այնքան ակնուրթիւն, վեհութիւն և մաքրութիւն է պարունակում իր մէջ ճշմարիտ սէրը: Նա լուսաւորում և տաքացնում է մեր գոյութեան ամենամութ և ծածկուած անկիւններն անդամ:

Շատ անգամ ինձ անհասկանալի է թւում, թէ ինչպէս ես իմ կեանքի 20 տարին կարողացայ ապրել խաւարի մէջ—ապրել առանց նպատակի, օր-օրի յետևից... ես ինչպէս առհասարակ դոյութիւն ունէի առանց Գէորգի... Այն ժամանակ օրերս անցնում էին տաղտկալի և մեռած: Այն ինչ մեր երկու տարուայ սիրոյ ամեն մի վայրկեանը յոյս է ծնում, ամեն մի ժամը—մի նոր զգացողութիւն, իսկ ամեն մի օրը ապագայի հակադիր պատկերը ներկայացնում: Ամեն մի վիշտ լցուած է գեղեցկութեամբ... Նոյնպէս և ուրախութիւնը: Ես խղճում եմ այն աննշան և խեղճ մարդկանց, որոնց առաջ փակուած է այս դրախտը...

Այդ բուզէին Գէորգը միենոյն բանն էր զգում: Մենք նստեցինք գաշտում, փոքրիկ հողաթումբի վրայ, սեղմուեցինք իրար և սկսեցինք անցեալը մտաբերել, և շատ մանրամասնութիւններ մենք յիշեցինք մեր առաջին և երկշոտ բարեկամութեան ժամանակաշրջանից:

Մենք աշխատում էինք գտնել մեր սիրոյ առաջին սերմերը: Ամառային մի տաք գիշեր էր, երբ մենք առաջին անգամ պատահեցինք միմեանց: Վալցկամերգութեամբ... զբօսանքի ժամանակ... Լուսինը փայլում էր—մենք չճանաչեցինք միմեանց, նոյն իսկ նախապաշարուած էինք մէկ-մէկու դէմ... Յետոյ մի ինչ-որ անբացատրելի հակում կապեց մեզ իրար հետ մեր ընդհանուր յատկութիւնների միջոցով և խիստ զինեց մեզ իրար դէմ, մէկ մէջ եղած տարբերութիւնների պատճառով: Մեր սիրոյ ծնունդը կոխ էր... յամառ դիմադրութիւն և փառաւոր յաղթանակ:

Մենք ծիծաղում էինք, յիշելով այն ժամանակը, երբ մեզ բաժանում էին պայմանական պատնէշները և ստրկացնում

զանազան ձևականութիւնները, երբ նա ինձ «համեստափայլ օրիորդ» էր անուանում, իսկ ես նրան՝ «պարոն դոկտոր»:

Մեզ համար ծիծաղելի էր յիշել և մեր առաջին երկչոտ տեսակցութիւնը (rendez-vous). ես վախից ամբողջովին դողում էի, իսկ նրա աչքին երևում էին բամբասասէր ծանօթների ստուերները...

Այդ ժամանակուանից մեր մէջ շատ բան է փոխուել: Մենք մի կողմ ենք դրել արտաքին համեստութեան զգացմունքը: Անհոգ և համարձակ մենք գնում ենք մեր սիրոյ ճանապարհով:

Եւ եթէ իրականան Գէորգի յոյսերը, ամենաշատը մի տարուց յետոյ մենք կը սլաականենք իրար... ընդմիջաւ...

Աշխարհը մեզ համար միայն հիմք է, գետին, որի վրայ մենք կառուցանում ենք մեր կեանքի գեղեցիկ շէնքը...

*

Սեպտեմբերի 29-ին:

Ծնողներս գաղտնի կերպով կուռում են իմ սիրոյ դէմ: Սկզբում միայն կծու ակնարկներ էին: Իսկ այժմ արդէն ասպարէզ է եկել բարոյագիտական մահակը: Իմ թանկագին ծնողները, չնայելով դէպի ինձ ունեցած սիրուն, այնքան կարճատես են, որ կարծում են, թէ հարուստ ամուսինը կը բախտաւորեցնէ իրանց զաւակին:

—Սէր ասած բանը յիմարութիւն է, ասում է հայրս.— դատարկ խօսքեր, վիպական դատարկաբանութիւն: Եթէ երկար նշանուած մնաս, սիրուդ գերեզման կը փորես: Մայրդ և ես դեռ նոր էինք ծանօթացել, երբ նշանուեցինք—և մենք երջանիկ եղանք...

—Բայց դու մի բախտաւոր զիպուած է, իրկչոտութեամբ նկատում եմ ես:

—Ձայնդ,—վրայ բերեց մայրս իր սովորական կոպիտ եղանակով: Քեզ համար հաճելի կեանք ստեղծեցիր, սէրը ինքն իրան էլ կը գայ: Դատարկ մտուրի առաջ ձիերը կը սկսեն իրար կրծել:

Այս տեսակ ֆիլիստերական խօսակցութիւնների ժամանակ իմ ամբողջ մարմնի միջով մի սառսուռ է անցնում:

Եւ երբ իմ հայրը վերջացնում է իր խրատները հետեւել խօսքերով. «Մի մոռանալ, որ մենք քեզանից խելացի ենք, և որ ամենագլխաւորն է, աւելի փորձուած», ես առարկում եմ վճռողաբար. «Ես էլ եմ կամենում փորձառութիւն ձեռք բերել»:

Այս տեսակ ընդհարումներից խուսափելու համար ես ու Գէորգը, մեր առօրեայ կեանքի հետ միասին, ապրում ենք նաև զաղտնի կեանքով... Մեր այս երկմիտ կացութիւնը կը վերջանայ այն ժամանակ, երբ Գէորգը միջոց ձեռք կը բերէ ամուսնական կեանքի համար: Եւ այն ժամանակ իմ ազատ ընտրութեան իրաւունքը ստանալու համար՝ ես եռանդուն կերպով կը կոռեմ, եթէ իհարկէ կռիւն անհրաժեշտ լինի: Եւ ամեն բան կը զոհեմ դրա համար... Ամեն բան... Եւ եթէ սիրեցեալ դստերը մերժեն, այն ժամանակ իմ սէրը կը նուաճէ, ձեռք կը բերէ այն ինչ որ նրան մերժում են: Ես կարիքից չեմ վախենում: Ես չեմ վախենում փրկիքական զրկանքներից... Նոյնպէս աշխատանքից, պատասխանատւութիւնից, պարտականութիւններից: Ես իմ ամբողջ էութեամբ ձգտում եմ գէպի լուրջ և բովանդակալից կեանքը: Իմ մենակութիւնը ինձ դարձրել է վաղաժամ հասունացած, ուժեղ և ինքնուրոյն: Ես ուզում եմ իմ ոյժերը գործադրել... անել այն ինչ կարող եմ:

Արտաքին կեանքի վտանգները ինձ չեն սարսափեցնում: Եթէ ես իմ սեփական գաղտնի ճանապարհներում, իմ հոգու լարերին թոսում չմոլորուիմ—արտաքին կեանքը ինձ ղինուած կը գտնի: Նրան չի յաջողուի ինձ ֆիլիստեր դարձնել, երբէք, երբէք: Աւելի լաւ է նաւը խորտակուի բաց ծովում, կատաղի ու դաւաճան ալիքների մէջ, քան թէ խաղաղնաւահանգստում: Ես չունիմ ոչ վախ և ոչ զղջում: Դրանք ինձ համար դատարկ հիմքերից զուրկ բառեր են:

Շատ կարելի է, որ իմ համոզմունքների սուր արտայայտութիւնը զրկում է ինձ շատ և շատ ուրախութիւնից: Շատ կարելի է, որ իմ հաստատակամութիւնը ինձ համար տանջանքների պատճառ դառնայ: Գուցէ այլ կերպ լինէր, եթէ մի եղբայր ունենայի: Այն ժամանակ ես բոլորովին ուրիշ ուզութեամբ կը զարգանայի: Ես այն ժամանակ աւելի շուտ պատուտակ կը լինէի, քան թէ պատ: Չէ՞ որ կինն իր հոգեբանական—ֆրիդրեական կազմով ծնուած է աւելի շուտ պատուտակ լինելու:

Սակայն կնոջ հոգու մէջ մի քանի լարեր կան, որ տղամարդու ազդեցութեան տակ միայն երիտասարդ հասակում կարող են հնչել: Հօրս հետ կապուած եմ խորը և երկիւղած սիրով, բայց մեր հոգեբանական կեանքի տարբերութիւնը հէնց սկզբից անկարելի դարձրեց նրա ազդեցութիւնը ինձ վրայ: Իսկ որեւէ ուրիշ տղամարդու հասարակութիւնից ես բոլորովին ծածկուած եմ եղել: Երկու սեռերի բարեկամական ազատ յարաբերութիւնը մինչև այժմ էլ արգելուած է և դրա համար էլ

նա համարում է գայթակղեցուցիչ, վտանգաւոր և վշալից։ Մարդ կարող է դրանով իր վաւրկը գցել, բաժրաստնքներ թողնել։ Եւ օրիորդի մաքրութիւնը—նրա ամենաթանկագին գանձը—նոստրակական կարծիքի առաջ կ'արատաւորուի։ Ո՛ր պիտի խղճալի վկայական այդ մաքրութեան համար։ Բայց սիրելի կարճատես ծնողները, որ մեծ եռանդով արգելում են իրանց աղջիկներին որևէ tête-a'-tête տղամարդու հետ, բոլորովին բնական են համարում, երբ նրանք պարահանդէսներում՝ կիսամերկ դրութեամբ մէկ գրկից դէպի միւսն են թրուհում, և երբ նրանց ականջին ամենազղուելի խօսքերն են շնչում։ Սա, իհարկէ, բարոյականութեան պահանջներին անհամապատասխան է, բայց համապատասխան է սովորութիւններին։ Հէնց բանն էլ դրանում է։

Բաժանման այս տեսակ սխառմը մասամբ մեղաւոր է, որ երկու սեւերի փոխադարձ յարաբերութեան ժամանակ առաջ է գալիս լարուած մոմենտ և անբարոյականութեան շեշտակի հարուած։ Երանի՜ այն սերունդին, որ տւելի լաւ և առողջ ժամանակներ կը տեսնի։

*

Հոկտեմբերի 2-ին։

Այսօր ես Գէորգի հետ մի փորրիկ վէճ ունեցայ որ մի քանի ժամուայ տարածայնութեան առիթ տուեց։ Իմ սիրելի Գէորգը քիչ էր մնում, որ խելագարուէր խանդից։ Հանս Վալդաու, որ նրանից մի քանի տարի առաջ, պարերի դասերի ժամանակ սիրահարուած էր ինձ վրայ, համարձակուեց իմ ձեռքը համբուրել։ Գէորգը չէր կարողանում ներել նրա այդ յանցանքը և ինձ պատասխանատւութեան էր հնթարկում։

—Իմ նշանածը չպիտի թոյլ տայ օտար տղամարդուն իր ձեռքը համբուրելու... հասկան՞ում ես։

Ես աշխատում էի նրան հանգստացնել։ Սակայն իզուր։

Ձայլոյթով լցուած նրա բառերը հեղեղի նման թափւում էին գլխիս։

—Դու կոքէտութիւն էիր անում նրա հետ. դուք փոխադարձաբար իրար էիք նայում. դու նրա հետ արդէն մի անգամ սիրային յարաբերութիւն ես ունեցել։ Աստիճառ դու ինձ միայն պարզը, եթէ այդ դատարկագլխին գերադասում ես ինձանից... Աստիճառ դու ինձ միայն...

Եւ այդ ուղղութեամբ դեռ երկար շարունակուեց վէճը։ Տղամարդու բնական և իշխող բնաւորութիւնը պարզ երևում էր նրա զայրացած խօսքերի մէջ։

Եւ զուցէ սաստիկ բարկանայի, եթէ Գէորգն հէնց նայն իսկ այդ խանդավառ գայրոյթի ժամանակ այնքան քաղցր չեղար...

Չկայ մի կին, որ բաւականութիւն չզգայ, տեսնելով, որ իր սրտի ընտրեալը տանջուած է՝ դէպի իրան ունեցած սիրուց։

Եւ ուղղակի հրճուած էի, տեսնելով նրա անտեղի կատաղութիւնը։

Մի քանի ժամից յետոյ նա արդէն բեկուած սրտով ներողութիւն էր խնդրում։ Այն ժամանակ ես խոստովանեցի ինչ որ զգում էի։ Նա չժպտաց։ Նա հեղութեամբ համբուրեց իմ ձեռքը։ Նրա հայեացքը տխուր էր։

*

Հոկտեմբերի 4-ին։

Եւ դարձեալ չեմ կարողանում քնել։ Մթութեան միջից դուրս են սողում երկիւղի քօսական զգացմունքները և իմ մտքերի հետ շաղկապուելով մի խառնիճողանճ շղթայ են կազմում։

Եւ վառեցի ճրագը և վերցրի գրիչս, կամենալով ցրուել ինձ ճնշող ոյժերը։ Եւ ահա ես նստած եմ, դատարկ, անմիտ բաներ եմ գրում, աշխատելով խլացնել մերթ յուսահատութիւնը և մերթ կարօտը, որ կտոր-կտոր է անում իմ սիրտը...

Եթէ Գէորգը զգար իմ վախագը և դար ինձ մօտ... հէնց հիմա, այս վայրկեանին։ Եթէ նա կամացուկ դուռը բաց անէր և անունս շշնջէր... Իր քնքոյշ և փաղաքշող ձայնով... Նրա խօսքերը շատ անգամ նմանում են համբոյրների... Ի՞նչպէս նրան դէմ կը վազէի, նրա գիրկը կ'ընկնէի և զլուխս կը թաղցնէի նրա կրծքի վրայ... Ի՞նչպէս ես ներքուստ կը հրճուէի նրա գրկում... Ի՞նչպէս ես նրա համբոյրները կ'ուզենայի ծծել։ Ինձ թւում է, թէ ես այդ բոլորին նրան անձնատուր կը լինէի։ Երբեմն ներքին անհրաժեշտութիւններ են պատահում։ Այդ բոլորին ես չէի կարողանայ ընդդիմանալ։ Ամբողջ հոգովս ձգտում եմ դէպի անսահման անձնագոհութիւն, կամենում եմ արբենալ խենթ սիրով։ Ինձ թւում է, թէ իմ նեարգերի վրայով մըջիւններ են սողում։

Եւ կամենում եմ գրկել իմ բարձը, թաղել երեսո նրա մէջ և լաց լինել

Իմ կրքի բռնկումները յանկարծակի են, անկախ, որպէս իմ էութիւնը։ Եւ ուժաստատ եմ լինում ճնշող կարօտի ծանրութեան տակ։

Ես տանջւում եմ իմ շրջապատի ժառանգական նախապաշարմունքներից...

Ես զրնգացնում եմ շղթաներս, ոյժ չունենալով նրանց թօթափել...

*

Հոկտեմբերի 5-ին:

Այսօր առաւօտեան, երբ ես արդէն սովորական, նորմալ դրութեան մէջ էի—այդ վաղ ժամին անակնկալ կերպով յայտնուեց Գէորգը. նա, առանց բաղխելու սենեակիս դուռը, ներս վազեց: Ես առաւօտուայ զգեստով էի և պատրաստուած էի մազերս սանրելու: Նա ոչ ներողութիւն խնդրեց և ոչ էլ իր սովորական բարի լուսն ասաց. այդ բոլորի փոխարէն նա զրկեց ինձ, սեղմեց իր կրծքին և պինդ համրուրեց շրթունքներս...

—Վերս, եթէ գիտենաս, թէ ի՞նչպէս էի փափաղում քեզ տեսնել այս գիշեր:

Ես անկարող եղայ մի բառ արտասանել: Այդ բոլորէին ես հաւատում էի հրաշքների: Եւ իսկապէս: Այսպիսի զուգադիպութիւնը բացատրւում է նրանով, որ մեր զղացմունքները՝ արտաքին միանման զէպքերի ազդեցութեան առկա, մի տեսակ ուղղութիւն էին ուսուցել:

Գէորգը չէր կարողանում իրան զսպել. ես նրան այդպէս ոչ մի անգամ չէի տեսել: Նա մեծ հրճուանքով շոյում էր իմ մազերը. միւս ձեռքով նա պինդ բռնել էր իմ մերկ բազուկը: Նրա այտերը այրւում էին: Նրա հայեացքը ինձ կլանում էր: Միևնույն ժամանակ նա վերաւոր գազանի նման տնքում էր: Ես կամացուկ ձեռքս մօտեցրի նրա ճակատին:

—Ի՞նչ պատահեց քեզ, Գէորգ, հարցրի ես:

—Ուրախութիւն, Վերս, մի մեծ ուրախութիւն, մրմրնջաց նա:

—Տարօրինակ ուրախութիւն է: Ինչի՞ վրայ ես այդքան ուրախանում:

—Դու այժմ ինձ ես պատկանում Վերս, ինձ, միայն ինձ.

—ձէաց՝ նա և նորից ջղածգօրէն ինձ գրկեց:

Եւ երբ ես նրա զրկեց ազատուելով, խնդրեցի աւելի պարզ ասել բանն ինչու՞ն է, նա յայտնեց, որ ինքը այսօր ազիւնկտ է նշանակուած և որ մենք կարող ենք պսակուել... Հէնց այսօր, վաղը—որքան կարելի է շուտ...

Ես պարզ կերպով լսում էի սրտիս բաբախումը... Սարսուռն անցաւ իմ ամբողջ մարմնով... Իմ ամբողջ էութիւնը լը-

ցուեց անասանման երջանկութեամբ... Բայց դա միայն մի վայր-
կեան տեւեց:

Ես հազիւ կարողացայ միայն արտասանել. — ճիշտ ես ա-
սոււմ, Գէորգ:

— Դու, կարծես, ուրախ չես. — նկատեց նա և նորից ըս-
կըսեց ինձ համբուրելով: — Իմ կի՛ նա. իմ սիրելի՛, պաշտելի՛ կինս.
— շնջում էր նա:

Ի՛նչ հրաշալի էր արտասանում նա «կին» խօսքը: Նրա
ձայնի մէջ լսուում էր տղամարդու ամբողջ ոյժն ու քնքշութիւ-
նը: Բայց միևնոյն ժամանակ լսուում էր նաև անասանման տի-
րապետելու, յաղթելու հրճումները:

Այդ բոլորէին ներս մտաւ մայրս: Հէնց առաջին հայեացքից
ես նկատեցի, որ նա անբաւական է Գէորգի վաղաժամ այցե-
լութիւնից:

Նրա կշտամբանքներից նախազգուշանալով, ես բղաւցիւ.
— Գէորգը աղիւնկա է նշանակուած: Վաղը մենք պսակոււմ ենք,
— աւելացրի ես միեւնոյնաբար, ատանց մտածելու իմ ասածի
վրայ:

Մայրս գունատուեց, գրկեց ինձ ու Գէորգին և վշտալի
հնազանդութեամբ խրատական մի ամբողջ ճառ արտասանեց,
ինչպէս այդ անում են մայրերը այսպիսի դէպքերում: Բայց
նրա խօսքերի մէջ երևում էր մեծ սէր և նոյնպէս ծածուկ հոգս
ու թախիծ: Սա մի նշանաւոր, հանգիստաւոր և պաթետիկ մո-
մենտ էր: Ես գլուխս դրի Գէորգի կրծքին և, չգիտեմ ինչու, լաց
եղայ: Մայրիկը թաշկինակով աչքերս էր սրբում: Գէորգը զըս-
պեց իրան և սկսեց քնքոյշ ու բարի խօսքեր ասել: Վերջապէս
մինք սկսեցինք վիճել հարսանիքի օրուայ մասին և ոչ մի կերպ
համաձայնութեան չէինք գալիս: Այդ բոլորը այնպէս ծրագրուած
էր — վայելուչ, ինչպէս ընդունուած է բուրժուական ընտանիք-
ներում...

Եւ երբ ես մենակ մնացի, միայն այն էի զգում, որ ես հո-
գեպէս թոյլ ու ճնշուած եմ և որ իմ սպասած երջանկութիւնն
ինձ խաբեց: Անօգուտ ես խառնեցի իմ հոգու բոլոր ծածկուած
անկիւնները, աշխատելով գտնել ուրախութեան զոնէ՛ մի նը-
շոյլ... Եւ ես ամաչում էի, որ նպատակիս հասնելու ըրպէ՛ին՝
ոգևորութիւնն ինձանից հեռացաւ...

(Կը շարունակուի)

* *
*

Մռթ պարտիզում սրտատրոփ, սիրատենչ
Իմ նազելուն սպասում եմ այս գիշեր.
—Շշուկ ընկաւ ահա վարդի, ծաղկանց մէջ,
Շուրջս փռուան աբրեշումի զան փէշեր.
Իմ նազելու քնքնւշ շունչը ինձ շոյեց.
Կարօտավառ հարնրտ կըծքին փարուեցի.
Ծով-մազերի աննւշ բոյրը ծաւալուեց.
Ասող-աչերին համբոյրներս վառեցի.
Շրթունքներէս ջերմ արիւնը կաթկաթեց
Եւ բաղդաւոր, և՛ երջանիկ լացեցի...
—Վայ քեզ, թշուառ, երազների խեղճ տղայ,
Ոչ ոք չկայ, ոչ ոք չունիս քեզ մօտ գայ...

* *
*

Քնքնւշ տասրակս, դու անծանօթի,
Դու օտարի պէս մօտովս անցար.
Ի՞նչ եղաւ քեզի, որ վառ կարօտի
Ծով-արցունքներդ այդպէս շուտ մոռցար:
Գնա, մոռացիր և բաղդը քեզ հետ.
Ո՛ւմ հետ որ կ'ուզես, թուր ու գնա,
Շինիր քու բունը, ում հետ որ կ'ուզես,
Թող տունս մնայ տխուր, վերանայ:
Թող օճախիս մէջ կրակ չշողայ,
Մարած տանս մէջ թող օռնայ քամին.
Թող վայէ քամին չոր գլխուս վերայ,—
Ես չեմ հաւատում կնոջ երդումին...

Ա. Խաճակեան

ՖԻՆԼԱՆԴԻԱ

Ֆինլանդիա *) կոչւում է այն երկիրը, որ տարածւում է Ֆերոպական Ռուսաստանի հիւսիս-արեւմտեան անկիւնում: Այդ երկիրը իր անունը ստացել է բնակիչների անունից՝ «Fin» կամ «Finn» բառից և երկիրը նշանակող «Land» բառից, որով և կազմուել է «Fin-land» կամ «Finn-land» անունը: Իրանք բնակիչները իրանց երկիրը կոչում են «Suomi» կամ «Suomenmaa», այսինքն Սուոմի երկիր:

Ֆինլանդիան բռնում է 371,48 քառ. կիլոմետր տարածութիւն և իր ամբողջութեամբ քարաժայռային բարձրութիւն է ներկայացնում: Հիւսիսից Սքանդինաւեան լեռների շարունակութիւն կազմող մի փոքրիկ լեռնաշղթայ ուղիղ դէպի հարաւ զալով բաժանւում է բազմաթիւ մանր ճիւղերի և տարածւում է ամեն կողմ և աւելի հարաւ՝ ծովափում փոխւում է փոքրիկ հարթութիւնների:

Ամենամեծ բարձրութիւնը 400 ոտաչափ է ծովի մակերևոյթից: Այդ բարձրութիւնները, ինչպէս ասացինք, մանր շղթաներ են, որոնցից աչքի ընկնողն է Մանսեկէ:

Հնումը Ֆինլանդիան համարեա ամբողջապէս սառցապատ է եղել: Սառուցի անապին կտորները ժայռերից ցած սահելով փշրտել են ժայռերի մասերը և կազմել աւաղային կամ կաւային հող: Ներկայումս հողային մասերը աւելի շատ են հարաւային կողմում, մանաւանդ հարթութեան վրայ:

Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքերին Ֆինլանդեան աւելի լաւ է ուղղւում մանաւանդ հարաւային մասերում: Ամառ թէ ձմեռ ժամանակ առատութեամբ փչում են հարաւային տաք հոսանքներն Բալտիկ ծովից: Պէտքէ ասել որ առատ խոնաւութիւնը Ֆինլանդիայում անձրեւի փոխարկուելով չի ծըծ-

*) Օգտուել եմ հետեւեալ աշխատութիւններից. Протопоповъ „Финляндія“, Майковъ „Путев. по Финл.“, Ноавіусъ „Торг. снош. Финл.“, И. Андреевъ „Финляндія» և մի քանի ամսագրական յօդուածներից:

ւում երկրի ներքը, այլ մնում է քարային մակերևոյթի վրայ և կազմում մանր մուկը լճեր ու ճահիճներ, որոնց թիւը 4000-ից անցնում: Ֆինլանդիայի ամբողջ տարածութեան մօտ 120/0 ծածկուած է ջրով: Լճերից նշանաւոր են՝ Էնարէ, Նեսի-Նըվի, Պէյենէ և Սայմա: Վերջինս Ֆինլանդիայի ամենամեծ լիճն է:

Գետերը ընդհանրապէս քիչ են, իսկ եղածներն էլ շատ քիչ բացառութեամբ արագահոս են, սըրնթաց և նաւարկութեան համար անպէտք: Գետերից նշանաւոր է Թոռնէօն՝ Շվեդ-Նորվեգիական սահմանի վրայ, Կիւմէն, որը 1741—1809 թիւը ուսաց և Ֆինլանդիայի սահմանն էր կազմում, Վօօքսա՝ Իմմատրա ջրուէժով: Այդ բոլոր գետերը, ինչպէս ասացի, անյարմար են նաւարկութեան համար, բայց օգտակար են ջրադաշտների և գործարանների համար:

Նաւարկութեան նպատակով շատ մեծ խնամքով ջրանցքներ են փորուած, որոնցից նշանաւոր է Սայմեան ջրանցքը, որը փորուել է 1856 թուին և միացնում է Սայմա լիճը Ֆիննեան ծոցի հետ:

Ֆինլանդիայի կլիման համարեա չոր է, մանաւանդ հիւսիսային մասերում, որտեղ տաք քամիները չեն հասնում. այլ ընդհակառակը այդտեղ փչում են հիւսիսային Սառուցեալ ովկիանոսի ցուրտ քամիները: Չնայած դորան, Ֆինլանդիայի կլիման աւելի բարեխառն է, քան նոյն լայնութեան տակ գտնուած ուսսական նահանգների կլիման: Միջին ջերմութիւնը հաւասարուում է +5° և—1°, իսկ հիւսիսում ցրտութիւնը հասնում է—48° C.: Ձմեռը սովորաբար տևում է 6—8 ամիս:

Ասացինք որ նրա մակերևոյթը համարեա ամբողջապէս ժայռային է: Բայց պէտք է նկատել և այն, որ երկրի մի մասը ծածկուած է անտառներով, որոնք ժամանակի ընթացքում երկրի հողը աւելի լաւայատուկ և բերրի են դարձնում:

Երկրի հիւսիսային մասերը ծածկուած են հիւսիսային երկրներին յատուկ մածուղով: Դրանից հարաւ սկսւում են անտառները, որոնք մեծ տեղ են բռնում և տարածւում են համարեա ամբողջ երկրում գէպի հարաւ: Ամբողջ երկրի 2/3 մասը միայն անտառներն են բռնում: Բոլոր ծառերն էլ փշատերև են, սոճիներից, եղևնիներից և այլ նման ծառերից: Պատահում են և ուռնիներ: Հարաւ արևմտեան մասում այդ ծառերը փոխւում են և տեղ տեղ պատահում են չինարի, լօրենի կաղնի և այլն:

Իսկ հարաւային դաշտային հարթութիւնները ծածկուած են մարգագետիններով և արտերով:

Տնային կենդանիներից նշանաւոր է հիւսիսային եղջերուն, որը ընտանեցրուած է և լծուած են սահնակներին:

Ֆինլանդացիները իրանց երկրի անունով իրանց կոչում են Suomalaiset, այսինքն սուոմալացիներ: Ֆինլանդացիները կամ սուոմալացիները Ֆինլանդիա են եկել 800 թ. Ք. յ.: Դորա հաւանական է որ ազգերի զաղթի ժամանակ եկել են միջին Ասիայից և բնակուել Վոլգայի ու արեւմտեան Դվինայի մէջ, որտեղ աճելով բնականաբար խտացել և ընդարձակուել են դէպի այդ կողմը: Այստեղ էլ իհարկէ դուրս են վանել բնիկ ժողովրդին, ըստ ամենայն հաւանականութեան այժմուայ լափլանդացիներին, որոնք ժամանակի ընթացքում քչացել են, իսկ ֆնացորդները քաշուել են դէպի հիւսիս, որոնց հետքերը երեւում են այժմ:

Ֆինները ապրելով այդտեղ ամենից առաջ ծանօթացել են շվեդների հետ: Կարծւում է, որ թէև VIII և IX դարերում արդէն այդտեղ նորա պատահում են շվեդներին, բայց իսկական շվեդական կառավարութեան հետ ծանօթացել են 1362 թուին:

Մարդաբանական հետազոտութիւնները ֆինների վերաբերմամբ բերել են այն եզրակացութեան, որ դորա կազմում են մի առանձին ֆինն-ուգորեան ցեղ, որի մէջ են մտնում ունգարացիները, վագուլները, չերեմիաները, էստերը, և այլ շատ ցեղեր, որոնք այժմ էլ ցրուած են Եւրոպական Ռուսաստանի հիւսիսային և միջին շատ նահանգներում: Այժմ Ֆինլանդիայում եղած ֆին ցեղը բաժանւում է երկուսի. թաւաստներ կամ արեւմտեան ֆիններ և կարելներ կամ արեւելեան ֆիններ:

Թաւաստները (մօտ 1,200 հազ.) կարճահասակ են, ամբողջով, մեծ և երկար գլխով, փոքրիկ աչքերով, երկար քթով, զարգացած կզակով: Երեսի գոյնը սպիտակ է, երբեմն միայն դեղնաւուն: Մազերը շէկ են, բեղերն ու միրուքը նոսր: Ֆինլանդացու արտաքինին համապատասխան է և նրա ներքինը՝ բարոյական. նրանք լուրջ են, հակուած դէպի միայնութիւնը: Աչքի են ընկնում իրանց աշխատելու ընդունակութեամբ: Ապրելով կենդրոնական արեւմտեան մասում նրանք կազմում են բնակչութեան մեծ մասը և տիրապետող ոյժ են կազմում ամբողջ երկրում, բայց զուրկ են այն ընդունակութիւններից, որ ունեն կարելները: Տաւասթները մոռացել են իրանց ազգային-անցեալը և չունին ժողովրդական այն յիշատակարանները, առասպելներն ու աւանդութիւնները, որոնցով աչքի են ընկնում կարելները:

Կարելները (մօտ 800 հազ.) դէմքը սուր է, մազերն ու աչքերը մուրճ են, կզակը աւելի քիչ է զարգացած: Նոքա աչքի են ընկնում իրանց առևտրական և ճանապարհորդական ընդունակութեամբ, բայց համեմատաբար անհոգ են և աւելի քիչ գործունեայ: 1741—43 թ. Ռուսաստանից այստեղ է անցել ճորտութիւնը, որ մինչև այժմ իր հետքերն է թողել այս ժողովրդի մէջ:

Բացի այս երկու գլխաւոր ցեղերից կան և այլ ֆինն ցեղեր, որոնցից յայտնի են սաւօններն ու էստերը, որոնք ապրում են կենդրոնական և հիւսիս—արևմտեան ափերում: Ներանցից սաւօնները իրանց ուրոշ ընդունակութիւններով և մանաւանդ կենցաղով յիշեցնում են կարելներին, բայց աւելի զարգացած են և աշխատասէր. իսկ էսթերը—զարգացած, նախաձեռնող և անկախասէր մարդիկ են:

Ֆինլանդական հեղինակներից մէկը Չ. Թոփելիլուսը իր «Ֆինլանդիան XIX դարում» գրութեամբ նկարագրում է իր հայրենակիցներին հետեւեալ կերպով. «Ընդհանուր ընդունելի գծերն են հանգիստանում՝ անխորտակելի, տոկուն, կրաւորական ոյժը, խոնարհութիւնը, հաստատակամութիւնը: Նրա հակառակ կողմերն են՝ դանդաղ, հիմնաւոր, խոր մտածողութեան պրոցեսը, որից և ուշ ծնող, բայց անսանձելի զայրոյթը, հանգստութիւն մահուան տագնապում, զգուշութիւն երբ տագնապը անցած է. սակաւախօսութիւն, որը փոխուում է յետոյ անսանձ խօսքերի հեղեղի. հակումն՝ սպասելու, ծածկելու, բայց սպա յաճախ հակառակ վռագումն: Հաւատ դէպի այն ինչ հին է և յայտնի, կասկածանք դէպի նորը, ճշտութիւն դէպի պարտականութիւնը, օրէնքը. սէր դէպի ազատութիւնը, հիւրասիրութիւնը, ազնւութիւն և խոր ձգտումն դէպի ներքին ճշմարտութիւնը, պատած անկեղծ, բայց աւանդական խօսքերով, Աստուծոյ վախով: Ֆիննը ճանաչւում է իր պահեցողութեամբ, փակուածութեամբ և անխաբարեզանութեամբ: Ժամանակ է պէտք, որ նա դառնայ դիւրահաւատ, բայց այն ժամանակ նա դառնում է հաւատարիմ ընկեր: Նա յաճախ յետ է մնում, յաճախ կանգ է առնում ճանապարհի մէջ... Լուում է այնտեղ, որտեղ լաւ կը լինէր՝ խօսէր, բայց ժամանակին խօսում է այնտեղ, որտեղ լաւ կը լինէր՝ լռէր: Նա աշխարհի մէջ ամենալաւ դիւրութիւն է... Նա երբեմն տեսնում է ոսկին ոտի տակ, բայց չի համոզւում վերցնել. նա աղքատ է մնում այնտեղ, որտեղ ուրիշները հարընտանում են»:

Բացի ֆինանսերից ֆինանսերից խաղաղութիւնը կան և շվեդներ, սուսներ և գերմանացիներ:

Վերջին վիճակագրութեան համաձայն ֆինանսերից խաղաղութիւնը 3 միլիոն բնակիչ: Ըստ ազգութեան այդ բնակիչները հետևեալ կերպով են բաժանուած:

Ֆիններ՝	2,169,000	Գերմանացիներ՝	1,790
Շվեդներ՝	341,500	Լատվիանացիներ՝	1,150
Ռուսներ՝	7,000	Բոշաններ՝	1,551

Սրանցից սուսները բացառապէս ապրում են քաղաքներում և պարապում են մանրավաճառութեամբ, պարտիզապանութեամբ և արհեստներով:

Գերմանացիները գլխաւորապէս ապրում են հիւսիսֆորսում և Վերբորգում: Այնտեղ նրանք պարապում են վաճառականութեամբ:

Հրէաները, 1889 թ. կանոնադրութեամբ միայն մի քանի քաղաքներում իրաւունք ունեն ապրելու: Այդտեղի լրագրողները նոյն իսկ որոշ ազիտացիա են անում ընդդէմ հրէաների: Մի երևոյթ, որ նսեմացնում է ֆինանսական, քաղաքակրթութեան անունը:

Լատվիանացիները ապրում են հիւսիսում և պարապում են գլխաւորաբար ծովային կենդանիներ որսալով և եղջերու պահութեամբ:

Բոշանները իրանց յատուկ սովորութեամբ դեռ թափառական կեանք են վարում, այն էլ գլխաւորապէս արևելեան մասում:

Ֆինանսերից խաղաղութիւնը գիւղական հասարակական շէնքերը, հասարակական հաստատութիւնները, դպրոցները աչքի են ընկնում իրանց չափազանց մաքրութեամբ: Ամենահասարակ դիւղացու տունըներկայացնում է չտեսնուած արդ ու վարդով: Այդտեղ իսկոյն աչքի է ընկնում ֆին գեղջկուհու խնամոտ ընդունակութիւնը: Սենեակը կահաւորուած է պարզ, յատակը ներկուած է, աթոռներն ու սեղանները շարուած են կարգով: Սեղանների վրայ դրուած է ժամացոյցը և այլ զարդարանքներ: Այսպէս է հողատէր գիւղացու տունը, իսկ հողագուրդի գիւղացին ընդհանրապէս մինչև այժմ էլ տանջւում է մանր, անձուկ և կեղտոտ խրճիթներում: Վատ է և քաղաքային բանուորի վիճակը:

Հագուստի մասին որոշ ոչինչ չէ կարելի ասել: Տղամարդիկ հագնւում են եւրոպական սովորական զգեստ, իսկ գիւղացիները ազգային յատուկ և աշխատանք չարգելող հագուստ: Հիւսիսային մասում լաիկանդացիները հագնւում են զանազան մորթիներէ կարուած շորեր: Կանայք ընդհանրապէս սիրում են սև հագնել և գլուխներին էլ թաշկինակ կապել:

Ֆինլանդիայում պէտք է նկատել որ բնակչութիւնը աւելի լաւ է կերակւում, քան Ռուսաստանում: Սև հաց, ձուկ, գետնախնձոր, միս, իւղ—սովորական սնունդ է կազմում իւրաքանչիւր ֆինլանդացու համար: Մանաւանդ շատ են գործ ածում ձուկ և կաթ ու կաթից պատրաստած ուտելիքներ:

Աւելի լաւ են կերակրւում մանաւանդ քաղաքներում: Նըրանք գործ են ածում սուրճ, որ առանց խտրութեան հասակի ու տարիքի, խմում են օրեկան մի քանի անգամ:

Համարեա բոլոր քաղաքներն ու գիւղերը կապուած են իւրար հետ պոստային հաղորդակցութեամբ: Արօ, Թաւաստգուս և Վըրուդ քաղաքների ճանապարհները շինուած են 1556 թ. Այդ ճանապարհներոց շատերը շինուել են շվեդներինախաձեռնութեամբ: Ծանապարհները աչքի են ընկնում մաքրութեամբ, և ջրանցքների շնորհիւ ցեխ չի գոյանում, որովհետև ջուրը ձգւում է այդ ջրանցքների մէջ: Բացի դրանից տեղային ժողովուրդը պարտաւոր է տարէնը մի քանի անգամ մաքրել այդ ճանապարհը, մանաւանդ ձմեռը, երբ ձիւնը ծածկում է ճանապարհները:

Երկաթուղային գծերը տարէց տարի հսկայական բայելք են սնում: Ծանապարհները պատրաստուած են շատ խնամքով, բայց քնացքները դանդաղաշարժ են: Խստիւ հսկւում է ուղարկուած ապրանքները չկորչելու վրայ:

Նաւագնացութիւնը նոյնպէս պակաս չէ զարգացած: Նաւերը կանգնում են ամենահասարակ նաւակայաններում անգամ և վերցնում են ամեն տեսակ իրեր, ապրանքներ փոխադրութեան համար:

Ֆինլանդիայի համարեա ամեն մի գիւղ պոստ է մըտնում: Պոստը բաց է համարեա ամբողջ օրուայ ընթացքում: Փող կամ որևէ ծրար ստանալու համար ոչ մի հաստատութիւն կամ երաշխուորութիւն չէ պահանջւում: Մի երևոյթ, որ պարզում է ժողովուրդի բարոյական կողմը, բարոյական հոգին: Պոստի կողմից Ֆինլանդիան առաջ է կանգնած Ռուսաստանից. այսպէս, օրինակ, 1892 թ. կազմած վիճակագրութեան համաձայն, հետեւեալ պատկերն ենք ստանում:

Անգլիա

Շվեդիա Ֆինլանդ. Ռուս.

Մի պոստային հիմնարկ- կութեան ընկնում է 16, 1	167,0	675,	3532,4. քիլ. տարած.
» » Բնակչին 1936	1829	4495	18895
Միջին թուով փոստա- յին ուղարկած իրերը 100 մարդու վրայ 5,302	1367	424	177

Բացի պոստից այստեղ համարեա ամեն մի ընակարանի մէջ մտցրած է հեռախօս: Ֆինլանդիայում հեռախօսը աւելի անհրաժեշտութիւն է ներկայացնում քան Անգլիայում կամ Ֆրանսիայում: Ամեն մի քաղաքում հեռախօս կայ, որից օգտուելու համար ամբողջ տարին պէտք է վճարել 42—25 ռ.: Հեռախօսով միացած են նաև բազմաթիւ քաղաքներ, աւաններ, խանութներ, գործարաններ և այլն: Հեռախօսը գործածական է մանաւանդ ձմեռուայ ցրտի և աշնանային ու զարնանային ամպերի պատճառով:

Այստեղ պէտք է նկատել, որ Ֆինլանդացին շատ ուրախ ընաւորութեան տէր մարդ է: Նա առանձնապէս սէր է տածում ղէպի երգեցողութիւնը, մանաւանդ ժողովրդական երգերը, որոնք գործածական են միայն արեւելեան մասում, իսկ արեւմտեան մասում սովորութիւնը չկայ և վաղուց տեղի է տուել նոր երգերի:

Ֆիննական ամենամեծ ժողովրդական երգարանն է «Kä levala», որը իր մէջ պարունակում է 22,805 տուն ժողովրդական երգ: Կայ և մի այլ երգերի ժողովածու՝ Kanteletar անունով: Kantele մի յատուկ ազգային նուագարան է, որով նուագում են այդ երգերը: Իսկ tar կը նշանակէ աղջիկ, որից կաղմոււմ է Kanteletar, այսինքն Kantele-ի աղջիկ: Աւանդութիւնը պատմում է, որ այդ նուագարանի շինողը երգիչների թագաւոր Վէյնեմոյնէն է և իբր թէ նուագարանը այնպիսի քաղցր ձայներ է հանում, որ բոլոր կենդանիները և նոյն իսկ օդային ջրային ու հողային ոգիները հաւաքւում են լսելու, նոքա լսելով նուագարանի զեղգեղանքը բոլորն էլ արտասուում են, որից և արտասոււմ է ինքը, երգիչների թագաւորը, բաղդաւոր Վէյնեմոյնէն:

Պարսպմունք.

Ֆինլանդացիները միւս ազգերի պէս ժամանակի ընթացքում սկսել են օգտուել իրանց երկրի ընական բերքերով:

Ֆինլանդացիք այժմ էլ պարապում են երկաթէ հանքեր մշակելով: Դեռ հնումը, ինչպէս յիշուած է Kaleval-ի մէջ, Իլմարինին հերոսը դարբին էր և երկաթից պանազան գործիքներ էր պատրաստում, մանաւանդ որսորդական և պատերազմական գործիքներ: Բնակիչները այդ երկաթը սկզբում ձեռք էին բերում լճերից, իսկ աւելի ուշ ժամանակներում, մանաւանդ շվեդական գերիշխանութեան ժամանակ, սկսում են գործ ածել և լեռներից ձեռք բերածը: Դեռ ժէ դարում սկսում են հիմնել երկաթագործարաններ: Առաջին երկաթէ հանքը բացուել է 1540 թ. Նիւլանդիա նահանգում Օեամօ անունով: 1616 թ. պետական գանձարանի ծախքով կառուցուեց ձուլիչ վառարան և դարբնանոց Սվարտօյում: Այդ դարուց սկսած կարճ ժամանակում մօտ 10 երկաթագործ գործարաններ հիմնուեցան: Յաջորդ դարում ուսուշվեդական պատերազմների ժամանակ այդ գործարաններից մի քանիսը զաղարեցին, բայց հետեւալ դարում (XIX) այդ գործարանները աւելի ևս կատարելագործուեցան: Այդպիսի գործարաններ քանի գնում աճում են. 1895 թ.-ին արտադրել են 48,538 տոնն երկաթ:

Այնտեղ բացի երկաթից մշակում են և պղինձ, անագ և մասամբ արծաթ: 1757 թ. բացուեցան Օրիարվեան բովերը: Ներկայումս անագի ամենամեծ բովն է Պիլրկիարանտան: Անագի կողմից Ֆինլանդիան նշանաւոր է Ռուսաստանում, որովհետեւ վերջինիս ոչ մի մասում անագ չէ գտնուում: 1850 թ. մինչև 1893 թ. ընդամենը 45 տարուայ ընթացքում հանուած է 5,195 տոնն պղինձ (322,090 փ.) 425 տոնն անագ (22,350 փ.) և 7,600 կիլոգրամ արծաթ. (մօտ 464 փ.):

Լափլանդիայում Սվալո գետի հովտում կան նոյնիսկ ոսկու բովեր: Այդտեղից 1870—1895 թ. ընդամենը 25 տարուայ ընթացքում իւրաքանչիւր տարի հանուել է 4,100—57,00 գրամ ոսկի, միջին թուով տարին 15,900 գրամ: Այդ հանուած ոսկին արժէ 1.325,355 ֆինն. մարկ ¹⁾, որ հաւասար է մօտ 503,635 ռուբլու:

Մետաղ շինող մեքենայագործարանը հիմնուել է առաջին անգամ 1837 թ. Ֆիսկարսում և 1895 թ. ընդհանուր գործը հասել է 22,400,000 մարկի, որը կը լինի 8,519,000 ռ.: Այդ գործարաններում բանող բանուորների թիւը հասնում էր 8918 մարդու դեռ 1895 թ.:

Ֆինլանդական ժողովրդի ամենամեծ պարապմունքը պէտք է համարել անտառային արհեստը: 1895 թ. եղել են այդպիսի

1) Ֆիննական մարկը = ռուսական 38 կոպ.

427 արհեստանոց և կտրուած է եղել $14\frac{1}{2}$ միլիօն դերան, որ արժէ 40,500,000 մարկ և որը կը լինի 15,390,000 ռ.: Գլխաւոր արհեստանոցներն են Վըբօրգ, Բիերնեբերգ և Կոտկա քաղաքներում: Բիերնեբերգը ընկած է Քուսօ գետի ծով թափուելու տեղում, իսկ Կոտկան՝ Քիւմենի գետաբերանում: Այդ գետերով ծառերը հաւաքուած են արեւմտեան և միջին Ֆինլանդիայից և ամբարւում այդտեղ: 1895թ. են այդ արհեստանոցներում գործում էին 12,000 բանուոր: Այդ նոյն թուին արհեստանոցները տուել են 16 միլիօն մարկ արժողութեամբ արտադրութիւններ. որը կը լինի 6 միլիօն ընդլուց աւել:

Սկզբում արդէն ասացի թէ որքան ընդարձակ են անտառները Ֆինլանդիայում: Հէնց այդ հանգամանքն է, որ անտառային արհեստը այդպիսի զարգացման է հասել և պէտք է ասել, որ քանի գնում աճում է աւելի մեծ չափով:

Ֆինլանդիայում անտառը կտրուած է որոշ կանոնով, որոշ սխառեմով, և ոչ թէ այնպէս վայրի վերոյ ինչպէս մեզանում: Անտառը բաժանում են բաղմաթիւ կտորների և իւրաքանչիւր տարի կտրում են մի բաժանմունքը: Մինչև յաջորդարար բոլոր բաժանմունքները կտրուել տեղում է տասնեակ տարիներ, որի ընթացքում նայն յաջորդութեամբ էլ կրկին աճում են և բոնում կտրած տեղերը: Ահա այս է պատճառը, որ չնայելով անտառային արհեստի հսկայական աճելուն, այնուամենայնիւ անտառները չեն վերջանում և նոյն իսկ առաջուանից չեն էլ քչանում:

Ծովափերին կան գերանների և տախտակների ամբարներ: Բոլոր քաղաքներում համարեա գետերի և ջրանցքների միջոցով այդտեղ են հաւաքուած անտառներից կտրած ծառերը, որտեղից և շոգենաւերով արտահանում են արտասահմանեան երկիրները: Այս արհեստը արտահանութեան ամենամեծ մասն է կազմում: Ամբողջ արտահանութեան $45\frac{0}{100}$ -ը միայն փայտեղէն է:

Բացի այդ, բնակիչները ծառերից ժողովում են կուպր, խէժ, բեկնի իւղ և այլն: Սրանք ամբողջ արտահանութեան $1,5\frac{0}{100}$ են կազմում:

Անտառային այդ բերքերով սկսել են զբաղուել անյիշատակ ժամանակներից: XVII դարում կուպրը վաճառականութեան ամենաշահաւէտ ապրանքն էր:

Հողագործութիւնը Ֆինլանդիայում դանդաղ է աճել, որովհետև հողի պակասութիւնը խոչնդոտ է հանդիսացել: Ընթերցողը արդէն գիտէ թէ ինչպիսի անյարմար մակերևոյթ ունի Ֆինլանդիան:

Վաղուց աշխատասէր ֆինլանդացիներն ճգնել և ճգնում է իր քրտինքով ջրել և բերրի դարձնել հայրենի երկրի քարաժայռերը: Տարիներ շարունակ նա հազիւ է կարողացել հաւաքել և մաքրել ժայռերի կտրտուածքները և յարմար հող պատրաստել: Տարիներ շարունակ նա իր բազուկներով կուռւմ է կիսուռած քարերի հետ և, չնայած այդ տաժանելի չարչարանքին, շատ քիչ է յաջողուել: Բայց ֆիններ յուսահատուել չգիտէ, այլ շարունակում է գործել: Նա շարունակ աշխատում, մաքրում է քարերը, հեռացնում է ժայռային կտորտանքները: Բայց նա այդքանով չէ բաւականանում, նրան հարկաւոր է հող, որտեղ պիտի ձգի իր յուսատու սերմերը և ահա նա շուտով ըսկըսում է կուռել ճահիճների հետ, որոնցով բաւական հարուստ է ֆիննի հայրենիքը: Նա ամեն տեսակ միջոցներ ձեռք է առնում միայն թէ կարողանայ ցածաքեցնել ճահիճները, և նրան յաջողւում է այդ:

Բացի դրանից, նա յանձն է առնում և միայլ աշխատանք: Անտառի որոշ մասերը կտրտում է, թողնում է այդպէս մի տարի և ապա վաւում է ծառերի մնացորդները: Վերջիններս այրուելով փոխւում են մոխրի: Ապա արօրով հերկում է հողը մի քանի անգամ և յետոյ սերմում: Մի քանի տարի ևս և հողը բերրիանում է: Այդպիսի տեղերը աւելի ևս հաստատուն և մասամբ բերրի դարձնելու համար երկրորդ տարին խիտ են ցանում. արմատները և թափթփուած տերեւները ժամանակի ընթացքում փթում են և հողը լաւայատուկ դարձնում: Թէ որպիսի չարչարանք է կրում ֆինլանդացին դաշտային աշխատանք անելուց—այդ անասելի է: Իսկ թէ որքան՝ քիչ է ստանում՝ այդ երեւում է նրանից, որ ամբողջ երկրի 8,20/ո-ն է միայն կարելի հերկել:

Ճահիճների ջուրը ցածաքեցնելու համար նա ջրերը ժողովում է արհեստական ջրանցքների մէջ, որով կրկնապատիկ զուտ է ստանում: Ճահճի տեղը շուտով արտի կամ մարգագետնի է փոխարկւում, իսկ կառուցած ջրանցքներով նա հեշտութեամբ փոխադրում է իր խուրճերը, խոտը, անտառից կտրտած գերանները և այլն: Բայց չնայած այս բոլորին, երկիրը աշխուժանալիս առատ չէ վարձատրում վաստակասէր ֆինն գեղջուկին և նա կրկին քաղցած է մնում: Հացահատիկների պահասութիւնը յաճախ սով է առաջացրել ազգաբնակչութեան մէջ, որի ամենասոսկալի օրինակն էր 1867 թ. սովը, որին զոհ գնացին 100,000 հոգի:

Հացահատիկներ ցանում են զլխաւորապէս հարաւային մասերում: Մնացած մասերում հացահատիկները փչանում են,

մանաւանդ գարնանային ցրտից: Հարաւային մասում ցանում են աշնանային հաճար (озимая рожь) և այլ գարնանային հացաբոյսեր: Իսկ աւելի հիւսիսում ցանում են գարի և կտաւահատ (ленъ):

Ֆինլանդացիները ճարպիկ ծովագնացներ էլ են: Բազմաթիւ լճերն ու մօտիկ ծովերը նրանցից փոքր հասակից սկսած հմուտ ու վարժ ձկնորսներ են պատրաստում: Որսած ձուկը ոչ միայն իրանք են գործածում, այլ և արտահանում են: Նոյնիսկ արտահանութեան 1,50/0-ը ձկներն են կազմում: Երկրի հիւսիսային ինակիւնները՝ լափլանդացիք որսում են ծովային փոկ և նման կենդանիներ, որոնց մօրթը նմանապէս արտահանում են հարեան երկրները:

Երկրի մէջ բաժրակից պատրաստում են զանազան գործուածքներ՝ ու կտորներ, որ արտահանում են այլ երկրներ: Ամբողջ արտահանութեան 130/0-ը այդ գործուածքներն ու կըտորներն են կազմում:

Գործարանային կեանքը սաստիկ եռում է մանաւանդ երկրի հարաւային մասում: Այդ կողմից աչքի է ընկնում Աբօ քաղաքը, մանաւանդ նաւագործարաններով և մեքենայագործարաններով:

Առատ մարգագետինների շնորհիւ անասնապահութիւնը Ֆինլանդիայում իր զարգացման ամենաբարձր աստիճանի վրայ է գտնւում: Այդտեղ գլխաւորապէս պահում են մեծ եղջիւրաւոր անասուններ և ոչխար: Հիւսիսային մասի բնակիչները պահում են և հիւսիսային եղջերուներ: Կաթնատնտեսութիւնը շատ զարգացած է:

Բաւական է օրինակ բերել Հուրկիյօկկայի իւղագործանը, որ մեծ նշանակութիւն ունի Ֆինլանդական իւղավաճառութեան համար: Այդ գործարանը հիմնուել է 1895 թ. և այժմ բերում է 1,000,000 մարկից աւել եկամուտ (մօտ 380,000 ռ.): Այդ գործարանը գոյութիւն ունի մինչև այժմ և ունի կօօպերատիւ կազմութիւն: Սկզբում այդ գործարանը ստանում էր կաթը և ինքը իւղ պատրաստում: Բայց ներկայումս ստանում է միայն կաթի քաշած երեսը: Իւրաքանչիւր ընկեր ունի որոշ մատեան, որտեղ իւրաքանչիւր անգամ նշանակւում է բերուած երեսի չափը, իսկ շաքարթը մէկ անգամ առանձին առանձին տոկոսների վերածելով ամսի վերջում հաշիւ են տեսնում:

Գործարանը ունի 500 մասնակցող ընկերներ: 1904 թ. գործարանը ունեցել է 200,000 մարկ դուտ արդիւնք, որից

իւրաքանչիւր անգամ ստացել է 400 մարկ օգուտ, (152 ռ.) իսկ 1905 թ. յունիսին 28,000 մարկ:

Այդպիսի գործարաններում պատրաստուած իւղը անցնում է Անգլիա, որտեղ մրցում է նոյն իսկ գանիական իւղի հետ: Այդպիսի գործարանները հանդիսանում են նաև որպէս ուսումնարաններ: Այդտեղ գործը ղեկավարում են կանայք, որոնք կարճ ճամնակում հմուտ մասնագէտներ են դառնում:

Պիտի ասել, որ հնումը այդ մասնաճիւղերի մէջ ֆինները շատ յետ էին և միայն ձգտում էին, որքան կարելի է մշակել երկիրը և ընդունակ դարձնել երկրագործութեան. բայց 1867 թ. մեծ սովը ստիպեց նրանց միաժամանակ զարգայնել և կաթնային գործը: Մինչև 1860 թուականը կաթնատնտեսական գործը ֆինլանդիայում այնքան զարգացած չէր և միայն արտահանում էր Ռուսաստան, այն էլ մեծ մասամբ Պետերբուրգ: Բայց 1867 թ., երբ իւղի գինը Պետերբուրգում սաստիկ իջավ, նրանք փորձեցին արտասահման տանել, որտեղ փորձը յաջող անցավ և իւղը մեծ գնով վաճառուեց: Մինչև այժմ ֆինլանդիան իւղային առևտրով մրցել և ձեռք է բերել ոչ միայն անգլիական շուկան, այլ և ձգտել է գերազանցել Դանիայից: Եւ նա քիչ-քիչ յաջողել է և հէնց ներկայումս իր նպատակին հասնելու վրայ է:

Այդ մրցումը պատճառ է դառնում որ աճի իւղագործարանների թիւը: Այսպէս օրինակ Ուլիւթորգ նահանգում կային.

1885 թ.	00	գործարան	1891 թ.	249	գործարան
1889 »	96	»	1892 »	339	»
1890 »	152	»	1893 »	485	»

Այդ տարւածանից երկրի ամեն անկիւնում մէկ մէկու յետևից բացուեցան նման հաստատութիւններ, որոնք սկզբում բանեցնում էին ձեռքով, ձիով, ջրով և ապա գոլորշիով և համարեա բոլորն էլ շինուած են շվեդական մեթոդով:

Իւղի արտահանութիւնը տարէջ տարի աճել է և աճում է: Այսպէս օրինակ 1875 թ. արտասահման է տարուած 4,804,509 քիլօ իւղ. իսկ ապա արտահանուած է:

	Ռուսաստան	Արտասահման
1880 թ.	2,742,054 քիլօ	6,544,321 քիլօ
1890 »	2,388,274 »	8,016,232 »
1895 »	831,000 »	14,115,054 »

Արդէն այս պատկերից ընթերցողը տեսնում է թէ որքան աւելի մեծ չափով է արտահանուել ֆինլանդական իւղը, որի գործածութիւնը, կամ աւելի լաւ ասած՝ վաճառը Ռուսաստանում իջնում է, իսկ արտասահմանում ընդհակառակը քարձրանում է աւելի մեծ չափով:

Համարեա միաժամանակ աճում է և պանրի արտահանութիւնը, որ ներկայ ժամանակում հասնում է տարեկան 500,000 քիլօի:

50 տարի առաջ Ֆինլանդիան այգպիսի բերքեր արտահանում էր հազիւ 15 միլ. մարկի, այնինչ ներկայումս այդ չափը հասնում է 150 միլ. մարկի. որ կը լինի 57 միլ. բուլբի: Բայց դեռ ևս աճում է օրէցօր այն էլ հսկայական քայլերով:

Կաթնային բերքերի արտահանութեան կողմից Ֆինլանդիան պարտաւոր է այն բնիկ ընկերակցութիւններին, որոնց կարելի է պատահել ֆինլանդական համարեա բոլոր գիւղերում: Այստեղ ոչ մի համայնք չկայ, որ չունենայ մի որեւէ ընկերակցութիւն: 1905 թ. ապրիլին Ֆինլանդիայում գործող ընկերութիւնների թիւը հասնում էր 468-ի: Ահա այս հանգամանքն ինկատի ունենալով, տեղային կառավարութիւնը նոյն իսկ պարտաւորեցուցիչ օրէնք է սահմանել, որի համաձայն բոլոր ուսումնարաններում աշակերտին ծանօթացնում են այս կամ այն տեսակի ընկերակցութիւնների գործունէութեան և որ գլխաւորն է նրա ծրագրի հետ:

Կրօնը եւ ժողովրդական սկզբնական ուսումը.

Հնումը ֆինները կռապաշտ էին, բայց դադարելով այդ կողմերը նրանք սակաւ առ սակաւ առևտրական և այլ շփումն են ունենում մանաւանդ շվեդների հետ, որտեղից կաթոլիկ կրօնը մուտք է գործում ֆինների մէջ: Բայց շուտով հրապարակ է գալիս բողոքական կամ լութերական կրօնը և սկսում է այն մեծ մրցումը, որ տեղի ունեցաւ վերջին դարերում Եւրոպայի հիւսիսային և կենդրոնական մասերում: Հրապարակ են գալիս զանազան մարդիկ, գլխաւորապէս հոգևորականներ, և սկսում են կրօնական վէճերը: Բայց բողոքականութիւնը յաղթող է հանդիսանում շնորհիւ մի քանի բանիմաց և հաշակ վայելող մարդկանց, որոնք կրթուել էին Գերմանիայում և իւթերի մօտ: Այդ ժամանակ արտասահմանում կրթուած շատ ֆինն գիտուններ սկսում են թարգմանել հին և նոր կտակարանները և տարածում ժողովրդի մէջ: Դրանց շնորհիւ գրագիտութիւնն էլ քանի դնում զարգանում է: Ժա-

մանակի հոգևորական քարոզիչների բուն նպատակն է լինում ժողովրդին այնպիսի յարմարութիւն տալ, որ ինքը կարողանայ կարգալ և հոսկանալ կրօնական գրքերը: Կարճ ժամանակում ամբողջ Ֆինլանդիան համարեա քողոքական է դառնում:

Հիւսիսային մեծ պատերազմի ժամանակից յունադաւանութիւնն էլ սկսում է քիչ առ քիչ մուտք գործել, բայց այնուամենայնիւ Ֆինլանդիան մնում է բողոքական:

Ֆինլանդիայում եկեղեցին մեծ ազատութիւն է վայելում: Այդ երեւում է մանաւանդ ծխական պատտօրների ընտրութեան ժամանակ, որ կատարւում է բոլորովին դեմոկրատիական ձևով: Ընտրողական իրաւունքը պահուած է որոշ փոփոխութիւններով: Ծխական եկեղեցիների պաշտօնականները համարեա բոլորն էլ ընտրւում են այդ ձևով: Նրանք ստանում են համապատասխան որոշ արգիւնք: Ամենաստորին պաշտօնեան ստանում է 1000 մարկ (380 ռ.) միւս տնտեսական պիտոյքների հետ: Գլխաւոր պատտօրները ստանում են 2000—10000 մարկ, որ կը լինէր 760 ռ.—3800 ռ. և երբեմն էլ նոյն իսկ աւելի:

Պատտօրի ընտրութեան ժամանակ պակաս նշանակութիւն չեն տալիս և նրա կնոջը: Ահա թէ ինչու: Իւրաքանչիւր ծխատէր պատտօր ունի իր առանձին գրասենեակը, որտեղ գրուած են հոգևոր թերթեր, հոգևոր գործեր իրանց լրացուցիչ մատենաներով: Ընդհանրապէս իւրաքանչիւր շաբաթ երեկոյ ծխականները դիմում են այդտեղ որոշ գործով: Մէկը ուզում է փոխուել մի այլ ծխական համայնքի մէջ, իսկոյն նրա անունը արձանագրւում է այդտեղ յատուկ մատեանում: Միւսին երեխայ է ծնուել կամ բարեկամն է մեռել, այդ բոլորը յայտնւում է մատեան մտցնելու համար: Այդտեղ շատ յաճախ գալիս են երիտասարդներ՝ անձամբ խորհուրդ հարցնելու և վկայական կամ հրաման ստանալու, մօտիկ օրերում ամուսնանալու համար: Իսկ որ ամենագովելին է, այդտեղ են գալիս գիւղացիները խորհուրդ հարցնելու այս կամ այն կարիքի մասին: Այս բոլորի մէջ քահանան բոլորովին հաւասար է ծխականի հետ: Իսկ այդ միևնոյն ժամանակ պատտօրի կամ քահանայի կինն էլ է զբաղուած յատուկ գործով: Նա էլ ունի իր առանձին ընդունարանը, որտեղ ընդունում է ծխական կանանց: Վերջիններս հերթով դիմում են նրան ու խորհուրդ հարցնում իրանց յատուկ կարիքների մասին:

Պատտօրի գործունէութեան գլխաւոր կէտերից մէկն էլ այն է, որ նա պարտաւոր է ամուսնանալ ցանկացողներից ու

որոշ վկայական ստանալ, որը եւրոպական բառով կոչուած է կոնֆերմացիա: Պատասխանը պարտքն է հսկել նաեւ այսպէս կոչուած «գիրտութեան դպրոցի» (Skriftskolor) վրայ: Այդ դպրոցը որոշ դասարաններ ունի 4 շաբաթուայ դասընթացով, որտեղ նախապատրաստուած են 15—18 տարեկան երիտասարդներին: Օրէնքով որոշ գրագիրտութիւն է պահանջուած, որից յետոյ միայն իրաւունք է տրուած ամուսնանալու:

Ընդհանրապէս հոգեւորականները այստեղ մեծ գործ են կատարում, հսկելով «ընթերցանութեան քննութեան» (läsförhör) վրայ: Դրա համար ծխերը բաժանուած են զանազան խմբերի, որոնցից իւրաքանչիւրը բաղկացած է լինում 15—20 ծխից: Այդ խմբերի հետ սկսում է քննութիւնը, որի արդիւնքը առանձին առանձին նշանակւում է յատուկ եկեղեցական մատենաներում:

Կրօնական հանդիսակատարութիւններից կը յիշեմ կիրակնօրեայ հանդէսը:

Կիւրակի առաւօտեան ժամի 10-ից արդէն ժողովուրդը հաւաքւում է վայտաշէն եկեղեցու բակը: Այդտեղ ծխականները խօսում են օրուայ հարցերի մասին: Այդ ժամանակ եկեղեցու բակը քաղաքային այգու կամ որեւէ զրօսավայրի տպաւորութիւն է թողնում: Այնտեղ վաճառում են զանազան ուտելիւղէններ: Շուտով հնչում են և զանգակները, որից ժողովուրդը հաւաքւում է եկեղեցի, որտեղ կարգով նստում են պատրաստ նստարանների վրայ: Եկեղեցին համարեաւ անշուք է. միակ զարդարանքն է Քրիստոսի մարդեղութեան պատկերներից մէկը: Եկեղեցու արևմտեան մասում կանգնած է խումբը: Սկզբում սկսում են երգել որոշ աղօթքներ, ապա քահանայն կատարում է պաշտամունքը: Վերջը նա կարդում կառավարչական նոր կարգադրութիւններ, հոգեւոր ատենաների որոշ վճիռներ և այլն:

Շաբաթուայ ընթացքում, ճաշերից յետոյ, պատուօրը և ծրխականները հաւաքւում են մի որեւէ դահլիճ և այդտեղ կարդում են մի գլուխ Աստուածաշունչից, որի մասին և վիճաբանում են ու խորհրդակցում:

Ընթերցողները արդէն ահանում են թէ հոգեւորականութիւնը ինչպիսի դեր է խաղում ժողովրդի կրթութեան գործում:

1856 թ. Ադէքսանդր Ու կայսրը Ֆինլանդիայի համար մի կանոնադրութիւն է հրատարակում, որը բացառապէս դպրոցներին էր վերաբերւում և որի գլխաւոր կէտերն էին. ա) սկզբնական ընթերցանութիւնն ու գրագիրտութիւնը պիտի առաջ գնային նոյն կերպով, այսինքն պէտք է աւանդուէին տըֆեարուար, 1906.

ներում, հոգևորականների հսկողութեամբ. բ) դրանից բարձր ուսման համար պէտք է յատուկ դպրոցներ շինուէին. գ) այս վերջին դպրոցները զիւղական հասարակութեան համար պարտադիր չեն, այլ կամբով, իսկ ցանկացողները որոշ նպաստ էին ստանում կառավարութիւնից. դ) Այդ տեսակ թէ՛ զիւղական և թէ՛ քաղաքային դպրոցները ենթարկուած էին միայն ժողովրդին: Հոգևորականութիւնը այստեղ ոչ մի դեր չպիտի խաղար:

Այդ դործի համար պաստոր Սիգնէուսը յանձնարարութեամբ արտասահման է գնում՝ նոր մանկավարժական դպրոցներն ուսումնասիրելու համար: Շուտով նա վերադառնում է, բերելով Շուէյցարական մեթոդը: Իր ծրագրի մէջ Սիգնէուսը պնդում էր որ Փիլիքական աշխատանքը անհրաժեշտ է: Այս առաջարկը չնդունուեցաւ Սենատի կողմից և դրա պատճառով գործը գլուխ եկաւ միայն 1866 թ. մայիսի 11-ին մի քանի փոփոխութիւններով: Մի քանի տարուց յետոյ մշակուած է մի նոր լրացուցիչ կանոնադրութիւն, որի համաձայն զիւղական հասարակութիւնները պարտաւոր էին դպրոցներ ունենալ և առանց բացառութեան ուսման տալ իրանց որդիներին:

Ֆինլանդական սկզբնական ուսում տարածող դպրոցներից արժէ յիշատակել քաղաքային դպրոցները:

Կանոնադրութեան համաձայն քաղաքները պարտաւոր էին ունենալ այնքան դպրոց, որքան կարիք կայ, այսինքն սրտեղ կարողանային սովորել այն բոլոր երեխաները, որոնք յարմարութիւն չունեն զիւղական ուսումնարաններում սովորելու: 70 տկան թուականոններին բոլոր քաղաքները դպրոցներ ունէին:

Քաղաքային դպրոցները երկու տեսակ են. ա) Ստորին (lägre folkskolor), որոնք բացառապէս 7—10 տարեկան երեխաների համար են. բ) Բարձր (högre folkskolor), որոնք 10—14 տարեկան երեխաների համար են: Առաջին տեսակի դպրոցները երկսեռ են, իսկ երկրորդը միասեռ: Բայց երկրորդ տեսակի դպրոցներում ևս կան բացառութիւններ, երբ կամ կարգացողները քիչ են կամ միջոց չկայ առանձին ուսումնարան շինելու:

Ստորին դպրոցները սովորաբար 2 դասարան ունեն, որոնցից առաջինը պարտաւորական դասարան է, իսկ երկրորդը երկու տարուայ դասընթաց: Վերջին կամ բարձր դպրոցները բաժանուած են երկու մասի, այսինքն երկու դասարանի: Դրանցից իւրաքանչիւրը առանձին երկու տարուայ դասընթաց

ունի. իսկ երբեմն էլ բոլորովին բաժանուած են և դառնում են առանձին չորս միամեայ դասընթաց: Կանոնադրութեան համաձայն աշակերտների թիւը պատրաստականում 40-ից չպիտի անցնի, իսկ միւս դասարաններում 60-ից:

Գալով ծրագրներին, պիտի ասել որ երկուսն էլ որոշ չափով բազմակողմանի են: Ստորին դպրոցներում աւանդում է կրօն, ֆիններէն, գրութիւն, թուաբանութիւն՝ երկրաչափական ձևերով հանդերձ, զծագրութիւն, երգեցողութիւն և մարմնամարզութիւն: Իսկ բարձր դպրոցներում, բացի վերև յիշած առարկաներից, նաև ծանօթութիւն հայրենի գրականութիւնից, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն, չափազրութիւն, բուսաբանութիւն և կենդանաբանութիւնը: Աղջիկները պարապում են ձեռագործով, իսկ տղաները այգեգործութեամբ և այլ արհեստներով: Այս վերջիններին կարող են մասնակցել և աղջիկները, բայց ոչ պարտադիր:

Պատրաստական դասարաններում պարապմունքները լինում են 2—4 ժամից ոչ աւել, իսկ միւս դասարաններում 4—6 ժամ: Ուսումնական տարին տևում է 32 շաբաթ և Ծննդեան տօներով բաժանւում է երկու կէսերի (семестръ):

12 տարեկանից բարձր աշակերտները, որոնք առանձին յարմարութիւններ չունեն սովորել տուած դասը կամ պատրաստել տուած գրութիւնը, կարող են մնալ երեկոյեան դպրոցում, որի համար առանձին սենեակներ են յատկացրուած:

Վարձարութեան չափը պիտի ասել շատ չնչին է: Ամենամեծ չափն է 2 մարկ (76 կոպ.) իւրաքանչիւր կիսին:

Քաղաքային ուսումնարանի հետ ծանօթանալով՝ գիւղական ուսումնարանները բոլորովին հակապատկեր է թւում: Քաղաքում դպրոցները կոչւում են ստորին և բարձր: Իսկ գիւղերում բոլոր դպրոցները բարձր են: Սրա ամենագլխաւոր պատճառն այն է, որ քաղաքում բանուոր բնակիչը շատ դժուարութիւն է կրում իր երեխային գրագիտութիւն սովորեցնելու, այն ինչ գիւղում, ինչպէս տեսանք, հոգեւորականութեան հակողութեամբ նախապատրաստւում է գեղջուկ երեխան բարձր դպրոցի համար:

1897 թ. Սէյմի տուած կանոնադրութեամբ ուսումը գիւղերում պարտադիր է և 3 տարուայ ընթացքում երեխան կարողանում է պատրաստ լինել բարձր դպրոցի համար: Այդ կանոնադրութեամբ այնպիսի մասերի պիտի բաժանուեն բոլոր գիւղական համայնքները, որպէսզի բոլոր երեխաները կարողանան դպրոց յաճախել: Այնտեղ որտեղ 30 աշակերտ կայ հասարակութիւնը պարտաւոր է նոր դպրոց հիմնել: Իսկ եթէ

աշակերտների թիւը 50-ից անցնում է, այն ժամանակ պէտք է հրաւիրէ և նոր ուսուցիչ:

Աղքատ հասարակութիւններին որոշ նպաստ է տրւում: Այդ նպատակով 1897 թ. սէյմը բաց է թողել 50,000 մարկ կամ 19000 ռ.: Բացի դրանից հասարակութիւնը կարող է 60/0-ով փող վերցնել պետական գանձարանից: Երբեմն նոյն իսկ ծախւում է անտառի որոշ մասը և ամբողջապէս յատկացնում այդպիսի համայնքներին:

Այդպիսի դպրոցներում միաժամանակ կարելի է պարագել երկու սեռի հետ, եթէ միայն դրանց թիւը 50-ից չէ անցնում:

Գիւղական այդ բարձր դպրոցների դասընթացը նոյնն է ինչ քաղաքային դպրոցներում: Ուսումնական տարին տևում է 36 շաբաթ, իսկ դաս օրեկան լինում է 5—6 ժամ: Վարձատրութիւնը նոյնպէս չնչին է 1 մարկ (38 կ.) ամբողջ կիսամեակին: Վարձի կէսը յատկացնում է ուսուցչին, իսկ կէսը ուսումնարանին:

Վարձատրութիւնից ազատ են այն բոլոր աշակերտները, որոնք կամ աղքատ են և կամ հեռու են ապրում ուսումնարանից: Բայց չմոռանա՛մ ասել, որ կան նաև բոլորովին ձրի դպրոցներ: Այդպիսի դպրոցների թիւը 1894/95 ուսումն. թուին հղել է 220/0:

Շաբաթուայ մէջ գիւղական ուսուցիչը երկու կամ երեք անգամ ճաշից յետոյ լրացուցիչ դասեր է տալիս դպրոցաւարտներին: Այդպիսի լրացուցիչ դասերի համար նա վարձատրութիւն ստանում է 250 մարկ (կամ 90 ռ.), եթէ պարագած ժամերի թիւը հաւասար է 150-ի: Նման լրացուցիչ դասեր 1897 թ. հղել են 40 դպրոցներում:

Համարեա բոլոր դպրոցների մօտ գրադարան-ընթերցարաններ կան, որտեղ հաւաքում են այն բոլոր գրքերը, որոնք թոյլատրուած են գրաքննչից: Բացի դրանից, պէտք է յիշել և այն գրադիտական ուսումնարանները, որոնք գտնւում են հոգևորականութեան հսկողութեան տակ:

Այդպիսի դպրոցներ կան ամբողջ Ֆինլանդիայում: Բոլոր գիւղերը բաժանուած են շրջանների: Թեմակալ հոգևորականի կարգադրութեամբ 2000 բնակիչը պիտի ունենայ մի ուսուցիչ, որ շրջում է բաժանմունքները և իւրաքանչիւր շրջանում մնում է 6—8 շաբաթ, հաշուելով տարին 40 շաբաթ: Կան նաև նման շրջիկ ուսուցչուհիներ, որոնք կատարում են նոյն գերը իհարկէ նոյն կարգով: Բոլոր շրջիկ ուսուցիչները գլխաւորապէս զուրա են գալիս Թաւաստգոսի սեմինարիայից:

Այդտեղից դուրս են գալիս նաև ուսուցչուհիներ: Միայն 1896 թ. այդ սեմինարիան տուել է 13 ուսուցիչ և 47 ուսուցչուհի:

Այդպիսի շրջիկ ուսումնարանների թիվը տարեցտարի աճում է: Միայն 1896 թ. բացուել է 108 նման ուսումնարան: Այդ ուսումնարանների վրայ հսկում է գլխավոր պատուիրը (Kyrkoherde) իր օժանդակ վերակացուների միջոցով: Այդպիսի դպրոցներ պիտի յաճախեն 7 տարեկան այն բոլոր երեխաները, որոնք չեն կարողանում սովորել տանը և որևէ այլ դպրոցում:

Այս շրջիկ դպրոցները բաղկացած են երկու բաժանմունքներից, որտեղ շաբաթուայ ընթացքում աւանդում է:

Ա. բաժանմ.

Բ. բաժանմ.

Ընթերցանութիւն . . .	11	8
Սրբազան պատմ.	5	8
Հաւատոյ հանգանակ. . .	4	6
Փրութիւն.	3	3
Հոգևոր երգեցող.	6	6
Թուաբանութիւն	—	3
	29	34

Հոգևորականութեան հսկողութեան տակ կան նաև բազմաթիւ կիւրակնօրեայ դպրոցներ: Սոքա բաւական տարբերութիւն են ներկայացնում այն կիւրակնօրեայ դպրոցներից, որպիսիները ընթանաւրապէս հասկանում ենք մենք: Այդտեղ բացառապէս աւանդում են բարոյական, առողջապահական և կրօնական առարկաներ:

Փիւղական այս կամ այն դպրոցների ուսուցիչները և ուսուցչուհիները, ինչպէս ասացինք, սովորում են հոգևոր սեմինարեաներում, որոնց թիւը 4 է: Սեմինարիաներում տեսական դասընթացքը տևում 3 տարի, իսկ գործնականը մի տարի: Բոլոր սեմինարիաներին կից կան և ստորին ժողովրդական դպրոցներ, որտեղ նորաւարտները պարապում են գործնականով:

Այդ ուսուցչական սեմինարիաներում աւանդում են. կրօն, հանրամատչելի հոգեբանութիւն, մանկավարժութիւն, տարրական մարդակազմութիւն և առողջապահութիւն, ֆինններէն, շվեդերէն, ֆինլանդական պատմութիւն և ճիւղագրութիւն, աշխարհագրութիւն, մաթեմատիկա, բնական պատմութիւն,

գծագրութիւն և նկարչութիւն, գեղագրութիւն, երգեցողութիւն, նուագաձոութիւն և մարմնամարզութիւն:

Ուսումնական սեմինարիայում միայն կրօնն է հոգևորականութեան հոկողութեան տակ, իսկ մնացած առարկաները գտնուում են հասարակութիւնից ընտրուած լիազօր հոգաբարձուների հոկողութեան տակ: Սրանք թուով 6 են և պարտաւոր են ստիպել ծնողներին երեխաներին ուսումնարան տալու, այլև ներկայ են լինում երբեմն դասերին և քննութիւններին:

Սկզբնական կրթական հաստատութիւններից ինձ մնում է յիշել գիւղական ճեմարանը, որը եթէ ոչ առաւել զոնէ պակաս նշանակութիւն չունի ֆինլանդացի գիւղացու համար: Այդ տեսակ ճեմարաններ յաճախում են մեծ, տարիքաւոր գիւղացիներ: Այդ տեսակ ճեմարանների ուսումնական տարին տևում է նոյեմբերի 1-ից մինչև մայիսի 1-ը և շաբաթական աւանդում է:

Կրօն	2 ժամ	Թուարանութիւն	5 ժամ
Ֆիններէն և ֆին. գրակ. 10	»	Ֆինլ. ընդհ. կազմակ.	1 »
Դադաքագիտական պատմ. 4	»	Ասողջապահութիւն	1 »
Աշխարհագրութիւն	2 »	Նկարչութիւն	3 »
Բնական պատմութիւն	4 »	Հաշուապահութիւն	2 »
Գիւղատնտեսութիւն	1 »	kantele-ի նուագած.	2 »
Անասնաբուժութիւն	1 »	Ֆիզ. զան. աշխատ.	14 »
Կաթնատնտեսութիւն	1 »	Խոհարարութիւն	
Երգեցողութիւն	2 »	(միմիայն կանանց)	18 »

Այս ցուցակից արդէն պարզ է թէ ֆինն ժողովուրդը որքան գիտակցօրէն է լիբրաբերում դէպի իւր առօրեայ տընտեսական գործերը: Այնտեղ նա այլևս չէ մնում շուարած, երբ հիվանդանում է իր գործող անասունը: Նա իր տնտեսական պարապմունքի տեսականը արդէն սովորում է այդ ճեմարաններում:

Ընթերցողները թող չմոռանան, որ շատ շատերը իրանց կրթութիւնը և գլխաւորապէս մասնագիտական ուսմունքը ստանում են կաթնատնտեսական ընկերակցական (cooperativ) հաստատութիւններում, որոնց մասին համառօտ կերպով արդէն յիշեցինք առաջ:*)

*) Մասնագիտական դպրոցներ 1900 թ. կային. 2 բարձր և 14 ստորին գիւղատնտեսական դպրոց, 5 այգեգործական, 3 ձի պայտելու, 1 բարձր և 14 ստորին կաթնատնտեսական դպրոցներ, 17 անասնաբուժական

Եզրափակենք սկզբնական կրթութեան մասին մի ողջ գիտնականի հետեւեալ խօսքերով. «Ֆին ժողովրդական դըպրոցը ոչ թէ երեխաներ է տալիս, որոնք որոշ գրքեր են կարդում, այլ քաղաղացիներ, որոնք գիտեն թէ ինչով են պարտական հայրենիքին, ինչպիսի կարիքներ ունի հայրենիքը, աշխատանքի ինչպիսի ձևը կարող է օգնել նրան ծառայելու համար: Այդ պատճառով նոքա խոր գիտակցութեամբ և բուռն կերպով սիրում են իրանց հայրենիքը, որ նրանց համար ամեն ինչ է: Նորա շահերի հետ համաձայն է ազնիւ ֆիննի իւրաքանչիւր քայլը և դորա մէջ ոչ միայն բնութեան պայմաններն են ահադին ծառայութիւն մատուցանում, որոնք միշտ բնիկ ֆիննի մէջ զարգացրել են ինքն-ուրոյնութեան գաղափարը, այլև ուսումնարանի ազդեցութիւնը, որին հոգի են ներշնչել լաւագոյն անձնաւորութիւններ: Նրանք երեխաների մէջ կրթել են աշխատասիրութիւն և ազնւութիւն»:

Իւրաքանչիւր ֆինն մանուկ գիտէ և վառ սիրում է մի ֆինն բանաստեղծի ոտանաւորը. «Եթէ որևէ մէկը կը խախտի հիմնական օրէնքները, վերցրու գէնքը, Ֆիլլանդիայի՝ քաղաքացի»:

Ֆինլանդիայում 7—15 տարեկան մօտ 500000 երեխայ կայ, իսկ նրանցից չէ սովորում միայն 40/0-ը:

Միջնակարգ դպրոցներ

Ֆինլանդական միջնակարգ դպրոցները բաժանուում են երկու մասի:

Ա. Տղամարդկանց բաժին. սա բաժանուում է երկու ճիւղի 1) դասական դասախօսութիւններ և 2) բէալական դպրոցներ: Դըրանք երկուսն էլ ունին 8 դասարան: Երկու մասում սովորողները ընդունուում են համալսարան, որոշ ըննութիւն տալուց

դպրոցներ: Մի գլխատնտեսական դպրոցին ընկնում է 33, 523 ընակիչ, այն ինչ Ռուսաստանում այդ թիւը համարում է 700,000-ի: Դուռ չենք հաշւում հողագործական և անտառային արհեստագործական դպրոցները:

յիտոյ: Միջնակարգ դպրոցները ըտլորն էլ պետական են, բայց կան նաև մասնավոր նման դպրոցներ:

1) Դասական ճիւղում աւանդում է.

	Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Զ.	Է.	Ը.	դասարաններ
Կրօն	2	2	2	2	2	2	2	2	
Ֆիններէն	4	2	2	2	1	1	1	1	
Շվեդերէն	8	4	4	4	2	2	2	2	
Լատներէն	—	6	6	6	6	6	6	6	
Ռուսերէն	—	—	3	3	2	4	4	4	*)
Յունարէն ոչ պարտադիր . . .	—	—	—	—	(2)	(4)	(4)	(4)	
Գերմաներէն	—	—	—	—	3	3	3	3	
Ֆրանսերէն ոչ պարտադիր . . .	—	—	—	—	—	(3)	(2)	(2)	
Աշխարհագրութիւն և պատմ. .	4	4	3	3	3	3	3	3	
Մաթեմատիկա	6	5	5	5	4	4	4	4	
Ֆիզիկա	—	—	—	—	—	—	—	2	
Բնական պատմութիւն	—	2	2	2	2	2	—	—	
Տրամաբանութիւն	—	—	—	—	—	—	1	1	
Դեղագրութիւն	2	2	—	—	—	—	—	—	
Երգեցողութիւն	2	1	1	1	1	(1)	(1)	(1)	
Մարմնամարզութիւն	2	2	2	2	2	2	2	2	
Շարաթական	30	30	30	30	30	30	30	30	
						(31)	(31)	(31)	

Բէսլական դպրոցներում աւանդում են.

	Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Զ.	Է.	Ը.
Կրօն	2	2	2	2	2	2	2	2
Ֆիններէն	4	2	2	2	1	1	1	1
Շվեդերէն	8 *)	4*)	4*)	4*)	2*)	2 *)	2 *)	2 *)
Ռուսերէն	—	2	3	3	3	3	4	4
Գերմաներէն	—	4	4	3	2	1	1	1
Ֆրանսերէն	—	—	—	—	4	4	2	2
Անգլերէն	—	—	—	—	—	2	2	2
Աշխարհագրութիւն և պատմ. .	4	4	3	3	3	3	3	3
Մաթեմատիկա	6	5	5	5	6	6	6	6
Ֆիզիկա և քիմիա	—	—	—	—	—	—	3	3
Բնական պատմութիւն	—	2	2	2	2	2	1	1
Դեղագրութիւն	2	2	—	—	—	—	—	—
Նկարչութիւն	—	—	2	3	2	2	1	1
Երգեցողութիւն	2	1	1	1	1	(1)	(1)	(1)
Մարմնամարզութիւն	2	2	2	2	2	2	2	2
	30	30	30	30	30	30	30	30
						(31)	(31)	(31)

*) Փակագծում դրուած դասերը պարտադիր չեն:

*) Այդ երկու ծրագիրն էլ առաջ է բերուած շվեդական մասում եղած դպրոցներէ ծրագրից, ուստի և դերակշռող ոյժէ ներկայացնում շվեդերէնը, իսկ ֆինլանդական մասում այդ տղիւսակը մնում է նոյնը, միայն ֆիններէնը և շվեդերէնը փոխում են իրանց տեղերը:

Բ. կանանց բաժին.—Կանանց բաժինը ունի մի մաս, որը բաղկացած է 2 պատրաստական և 5 հիմնական գասարաններից: Այդտեղ աւանդում է.

	Ա.	Բ.	Գ.	Դ.	Ե.	Ձ.	Է.
Կրօն	3	2	2	2	2	2	2
Ֆինանսերէն	6	5	3	2	2	3	2
Շվեդերէն	—	4	2	2	2	2	2
Գերմաներէն կամ ֆրանսերէն	—	—	6	5	5	5	5
Փրանսերէն կամ գերմաներէն լրաց. կուրս.	—	—	—	—	2	(3)	(3)
Աշխարհագրութիւն և պատմութիւն	4	4	4	4	3	3	4
Մաթեմատիկա	3	4	4	4	4	4	3
Բնական պատմութիւն և առողջապահութ.	—	—	—	2	2	2	3
Գեղագրութիւն	2	2	2	2	—	—	—
Նկարչութիւն	—	—	—	—	2	2	2
Ձեռագործ	3	2	2	2	2	—	—
Երգեցողութիւն	2	2	2	2	1	1	1
Մարմնամարզութիւն	3	3	3	3	3	3	3
	26	28	30	30	28	27	27
					(30)	(30)	(30)

Բերած աղիւսակներից ընթերցողները տեսան թէ իւրաքանչիւր առարկայ ինչ չափով են անցնում: Բայց միւս առարկաները մի կողմը թողնելով, ընթերցողների ուշադրութիւնը կը հրաւիրէի «մարմնամարզութիւն» անուան դէմ գտնուած թուերի վրայ, որոնք պարզում են ֆինլանդական դպրոցների իսկական արժանիքը:

Այդ դպրոցներում գասաւանդող բոլոր ուսուցիչները պէտք է ունենան համալսարանական դիպլոմ: Ովքեր չունեն՝ կարող են ձեռք բերել, որոշ քննութիւն տալով, որ լինում է գրաւոր և բանաւոր:

Ուսուցիչները իրանց դասերի համեմատ ստանում են ուժիկ: Նրանցից աւագ ուսուցիչը ստանում է 5,500 մարկ (մօտ 2000 ր.) շաբաթական 14 դասով, լեկտոր (լեկտի ուսուցիչը) 4000 մարկ (1500 ր.) 18 դասով. կոլլեգան (կրտսեր պաշտօնակից ուսուցիչ) ստանում է 2000—3000 մարկ (760—1300 ր.) 22 դասով:

Ուսուցչուհիները ստանում են.

Աւագ ուսուցչուհին՝ 2000—28000 մարկ (760—1060 ր.) իսկ վարժուհին՝ 1800 մարկ (685 ր.):

Ուսուցչուհիները իրանց կրթութիւնը ստանում են յատուկ կանացի գիմնազիաներում և բացի դրանից պարտաւոր են լրացուցիչ դասընթացներում քննութիւն տալ:

Աւագ ուսուցիչը և աւագ ուսուցչուհին կատարում են նաև վերատեսչի պաշտօն. նրանք են կառավարում ամբողջ

ուսումնարանը, ուսուցչական և մանկավարժական խորհուրդները:

Ուսումնական տարին համարեա բոլոր դպրոցներում ըսկաւում է սեպտեմբերի 1-ից (մեր օգոստոսի 20-ին) և վերջանում է մայիսի 31-ին (մեր 19-ին): Ամբողջ տարին Ծննդեան տօներով երկու կիսամեակի է բաժանւում: Ծննդեան տօնը տեւում է մի ամիս:

Աշակերտները դպրոց են ընդունւում քննութիւն տալով: Իւրաքանչիւր կիսամեակին վճարում են 20 մարկ (7 ռ. 60 կ.), իսկ աշակերտուհիները վճարում են 40 մարկ (15 ռ. 20 կ.):

Դասերը դասաւորուած են առաւօտեան 8—11 ժ.-ը և 1—3-ը: Դասի սկզբին կարդում են յատուկ աղօթք, իսկ շաբաթօրը վերջին դասից յետոյ կարդում են կիրակի օրուայ գիրքը: Զնայած որ ըստ կանոնադրութեան տօն և կիրակի օրին աշակերտներն ու աշակերտուհիները պարտաւոր են եկեղեցի դնալ, բայց ներկայումս խախտուած է այդ կանոնը, աչքի առաջ ունենալով աշակերտների կամ աշակերտուհիների չկամութիւնը:

Մեծ դասամիջոցը տեւում է 2 ժամ, որի ժամանակ աշակերտները պարտաւոր են զուրս դնալ դասարաններից: Պարզ եղանակներին նրանք զուրս են գալիս բակը, իսկ ցուրտ օրերին միջանցքը, որտեղ զբաղւում են կամ մարմնամարզութեամբ և կամ այլ խաղերով: Բնական է, որ այդ միջոցում դասարանի օդը բոլորովին մաքրւում է: Ընդհանրապէս պէտք է ասել, մեծ ուշադրութիւն են դարձնում աշակերտի ֆիզիքականի վրայ: Նոյնիսկ փոքրերը բոլորովին ազատութիւն են վայելում: Դարնանը և աշնանը զբաղւում են բուսաբանական մարզերում, իսկ ձմեռը սահում են սահնակներով և չմուշկներով: Ամառը զբօսանքի են զուրս գալիս հեծանիւով և կամ նաւակներով: Տօն օրերին փողոցները լցւում են զրոսնող աշակերտներով և աշակերտուհիներով:

Քննութիւնները համարեա վերացնուելու վրայ են:

Դպրոցի ներքին կեանքը զուրկ է ձեականութիւններից: Տարազը որոշ չէ, հսկողութիւնը թոյլ և բարեկամական: Դըպրոցական կանոնադրութիւնը թոյլ է տալիս յանդիմանել և զրկել ընկերների հետ խօսելուց: Դասերից յետոյ կարելի է իբրեւ պատիժ թողնել ուսումնարանում, բայց 2 ժամից ոչ աւել:

Այստեղ պիտի կանգ առնել մի երեւոյթի վրայ, որի կողմից ֆինլանդական աշակերտութիւնը իրաւունք ունի պարծնաւու. դա աշակերտական ընկերակցութիւններն են, որ կոչւում են կոնվենտներ: Բոլոր կոնվենտներն էլ կազմուած են բարձր դասարանցիներից: Ըստ ծրագրի, զրանց նպատակն է

մտերմացնել սաներին միմեանց հետ և զարգացնել բոլորի մէջ մի ընկերական բարի վերաբերմունք: Նրանք ունեն իրանց յատուկ ընկերական դատարանը, որտեղ դատւում են ընկերների մեղանշումները: Վարչութիւնը ինքը շատ անգամ այս կամ այն աշակերտին յանձնում է ընկերական դատարանին, լաւ ըմբռնելով այդ միջոցի փրկարար գերը:

Աշակերտութիւնը եռանդով առաջ է տանում ինքնագարգացման գործը, որի համար հրատարակում է ձեռագիր թերթեր, ժողովներ է գումարում, դասախօսներ է հրաւիրում և այլն: Իւրաքանչիւր շաբաթ մէկ անգամ ընդհանուր ժողով է լինում, որտեղ քննւում է ուսումնարանական կեանքի վերաբերեալ այս կամ այն հարցը և աշակերտների կարիքները:

Վերջերս վարչութիւնը աշակերտներին յանձնեց դասեր դասաւորելու իրաւունքը, որով հին դասաւորութիւնը փոխուեցաւ: Այդ փոփոխման համաձայն դասերը սկսւում են ժամի 9-ից և վերջանում են 4-ին:

Մօտ 15—20 տարի է ինչ այդ միասեռ դպրոցներից մի քանիսը միացել և կազմել են երկսեռ դպրոց: Այդտեղ հէնց փոքր հասակից տղայ և աղջիկ կրթւում են միասին, որոնց մէջ իհարկէ բարեկամական կապ է ստեղծւում: Այդտեղ չըկան այն հրէշաւոր նախազգուշութիւնները և հետեանքները, որ ընդհանրապէս երկւում են մեր դպրոցներում:

Համալսարաններ և համալսարանական կեանք.

Ֆինլանդիայի առաջին համալսարանը հիմնուել է Արօսւմ 1640 թուին գեներալ նահանգապետ Պետրոս Բրագէի (1638—1640 և 1648—1654) օրով: Կառավարութիւնը, կրթութեւ և բարեխիղճ պաշտօնեաների կարիք զգալով, հիմնում է այդ համալսարանը: 1640 թ. մարտի 26-ին Շվեդիայի Խրիստինիա թագուհին ստորագրեց համալսանի հաստատութեան թուղթը, իսկ նոյն թուի յուլիսի 15-ին փոխարքայ Պետրոս Բրագէն մեծ հանդիսով բացաւ համալսարանը: Արօի Ռոթէվիուս եպիսկոպոսը նշանակուեցաւ առաջին պրոկանցլեր, այսինքն համալսարանի վարչութեան աւագ, իսկ պրոֆեսոր Պետրիուսը առաջին տեսուչ: Համալսարանի գլուխ էր կանգնած կանցլերը, որը ընտրւում էր համալսարանական վարչութիւնից: 1646 թուից կանցլերի պաշտօնը շնորհում են Պետրոս Բրագէին, որը վարւում է այդ պաշտօնը մինչև իր մահը, 1680 թ.: Բացի այդ կառավարող անձնավորութիւններից կայ և մի կառավարիչ մարմին, որ կոչւում է կոնսիստորիա (consistorium academicum):

Այս մարմինը հանդիսանում է որպէս դատաստանական ատեան և կազմուած է բոլոր ուսուցչապետներից և տեսչից:

Այդ ատեանի գործը հնուժը մանաւանդ շատ մեծ էր, որովհետև համալսարանի սեփականութեան մէջ էին մտնում և հողեր, անտառներ, որտեղ գործում էին բաւական թուով մշակիչներ և մշտական բանուորներ:

Սկզբում համալսարանն ունէր 11 պրոֆեսոր, որոնցից երկուսը ֆինն էին, իսկ 9-ը շվեդներ: Համալսարանը բաղկացած էր 4 ֆակուլտետից: ա) աստուածաբանական՝ 3 պրոֆեսոր, բ) փիլիսոփայական 6 պրոֆեսոր, գ) իրաւաբանական և դ) բժշկական՝ մի մի պրոֆեսոր:

Առաջին տարին համալսարանն ունէր 44 ուսանող, իսկ հետեւեալ տարին 300-ից անցնում էր: Ուսանողները շուտով բաժանւում են «հայրենակցութիւնների», որ 1643 թ. օրինաւոր կերպարանք է ստանում: Այդ «հայրենակիցները» կառավարւում էին տեսուչներով (инспекторъ), որոնց ընտրւում էին իրանք ուսանողները իրանց ուսուցչապետներից:

Այդ հայրենակիցների խմբերը ունէին յատուկ գանձարան և յատուկ ընկերութիւններ (корпорация): Նորեկ ուսանողները պարտաւոր էին ենթարկուել իրանց մեծ ընկերներին (seniores):

Առաջին փիլիսոփայակն ֆակուլտետի մագիստրոսական աւարտման շարադրութիւնները (magisterpotion) ներկայացրին 1643 թ. մայիսի 6-ին, որի ժամանակ մեծ հանդէս կատարուեց: Այդ օրուանից արդէն 3 տարին մի անգամ կատարւում է այդ խորհրդաւոր հանդիսակատարութիւնը:

Համալսարանի կեանքում գանազան պաշտօնեաներ *) իրանց ջանքերը գործ են դնում հաստատուն և պահանջի համեմատ հողի վրայ դնել համալսարանը: Ապա փոքր Յովնան Գեղեղիուս (պրոկանցլեր 1690—1718) ուշադրութիւն է դարձնում մանաւանդ կրթութեան ճիւղին վրայ:

Հէնց այդ ժամանակներում սկսւում է Կարլ XII և ուսնների պատերազմը, որը զինուորներ էր պահանջում: Ուսանողներին սկսեցին փորախաղ սովորեցնել: Շատ ուսանողներ զէնքը ձեռներին մասնակցում են կռուին:

1711 թ. հրդեհը լափում է Արօի մի մասը, որտեղ է

*) Դրանցից են. պրոկանցլեր Ռոթիվիուս (1640—1652), առաջին տեսուչ Էսկել Պետրիուս, որը պրոկանցլեր էր 1652—1757, պրոկանցլեր Թերսերիուս 1658—1664 թ., Մեծ Յոնան Գեղեղիուս (պրոկանցլեր 1664—1690):

լինում և համալսարանը: 1752 թ. կրկին վերաբացւում է համալսարանը և մինչդեռ 1750 թ. փառաւոր հանդիսակատարութեամբ տօնում էին համալսարանի հարիւրամեակը, 1742 թ. կրկին պատերազմ է ծագում, որից համալսարանի գործունէութիւնը կանգ է առնում: Յաջորդ տարին վերստին բացւում է և սկսում են դասախօսութիւնները:

1808-1809 թ. պատերազմը կրկին իր աւերիչ նշանակութիւնն է ունենում համալսարանի վրայ: Ուսանողները և ուսուցչապետները խոհեմութեամբ մնում են Արօում, որի համար Աղէքսանդր Լ-ը մեծ յարգանք է տածում դէպի այդ կրթական հաստատութիւնը: Նա հրամայում է ճանաչել համալսարանի բոլոր իրաւունքներն ու կարգերը, ինչպէս շվեդական տիրապետութեան ժամանակ: 1811 թ. հաշտութիւնից յետոյ համալսարանը հրաւիրում է և 6 այլ ուսուցչապետներ:

Հաշտութիւնից յետոյ համալսարանի կանցլերութիւնը անցնում է Նիկոլայ Պաւլևիչի ձեռքը, որի գահ բարձրանալուց յետոյ, իշխանութիւնը անցնում է նորա ժառանգի ձեռքը: 1827 թ. Արօի ¹/₃ մասը այրող և երկու օր անող հրդեհը ստիպում է կառավարութեանը համալսարանը փոխել Հելսինգֆորս, «Ալեքսանդրեան կայսերական համալսարան Թինլանդիայում» անունով: Շուտով կանցլերութիւնը անցնում է Փինլանդիական գործերը վարող նախարարի ձեռքը:

Հելսինգֆորս փոխադրուելուց յետոյ, 1828 թուից համալսարանի համար նոր կեանք է սկսում:

Համալսարանի մատենադարանը աւելի բարգաւաճ դրութիւն է ստանում:

Ուսանողները կատարեալ ազատութիւն են վայելում: Նրանք իրանք են կարգադրում քննութիւնները: Իւրաքանչիւրը կարող է քննութիւն տալ, երբ իր համար ցանկալի է: Բայց այստեղ չպիտի մոռանալ, որ նրանք աւելի քան բարեխիղճ են դէպի այդ արտօնութիւնը:

Համալսարանում երկու տեսակ քննութիւն կայ. ա) հասարակական քննութիւն (öfientliga examina) և բ) մասնաւոր հայեցողութիւն (enskilda tentamina), բայց չմոռանանք ասել, որ հասարակական քննութիւնը ներկայումս մի ձևականութիւն է ճանաչուած.

Աստուածաբանական ֆակուլտետներնում պատահր լինել ցանկացողները պարտաւոր են տալ այսպէս կոչուած աստուածաբանական աւարտման քննութիւն. (teologisk djmissions-examin).

Իրաւաբանական բաժիններում քննութիւնները բազմա-

տեսակ են: Պետական ծառայութիւն մտնողները մի քանի տեսակ քննութիւններ են տալիս:

- Ա. ստորին վարչական քննութիւն (lägre förvaltningstexamen)
 Բ. վերին » » (högre förvaltningstexamen)
 Գ. իսկական իրաւաբանակ. » (rättsetamen)

Իրաւաբանական գիտութիւնների կանդիտատի աստիճան (juris utriusque kandidat) ստանալու համար տալիս են առանձին քննութիւն, որը հաւասար է երկրորդ և երրորդ քննութիւններին միասին վերցրած:

Կայ մի այլ քննութիւն, որով ստացւում է իրաւաբանական լիցենցիատի աստիճան (juris utriusque licentiat):

Բժշկական բաժիններում քննւում են բոլոր բնագիտական, մարդակազմական և բնախօսական առարկաներից: Այստեղ ևս քննութեան համեմատ տրւում է երկու աստիճան՝ կանդիտատի և լիցենցիատի աստիճան:

Փիլիսոփայութեան համար տրւում է գիտական և կրօնական փիլիսոփայութիւնից, գերմաներէն, ֆրանսերէն կամ անգլերէն լիզոններից փորձութիւն՝ pro exercitio, պատմական փիլիսոփայութեան և լատիներէնից որոշ շարադրութիւն գրել՝ տուած որևէ նիւթի մասին (pro gradu):

Այժմ գանք ուսանողական կեանքին:

Համալսարանում ուսանողները լսում են բոլորովին ճրի: Քննութիւնները բաւական լուրջ են. ընդհանրապէս համալսարան են մտնում միջին դպրոցներ աւարտողները, միայն մի քանի առարկաներից քննութիւն տալով: Տեսչի տուած տեղեկութիւնների համաձայն 1893—96 թ. ընդունուել են 1067 ուսանողներ, միջին թուով մի տարւում 356 ուսանող:

Նորեկները ընդունուել են. աստուածաբանական ֆակուլտետ—99 հոգի, իրաւաբանական՝ 252 հոգի, պատմաֆիլոլոգիական՝ 300, և ֆիզիքսոմաթեմատիկական՝ 416 հոգի: Դրանց հասակները բռնել են 15—30 տարեկանը: 1893—96 թ. թ. ամբողջ ուսանողների թիւը հասնում էր 1909.

Ուսանողուհիները ևս բոլորովին նոյն իրաւունքներն են վայրլում, ինչ ուսանողները: Առաջին ուսանողուհին ընդունուել է 1870 թ., այդ օրուանից ուսանողուհիների թիւը գնալով աճել է և 1898 թ. արդէն ուսանողուհիների թիւը 288-ի է հասնում: Ուսանողուհիները ընդունւում են բոլոր ֆակուլտետներում, բացի աստուածաբանականից, որտեղ մինչև այժմ ոչ մի

գէպը չէ եղել: Չէ անգելուած, այլ ուսանողութիւնները իրանք չեն ընտրուած այդ ձիւղը:

Ուսանողները և ուսանողութիւնները ունեն իրանց յատուկ գրադարանը 50,000 կտոր գրքերով:

Հէնց համալսարանի սկզբից ուսանողական կեանքը բարեւաւ զարգացման ճանապարհի վրայ է գրուել: Ուսանողները ունեն որոշ տօներ, երբ նրանք խրախճանք են սարքում: Դըրանցից նշանաւոր է «մայիսեան» ուսանողական տօնը»: Ուսանողական մայիսեան տօներից նշանաւոր էր 1848 թ. մայիսեան տօնը, որը մեծ նշանակութիւն ունի ֆինլանդական ուսանողական պատմութեան մէջ: Այդ տօնին երգուեց Իոնեքերգի «Հայրենիք» հիմնը, որից յետոյ հսկողը Ֆրիդրիխ Սիգնէուսը մի փայլուն ճառ արտասանեց: Այդ օրուանից ուսանողութեան մէջ աճում է աղբայնական ոգին և 1851 թ. հրապարակ է գալիս այդ ոգու արդիւնքը: Այդ թուին պիտի տօնուէր Նորդինստումի կանցլերութեան 25 ամեակը, որի ժամանակ հրաւիրուած էին և ուսանողները: Դրանցից 40 հոգի հրաժարուեցան մասնակցելու այդ տօնակատարութեանը, որով իրանց վրայ գրաւեցին պետութեան ուշքը: 1852 թուին իշխանութիւնը արգելում է հայրենակցական ընկերութիւններ կազմելը: Իսկ որ գլխաւորն է, փակում է փիլիսոփայութեան ամբիօնը, այդ առարկան վտանգաւոր համարելով: Ներկայումս կան 6 հայրենակցական ընկերութիւններ, որոնք կառավարում են ինսպեկտորներով: Հայրենակցական ընկերութիւնների նախնական ձևը աւելի ևս կատարելագործուած կերպով ընդունուած է այժմ ուսանողութիւնից: Նրանք իւրաքանչիւր տարի մի անգամ տօնում են իրանց տօնը կապելով մի որևէ պատմական օրուայ հետ:

Իւրաքանչիւր հայրենակցութիւն ունի իր ծրագիրը, որը մշակել են իրանք ուսանողները և հաստատել է տեսուչը: Իւրաքանչիւր ուսանող ոչ միայն անդամ է հայրենակցութեան, այլ և ամբողջ ուսանողութեան in corpore անդամ: Ուսանողական ընդհանուր ժողովներում քննուում են այն բոլոր հարցերը, որոնք վերաբերում են ուսանողական գործին, կեանքին, մատենադարանին, գրամագլխին և այլն:

Այդ հայրենակցութիւնները ընտրում են երեք գիտնական աստիճան ունեցող անձնաւորութիւն, որոնցից տեսչի կարգադրութեամբ մէկը նշանակուած է փոխ-կանցլեր, մէկը որպէս ուսանողութեան նախագահ, իսկ երրորդը որպէս փոխ-նախագահ: Բացի դրանից, ուսանողները ունեն 12 անգամից կազմուած մի ժողով, որը կարգադրում է բոլոր ընթացիկ գործերը: Տեսուչը

զրանցից 7-ին հաստատում է, որպէս իսկական անդամներ իսկ 5-ին որպէս փոխանդամներ: Նախագահը և փոխնախագահը չեն կարող ժողովի անդամ ընտրուել: Ժողովը իր միջից ընտրում է մի նախագահ, մի տնտես և մի մատենադարանապետ. բոլոր ծախքերը կամ օգուտը կարգադրւում է ուսանողների անմիջական ընդհանուր ժողովով:

Ուսանողները մեծ յարգանք ունեն ժողովրդի բոլոր խաւերում: Նրանք շատ յաճախ համերգներ, ներկայացումներ, երեկոյթներ, վիճակախաղեր են տալիս, որից ստացած արդիւնքը կարգադրում են ընդհանուր ժողովի վճռով: Այդպիսի փողով նրանք շինել են ուսանողական տունը, որ բացուել է 1870 թ. նոյեմբերին: Ամբողջ շէնքը բաժանուած է որոշ մասերի: Կայ մի մեծ դահլիճ, որ յատկացրուած է ընդհանուր ժողովների և համերգների համար: Միւս փոքրիկ դահլիճները յատկացրուած են հայրենակցական ժողովներին: Բացի այդ, այս շէնքում ապրում են այն ուսանողները, որոնք քաղաքում ծնողներ չունեն:

Շատ յաճախ հաւաքւում են բոլոր հայրենակցական ընկերակցութիւնները իրանց դրօշակներով: Նրանք ունեն և մի այլ մեծ ընդհանուր դրօշակ: Այդպիսի հանդիսով նրանք դիմաւորում են նոր եկող որևէ պատուելի անձնաւորութեան: Մայիսի 1-ից նրանք սպիտակ գլխարկ են դնում, որոնց «կոկարդի» տեղ կապնում են փոքրիկ ոսկեգոյն բնար: Չնայած որ մայիսի մէկը միայն ուսանողական տօն է, բայց այնուամենայնիւ նրանց միանում են և բնակիչներից շատ շատերը:

Այդպիսի թափուրով նրանք հաւաքւում են քաղաքի կենտրոնը, որտեղ, սովորական ցոյցերից յետոյ, սպիտակ գլխարկների ուղեկանք խաղում է դէպի ուսանողական տունը, երգելով ազգային-ուսանողական մեծ հիմնը:

ԹՈՒՐԳՕ-ՔՐԴԱԿԱՆ ԱՐՇԱՒԱՆՔԻ ՔՍԱՆԵՒՀԻՆԳԱ-
ՄԵԱԿԸ

1880—1905

(Նիւթեր հայոց նորագոյն պատմութիւնից)

I

Թուրքօ-քրդական նոր դէպքերը.—Մի քառորդ դար առաջ.—Գործեր և դոր-
ծիչներ.—Ներսէս պատրիարք, Խրիմեան Հայրիկ, Կամսարական.—Caplan
E. Clayton.—Վանայ Այրանացի վալին.—Շէմզդինեան և շէյխ Իւրադուլան.
—Մար-Շիմոն.—Միմոն Զիլինգերեան.—Ուղեւորութիւն դէպի Օսմանեան
Քիւրդստան:

Ատրպատականի թուրքօ-պարսկական սահմանադիւի վրայ
այս օրերս տեղի ունեցող դէպքերը սկսել են ուշագրաւ լինել
և բաղաբաժան հանգամանք ստանալ: Թուրքօ-քրդական այդ
խլրտումները ներկայ աղէտալի օրերում մեզ հայերիս համար էլ
մեծ կարեւորութիւն ունենալով՝ արժէ պատմական մի հայեացքի
առարկայ դարձնել այդ կրկին անգամ բռնկուած լուրջ խնդիրը:

Սօսաւորապէս 25 տարիներ անցել են այն թուականից,
երբ 1877/78 թ. ուսսօ-թրքական վերջին պատերազմի հերոս-
ներից Շէյխ Իւրադուլանը առաջին անգամ ըստ հրա-
հանդի Սուլթան Համիդի տառնեակ հազարներով սիւննի քրդե-
րից բաղկացած մի ստուար ըաշի-ըոզուզ բանակի գլուխն ան-
ցած Ուրմիոյ կողմից սահմանը խուժեց և ուղղակի առաջ ար-
շաւելով պաշարեց այդ հինաւուրց քաղաքը:

Պիտի այստեղ յիշել որ այդ ժամանակ Կ. Պոլսում պատ-
րիարքական տիոթի վրայ բազմած էր այնքան արժանաւորա-
պէս Ներսէս Վարժապետեանը, իսկ նրա ներկայացուցիչն էր
Վասպուրական աշխարհում Խրիմեան Հայրիկը: Եւրոպական
երկու մեծ պետութիւններից՝ Ռուսիան և Անգլիան՝ դեռ նոր
նշանակել էին իրանց լաւագոյն ներկայացուցիչներին, որպէս
մնայուն հիւպատոսներ, հսկելու 61-րդ աղէտալի և չարաբառ-
տիկ յօդուածի իրադրութիւնը մասին, զրանք՝ հին հայազգի
Փետրուար, 1906.

տոհմային ազնուական գնդապետ Կոստանդին Կամսարականը և անգլիացի Գէրարդն էմիրիուս Գլէյթըն, երկուսն էլ բառի բուն նշանակութեամբը ընտիր, ազնիւ և իրանց պաշտօնի բարձրութեան վրայ կանգնած մարդիկ, որոնք չէին զազարում գիշերցիքի աշխատել հայ ժողովուրդի տխուր և տառապալի վիճակի բարուղիները մասին. որովհետեւ մեծ սովի տարին էր այն: Չմոռանա՞նք այստեղ յիշել նաև անցողակի կերպով որ Վասպուրականի ընդհանուր նահանգապետն էր Շքոտրալի Հասան Բաշա Ալբանեացին, որը դարիս սկզբում օսմանեան պետութեան Ալբանիոյում տիրապետութեանը գէժ ապստամբութեամբ յետոյ պարտութեան մատնուած՝ իր ամբողջ իր ամբողջ բնակիչներով օղբ հանող հաշակաւոր Գէրէ-գէլէնլի Ալի Բաշայի ցեղից լինելով, գէպի օսմ. սուլթանների դահլ խոր ատելութեամբ տոգորուած մի մարդ էր, և իբր արսոր ուղարկուած էր Վան: Դա բացէ ի բաց մի հայասէր պաշտօնայ լինելով ա՝ մենայնիւ աջակցում էր հիւպատոսների մարդասէր ջանքերին՝ ժողովրդեան թշուառ վիճակը ըստ կարելոյն ամօքելու, և կարելի է ասել որ նրա օրով հինաւուրց հարստահարութիւնները ու զրկանքները, գոնէ Վասպուրական երկրում, բաւականաչափ զրսպուած էին, իսկ նրանից յետոյ Վանը այլևս մի բարեխիղճ թուրք պաշտօնայի երեսը չտեսաւ:

Այնտեղ Շէմզգլինանում*) (թիւրքօ-պարսկային սահմանագլխի վրայ), որ Վանայ ընարդձակ կուսակալութեան հեռուոր մի խուլ ու խաւար անկիւնն էր կազմում այն ատեններ, հաստատած էր Շէյխ Իբրաղուլահը իր բնակութիւնը՝ վայելելով ամբողջ Հաքիարի գաւառի բուրդ աղդարնակութեան յարդանքն ու համակրութիւնը: Մանաւանդ մեծ պատկազմից յետոյ (1877—78) նրա գլուղը մի օջաղ, ազգային մի սրբավայր էր դարձել բոլոր քրդերի համար, որոնք հեռուից և մօտից խմբովին դիմում էին նրան իրանց վէճերը կարգադրելու, հաշտեցնելու նրանց՝ տեղային կռիւներում կայն կայն:—Շէյխը նոր էր վերադարձել իր գէպի Մէքէէ արած ուխտագնացութիւնից և անցնելով Կ. Պոլսից արժանացել էր նա Սուլթան Համիդի ընդունելութեանը ու ընծաներին, աւելցնենք՝ նաև հրահանգներին, բանդլի համալսմական տէնդէնցիան արդէն սկսել էր այնատեններ զօրանալ և տիրապետել Համիդի սրտում, իբր միակ միջոց օսմանեան խարխուլ գահը ամրապնդելու՝ հանդէպ եւրոպական անախորժ միջամտութեանց և մանաւանդ անվերջ ու անվախճան ըէֆօրմների անիծեալ ծրագրերներին:

*) Շէմզգլինանի մասին տես «Մուրճ» 1905 թ., № 5—8:

Հանգիստաւոր շքով Շէյխը մուտ գործեց Վան և ապա ուղևորուեց Շէմզղինան: Իհարկէ զա մեծ նշանակութիւն ունեցող անցք էր բրդերի համար և մեծ ուխտադնացութիւն սկսուեց դէպի այդ անկիւնը: Բրդերի արտասովոր համախմբումից իրանց պետի մօտ ասորոց կաթուղիկոս Մար Շիմոնը անհանգստացած և յիշելով միևնոյն ատենը 1842 թ. մեծ ջարդերը քուրդ ցեղապետ Բէզըր-խան բէկին ձեռամբ կատարուած, փոյթ էր տարել անմիջապէս տեղեկագիր ուղղել Ռուսաց և Անգլիացոց կօնսուլներին, ինչպէս նաև Հայոց Առաջնորդին, ուշադրութիւն հրաւիրելով այդ հանգամանքի վրայ: Բանը հաղորդուեց Կ. Պոլսի ղեսպաններին և Ազգային Պատերիարքարանին: Անգլիական ղեսպան Լորդ Դիւֆէրին հեռագրով հրահանգ տուեց Գէֆթըն Գլէյթընին անմիջապէս ուղևորուել Շէյխի մօտ և անձամբ ստուգել գործերի գրութիւնը Շէմզղինանում. իսկ ու. Կոնստանդնուպոլսի համարեց Քիւդիւղլի Սիմոն Զիլինգարեացին (որ այդ ժամանակ Տրապիզոնից հասել էր և Շէմզղինան էր գնում ընկուղի ծառերի վրայ գտնուած ուները կտրելու գործով) յանձնարարել խնդիրը ուսումնասիրելով մի տեղեկագիր կազմել և ուղարկել նրան: Յօդուածագիրս էլ, որ յստեօրական գործեր ունենալով Բրդաստան պէտք է գնայի, օգտուելով պատեհ տալից, անգլիական հիւպատոսի ապահով քարավանին միացայ և մեկնեցին Վանից:

II

Խոշար.—Բաշկալա.—«Կայծակ» վարդապետը.—Շէյխի մասին.—Քոչաննէս —Մարշիմոնի մօտ.—Ո՞վ է բոլոր ջարդերի բուն հեղինակը.—Տորիների և Վիգերի քաղաքականութիւնը.—Անգլիական միսիոն Ասորոց երկրում:

1880 թուականի ամառն էր, երբ վերջին հրաժեշտի ողջոյններ փոխանակելով ընտանեացս և բարեկամ ու ծանօթներին հետ՝ ճանապարհ ընկանք դէպի Բաշկալայ աւանը, որ Վանէն իբր 18 ժամ հեռավորութեամբ Հաքիարի (Աղբակից հարաւ) նահանգի գլխաւոր կեդրոնն է 6 կամ 7 հարիւր տներով, հայ, քուրդ և հրէայ: Ճանապարհը տնցնում է հինաւուրց Անձևացեաց գաւառով (այժմ Խոշար գաւառը), ուր աջ ու ձախ երևում են ցան ու ցրիւ հայութեան անցեալ փառքի ու կուլտուրայի մշակութեան ընկոյրները, կիսաքանդ ամրոցներ ու պարիսպներ վանքերի ու եկեղեցեաց փլատակներ, գիւղերի և աւանների աւերակներ, խոշոր խաչաքարերով զարդարուն գերեզմանոցներ և այլն և այլն: Անցնելով Խոշար գիւղի վրայի Գիւլում-Խա-

թուն կաժուրջից, որ մի հինաւորաց քարաշէն գեղեցիկ շինուածք է ի յիշատակ Անձեացեաց մի հայ իշխանուհու բարեգործութեան, մենք վերջապէս հասնում ենք Պաշար գիւղը, որ աւաղակ բուրգերի մի որջ է, ունենալով ամեն յարմարութիւն անցու դարձ անող քարվանսերին, ճամբորդներին կողոպտելուն:

Հասկացնելով հիւպատոսին գիւղի անապահովութեան մասին, նա տեղական միւտիւրից (պրիստաւ) զիշերապահներ պահանջեց և մենք հանգիստ քնել կարողացանք: Միւս օրը Զուխի կէտուկը բարձրանալով երեկոյեան հասանք Բաշկալա: Տեսակցելով հայոց առաջնորդ Յովհաննէս վարդ. Բաղունիի (Կայծակ) հետ, որ աշալուրջ և քրդական զորքերին լաւ հմտութիւն ունեցող մի մարդ էր, մենք տեղեկացանք որ իսկապէս Շէյխը գաղտնի հրահանգներ է բերել Պուլից և մի ինչ որ խուլ շշուկներ կային քրդական շրջաններում ի մօտոյ արշաւանքի նման մի բան սկսելու, բայց թէ ում վրայ, հայոց թէ ասորոց—գեւ չի որոշապէս յայտնուած:

Վարդատետը խորհուրդ տուեց կոնսուլին նախ գնալ Մար-Շիմոնի մօտ, որից աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ կարելի էր ստանալ գործի զրութեան մասին: Ուստի և որոշեց մարշուտը փոխել և միւս օրը մենք ուղևորուեցինք Զուլամէրկ, որի մօտն է ասորոց կաթողիկոսի բնակուած գիւղը Փոշհաննէս: Զաւր գետի զառիվայրին բարձրութեան վրայ շինուած այս աւանը 200 տուն զուտ ասորի բնակիչներով գեղեցիկ մի տեսարան է ընծայում իր բարձրաբերձ բարդի անտառներով և սիրուն, մաքուր խրճիթներով. իսկ կաթողիկոսարանը բաւականին վայելուչ մի մեծ երկյարկանի քարաշէն տուն է, ուր մենք հիւրնկալուեցինք Մար-Շիմոնի հրամանով և պարսու պատշաճ պատիւներով: Այս լեոնական հոգևորականի պարզ և անպաճոյճ կերպարանքը և նիստ և կացը մեծ տպաւորութիւն թողեց մեզ վրայ: Նա ոչ սինող ունէր իր կողքին, ոչ պրոկուրոր, ոչ քարտուղար և ոչ էլ գանձապետ. միայն մի քանի բարձրահասկ կտրիճ երիտասարդներ կային՝ նրա շուրջը, որոնք զինուած էին սպիտակ կոթերով քրդական խանջախերով, և մեծ երկիւղածութեամբ թիկնապահութիւն էին անում իրանց եկեղեցական պետին: Նա խօսակցում էր մեզ հետ թուրքերէն, իսկ հիւպատոսի թարգմանը նրա ասածները հաղորդում էր անգլերէն: Հարցը քրդական խլրուփների մասին էր իհարկէ: Մեծ եղաւ մեր դարձանքը երբ Մար-Շիմոն յայտնեց որ շէյխը նրան մի նամակով հրաւիրել էր մօտ օրերում իր մօտ տեսակցութեան և խորհրդակցութեան մի շատ կարևոր գործի մասին:

որին շուտով պէտք է ձեռնարկուէր ըստ ձրագոյն հրամանով և հրահանգով:

— Իսկ դուք ի՞նչ պատասխանեցիք նրան, հարցրեց հիւպատոսը կաթողիկոսից:

— Ոչինչ, միայն ասյշտի թէ մենք հինգ մէլիքներ ունենալով, որոնք կազմում են աղգային խնամակալութիւնը, հարկ է նախապէս գլմել նրանց, որպէսզի ժողովի միջոցով որոշուի նրա մօտ գնալու խնդիրը:

— Բայց ձեզ չի՞ թւում որ ձեր այդ պատասխանը կարող էր ուղղակի վիրաւորել Շէյխին և գրգռել նրա թշնամութիւնը ասորոց դէմ, շարունակեց կոնսուլը:

— Այդպիսի մի բան կարող է պատահել, սակայն ես առանց մէլիքների գիտութեանը կարող չէի ինքս Վճուել թէ հարկ է գնալ թէ ոչ: Յետոյ այս էլ կայ որ 1842-ին մեր աղգը սոսկալի կերպով տուժեց քրդերի կողմից եկած այդ տեսակ հրաւէրներին սկանջ կախելով, որը ձեզ քաջ յայտնի պէտք է լինի կարծեմ, պատասխանեց Մար-Շիմոն:

— Ի՞նչ կարող է լինել Շէյխի նպատակը քրդերին իր մօտ համախմբելով, հարցրեց կրկին հիւպատոսը:

— Անկասկած նա որեւէ գիտաւորութիւն պէտք է ունենայ մի արշաւանք գործելու ի վրէժ այն սոնյաջողութեանց, որ նա կրեց Ջալալէդդինի հետ միասին անցեալ պատերազմում, սոսկալի ջարդ ուտելով Բայազիդում դէներալ Տէր-Վուկասովի բանակից:

— Արշաւանք գործել, բայց դէպի ո՞ւր և ո՞ւմ վրայ:

— Ինձ համար բոլորովին պարզ է որ նա կը յարձակուի Վանայ վրայ. Ջալալէդին և Իւրադուլահ Բայազիդ գնալուց առաջ Վանում ուխտել էին, յաղթական վերադառնալիս պատերազմի դաշտից, այդ մեծ հայաշատ քաղաքը սրի և թալանի ենթարկելով հիմնայատակ քարուքանդ անել: Բայց հակառակը լինելով յաղթահարեալ ու գլխակոր եղած մագապուրձ յետ դարձան, ուր (Վանում) Սուլթանի յատուկ հրամանով հասած բաշան Ջալալէդինին թունաւորելով ստակցուց, իսկ Իւրադուլահին էլ հրահանգ տրուեց՝ Մէքէէ ուխտի գնալու: Ահա այդ վրէժըն է որ նա այժմ ուզում է կատարել:

— Բայց չի՞ որ այդ դէպքում նա ուղղակի կառավարութեան հետ դէմ առ դէմ գործ կ'ունենայ բանի որ Սուլթանը չի կարող նրան թոյլ տալ իր հպատակներին կոտորելու:

— Ընդհակառակը, ես բոլորովին վստահաբար կարդ եմ ասել ձեզ, պ. հիւպատոս, որ Սուլթանի կառավարութիւնը նրան չարգելելով հանդերձ, ուղղակի կամ անուղղակի էլ

կ'օգնէ Շէյխին իր այդ վատ և սոսկալի նպատակը իրագործելու: Ո՞վ էր մեզ՝ ասորիներին 1842-ին չարաչար կոտորել տուողը—Սուլթան Մէջիդը. ո՞վ էր 1862-ին Լիբանանում Մայօնիթ քրիստոնեաներին ու Կիրիկիայում հայերին ջարդել տուողը—Սուլթան Ազիզը. վերջապէս ո՞վ էր զեռ երկու տարի առաջ Ռումէլիայում (Բուլղարիա) տառնեակ հազար քրիստոնեաներին արիւն արցունքի գետերու մէջ ընաջինջ անել տուողը—Սուլթան Համիդ. դուք տեսնում էք, ուրեմն, պ. հիւպատոս, որ Օսմանեան սուլթանների բնորոշող քաղաքականութիւնն է ջարդել, կոտորել և հետզհետէ բոլորովին ընաջինջ անել իրանց քրիստոնեայ հպատակ բոլոր ազգերին էլ հաւասարապէս: Քըրդերը առաջ հինաւուրց շէյխանէ հրացաններով կոտորում էին մեզ անգէն, անպաշտպան քրիստոնեայ հպատակ ազգերիս և ժողովուրդներին, իսկ այժմ նրանք զինուած են յոտից ցլուխ ափսալի, ժարտինի և 16 հարուածանի վէնչիստըր փառաւոր հրացաններով. ո՞վ տուեց նրանց այդ նոր, եւրոպական կատարելագործած ընտիր զէնքերը, ո՞վ, եթէ ոչ Սուլթան Համիդը. և ի՞նչ նպատակի համար. աւելորդ է ասել:

Հիւպատոսը որ օսմանեան պետութեան ջատագով ու պաշտպան Բիկոնսֆիլդեան պահպանողական կուսակցութեան յարած մի թունդ տորի էր, մտայնուզուեց և սկսեց բեխերը ոլորել ու մօրուքին շոյել. տեսնելով որ աշխարհի հեռաւոր խուլ ու խաւար անկիւններում ապրող այս լիոնաւիան եկեղեցականը այնպէս պարզ և ազդու մի ճառով լուսաբանել էր օսմանեան սուլթանների իսկզբանէ անտի հետեւած արիւն-արցունքի քաղաքականութիւնը, որ այնքան ձախորդ, դժբաղդ և մահաբեր հանդիսացել էր Արեւելքի հինաւուրց քրիստոնեայ, խաղաղ, կոլտուրական բազում ազգերին ու ժողովուրդներին և այնքան անպատուարեր ու անտանելի եւրոպական մեծ, քաղաքակրթուած և հզօր ազգերի և պետութեանց անուան ու համբաւին, և այնքան յանդիմանութիւն ու նախատինք էր բերում նրանց անզգայ սրտերին ու մեռած, թմրած խղճին եթէ, ունէին:

Մի ակնթարթում նա ըմբռնեց քրդական խլրտումների և շարժումների բուն իսկ իմաստն ու նշանակութիւնը, նպատակն ու ահռելի հետեւանքները, և նա սթափուեց, զարթոնեց, որպէս խորը քնով խմբաքննող մի մարդը, որի փակուած աչքերի վրայ է ընկնում յանկարծ կիզիչ արեւի մի լուսասփիւռ ճառագայթը: Եւ ես կարող եմ ասել որ Վիկտորիա թագուհու այդ աղնիւ ներկայացուցիչը խորապէս խղճահարուելով այն օր ապաշխարեց, և նա թքեց տարիների հետեւած լիրբ, անխիղճ,

քաղաքականութեան երեսին ու սկսեց ազատական կուսակցութեան յարել, որի նպատակն է տապալել իսլամական այս ամենի աշխարհաւեր բռնապետութիւնը, համաձայնութիւն կայացնելով Ռուսիոյ հետ, որի անդադար կրկնուող ջախջախիչ հարուածների տակն էր որ ուժից սպառուեց, ընկաւ և իր այսօրուայ կազմալուծեալ վիճակին հասաւ Արևելքի այս մեծ կարմիր գազանի երկիրը, դատապարտուած ու մահաւերժ գրութեան մէջ սպասելով իր ստակալի վախճանին:

Մենք վեց օրի չափ ֆուսքինք Բոջաննէստումն և հիւպատոսը շարունակ տեսակցում էր Մար-Շիմոնի հետ, տեղեկութիւններ հաւաքելով լեռնական ասորիների ներկայ դրութեան ու վիճակի մասին և ծանօթանալով այդ Կորդուաց անառիկ անհղ տարերի խորշերում դարերից իվեր ամփոփուած ու կղզիացեալ քրդական վայրագ ցեղերից ամեն կողմից շրջապատուած ու պաշարուած հինաւուրց մեծ ազգի ֆուսքորդ բեկորների հետաքրքրական պատմութեան, կեանքի, սովորութեանց, նիստ ու կացի, զբաղմանց, նրանց ցուերի և պահանջած՝ անմիջական դարմանների խնդրոցն հետ: Իբր հետեանք Գէրդըն Գլէյթընի այս տեսակցութեան հետեանքն էր որ մի քանի տարի յետոյ Կէնտհըրըրիի արքեպիսկոպոսը մի առանձին միտիա ուղարկեց լեռնական ասորոց մէջ գործելու, ընծայելով Մար-Շիմոնին մի մամուլ իր ամբողջ կազմով, կաղմարարութիւն և այլ արհեստական գործիներ. սակայն անգլիական այս միսիան հնթարկուեց սուլթանի կատաղի հակառակութեան ու հալածանքին և, տորիների միսիատրութիւնից պաշտպանութիւն չգտնելով, վերջապէս ստիպուեց փոխադրուել Ուրմի, ուր շարունակում է իր գործունէութիւնը ի վերածնութիւն այդ ժողովուրդին:

Ականատես:

(Կը շարունակուի)

ԿԱՐԼ ՄԱՐԲՍԸ ԵՒ ՄԱՐԲՍԻԶՄԸ *)

I

Մարքսի կեանքը, սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախօսական զործունէութիւնը եւ գրական փաստաւէնները:

Segui il tuo corso e lascia dir
le genti!

Հետեիր ճանապարհիդ, ե թող
մարդիկ խօսեն, ինչ ուզում են:
Դանիսլ.

3.

Մարքսի պատիւը եւ ահաբեկ աշխատանքները:—Նրա հրապարակախօսական զործունէութիւնը:—Նա սուր քննադատում է Գերմանիայի բուրժուազիայի եւ կառավարութեան, ապա դրանց եւ պրոլետարիատի փոխադարձ յարաբերութիւնները:—Մարքս-էնգելսի քաղաքական սկզբունքի այժմէական նշանակութիւնը:—Ժողովուրդը եւ թագաւորը:—Մարքս-էնգելսի բանակութիւնը քաղաքական բազիկալիզմի դէմ:—Գերմ. բանուորների խումբը եւ դեմոկրատական ընկերութիւնը Բրիտանիոյ մէջ:—Մարքսի դասախօսութիւնը՝ «Վարձու աշխատանք եւ կապիտալ»:—Նրա մի այլ դասախօսութիւնը՝ «Վատ առևտրի մասին»:

Խիստ բեղմնաւոր ընթացք է ունենում Մարքսի մի քանի տարիների կարճ ժամանակամիջոցը, որ նա անցրել է Բրիտանիոյ մէջ, իր մտերիմ ընկերոջ՝ Էնգելսի հետ միասին: Մարքսի երկու կարգի զբաղմունքները,—որոնք թէեւ միմեանցից տարբերուում էին, բայց մէկը միւսին օժանդակում էր,—քանի դեռ նույն ժամանակ ծաւալւում եւ ինտենզիւ չափեր են ընդունում: Նա անընդհատ շարունակում է իր մասնագիտական պարամունքները—անգուլ հռանդով ուսումնասիրում պատմութիւն, փիլիսոփայութիւն, տնտեսագիտութիւն եւ սոցիալիզմ: Դա նրա պատիւնը (կրատորակաւ) աշխատանքն էր: Սակայն միւս կողմից աճում

*) Տես «Մուրճ» № 1

և բազմակողմանի է դառնում նրա սոցիալ-քաղաքական, հրապարակախոսական և գրական-գիտնական գործունեությունը: Դա էլ նրա ակտիվ (դրական) աշխատանքն էր: Երկուսը միասին — պատիւ ու ակտիվ աշխատանքները Կարլ Մարքսի — առաջ էին ընթանում անշեղ ու զուգահեռաբար: Առաջին միջոցով նա ընդունում էր, պատրաստում չիմնապէս, իսկ երկրորդ միջոցով, նա արտադրում էր եւ պատրաստում, կազմակերպում մեծ խնամքով այն դասակարգի համար, որի ազատագրութեան գործին Մարքսը նուիրեց իր ամբողջ անհատական կեանքն ու հասարակական գործունեությունը:

Մենք արդէն ծանօթացանք նախորդ գլխում Մարքսի Բրիւսելում անցրած կեանքի ու գործունեութեան սկզբնական շրջանի հետ: Մարքսի, ինչպէս և Էնգելսի հրապարակախոսական գործունեությունը տեղական օրգանի («Deutsche Brüsseler Zeitung») մէջ, նրանց կարգացած դասախօսությունները գերմանական բանուորական խմբի և դեմոկրատական բնկերութեան ժողովներում, վերջապէս այն տնալին ծառայությունը, որ ներանք արել են այսպէս անուանուած՝ «Արդարների դաշնակցութեան» («Der Bund der Gerechten») համար, — այդ բոլորը պատկանելի տեղ են բռնում Մարքս-Էնգելսի 40-ական թուականներին ունեցած ընդհանուր գործունեութեան մէջ:

Մարքսի աշխատակցությունը «Deutsche Brüsseler Zeitung» օրգանում (հրատարակութեամբ մի յլրուսական էմիգրանտ սոլայի՝ Ագալբերտ Փոն Բորնշտեդ անունով), սկսած 1847 թ. սկզբներից, շուտով այն հռչակը տուաւ այդ թերթին, որ նա դարձաւ երրորդ յայտնի դեմոկրատական թերթը ամբողջ Եւրոպայում և դասուեց «Northern Star» (չարախոսների օրգանը Անգլիայում) և «Réforme» (ֆրանսիական դեմոկրատների օրգանը Փարիզում) թերթերի շարքը:

Մարքսը մի շարք յօդուածներով, յաճախ պոլեմիկական բնուորութեամբ, քննադատում է ժամանակակից Գերմանիայի քաղաքական վիճակը, շօշափելով բուրժուազիայի եւ կառավարութեան, դրանց երկուսի և պրոլետարիատի վոխտադարձ յարաբերությունները, ու այն ժամանակուայ յեղափոխութեան բնաւորութիւնը: Մարքսը սուր իրոնիայով ծաղրում է մի շարք սոցիալիստ-ուտոպիստների (a la Կարլ Գրին, Հայնցեն և ուրիշները) իլլւզիաները, որոնք չեն հասկանում այն պատմական անհրաժեշտությունը, որ «բանուոր դասակարգը պէտք է իր սեփական շահերի տեսակէտից նախ ապահովէ բուրժուազիայի յաղթանակը արսօլիտիզմի և ֆէօդալիզմի դէմ»: Միւս կողմից Մարքսը նոյնքան սուր ու խայթող զրչով քննա-

դատում է գերմանական բուրժուազիային, որի դասակարգային քաղաքականութիւնը կրելով յեղափոխական անունը, ստացել է արդէն իսկ բէակցիօնէր տակտիկայի բնաւորութիւն. նա (բուրժուազիան) թոյլ ու անդիմադիր էր թաղաւորութեան և ինկերական տարրի հանդէպ և չկարողացաւ հարկաւոր չսփերով օգտուել բանուորութեան արմատական ոյժերից:

Մարքսն ու Էնգելսը յիշեալ թերթի մէջ մի փայլուն յօդուածով (12 սեպտեմբերի 1847 թ.) ջրում են քաղաքական ուղիկալների և ուտոպիստ-սոցիալիստների այն նայլու կարծիքն ու հաւատը, որով նրանք բողոքում էին լիբերալ բուրժուազիայի դէմ, թէ ինչու նա էգօիստ է, չէ մտածում ժողովրդի բարեկեցութեան մասին: «Ժողովուրդը, —ասում են Մարքսըն ու Էնգելսը,—կամ այս լայնածաւալ ու առաձգական արտայայտութեան փոխարէն աւելի որոշակի ասելով՝ պրոլետարիատը, չէ հարցնում ամենևին՝ արդեօք ժողովրդի բարեկեցութիւնը բուրժուայի համար էական թէ երկրորդական տեղ է բռնում, արդեօք բուրժուաները ուզում են պրոլետարներին թողնել իրենց կերակուր դարձնել թէ չէ: Պրոլետարիատը չէ հարցնում՝ ինչ են ուզում բուրժուաները, այլ ինչ են պարտաւոր, ինչ պէտք է անեն նրանք: Նա հարցնում է՝ արդեօք ներկայ քաղաքական դրութիւնը—բուրժուայի տիրապետութիւնը—կամ թէ չէ այն, ինչ լիբերալներն են ձգտում—բուրժուազիայի տիրապետութիւնը—նրան (պրոլետարիատին) աւելի շատ միջոցներ պիտի հայթհայթէ իր նպատակներին հասնելու համար: Դրա համար պրոլետարիատը միայն կարիք ունի Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ամերիկայի պրոլետարիատի քաղաքական գիրքը համեմատելու գերմանականի հետ, որպէսզի տեսնէ, որ բուրժուազիայի տիրապետութիւնը ոչ միայն նոր գէնքեր է տալիս պրոլետարիատի դէմ կռուելու համար, այլև շնորհում է նրան մի բոլորովին այլ գիրք—օրինական կուսակցութիւն դառնալու գիրք»¹²⁾:

Որքան այժմէական նշանակութիւն ունին Մարքս-Էնգելսի 40-ական թուականներին արտայայտած այս խօսքերը մեր (համառոտական) կեանքի համար: Նոյն քաղաքական յեղաշրջումն է տեղի ունենում ներկայ Ռուսաստանում, ինչ կատարուել է այն ժամանակուայ Գերմանիայում: Ռուսաստանի գիտակից պրոլետարիատը մահացու կռիւ մղելով ինքնապաշտպանութեան իրենց արտապահութեան դէմ, ունի եւրոպական պրոլետարիատի

¹²⁾ Fr. Mehring, «Die Geschichte der deutschen Sozialdemokratie», Էր. 335—336.

տից աւանդուած այն միջազգային քաղաքական պարզ դաւա-
նանքը, որ իր պատմական երկարատե ու անհաշտ թշնամու-
րութեամբ զէմ կուեւելու և նրան յաղթելու համար, ան-
հրաժեշտ է ամենից առաջ, որ նա չքացնէ ևրկրի քաղաքական
լնդիֆերենտիզմը, խորտակէ բռնակալ միապետութեան ու
կամայական բիւրօկրատիայի կարծրացած ոյժը եւ ասպա-
հովէ ըտրժուագիայի դատակարգային տիրապետութիւնը:

Մի այլ յօդուածի մէջ, գրուած նոյն թերթում, Մարքսն
ու Էնգէլսը մերկացնում են ժողովրդի և թագաւորի սուր հա-
կադրական յարաբերութիւնները, ուր 'ի միջի այլոց ասում
են. «Ժողովուրդը կազմում է թագաւորի համար քաղաքական
բոլոր տարրերից ամենավտանդաւորը: Ոչ թէ այն ժողովուր-
դը, որի համար Ֆրիդրիխ Վիլհելմը (ժամանակակից պրու-
սական թագաւորը. Բ. Ի.) խօսում է, որ նա մի քայլի և գրօշի
համար արտասուալից աչքերով երախտապարտ է մնում. այդ
կարգի ժողովուրդը ըտրժովին անվտանգ է, որովհետեւ զա-
գոյութիւն ունի միայն թագաւորի երեակայութեան մէջ: Սա-
կայն իսկական ժողովուրդը՝ պրոլետարները, մանր գիւղացի-
ները և ամբոխը,—սա է, ինչպէս Հօբն (անգլիական փիլիսո-
փայ 16—17-րդ դարում. Բ. Ի.) ասում է՝ *puer robustus sed*
malitiosus—ուժեղ ու չարաճճի մանուկը: Այո ժողովուրդը ա-
մենից առաջ կը հարկազրէ ու կը պահանջէ նորին Մեծու-
թիւնից մի սահմանադրութիւն՝ ընդհանուր ձայնաւորութեան
իրաւունքով, համախմբումների, մամուլի և այլ ազատութիւն-
եւ երբ նա այդ բոլորն ունենայ, ապա կը գործադրէ դա, որ-
պէսզի ըստ հնարաւորին շուտ խորտակէ թագաւորութեան և՛
ոյժը, և՛ յարգ ու պատիւը, և՛ պօէզիան»¹³⁾:

Հագիւ կէս տարի անցած բառացի իրականանում է
այդ մարգարէութիւնը, այսինքն բոնկւում է գերմանական յե-
ղափոխութիւնը:

Ինչպէս նախընթաց և վերջին տողերից պարզ երևում է,
Մարքսը ժողովուրդ բառի տակ չի հասկանում ամբողջ խայ-
տապղէտ ազգաբնակչութիւնը, այլ նրա ամենաստորին խաւերը,
այսինքն նրա հիմքը, կորիզը—իսկական պրոլետարիատը և
պրոլետարացման պրոցեսին անդարձ ենթարկուած խաւերը:

Նոյնպիսի մի կարեւոր բանակոխւ մղում են Մարքսն ու
Էնգէլսը այն քաղաքական ըագիկալիզմի (արմատականութեան,
որի յայտնի պարագլուխը համարւում էր Կարլ Հայնցեն) զէմ,
որի ներկայացուցիչները մի որեւէ երկրի լէակցիայի հիմնա-

¹³⁾ Ibid, էր. 337

կան ու սկզբնական աղբյուրը համարում են այդ երկրի իշխանը, միապետը, փոխանակ ամբողջ քաղաքական սիստեմի համարելու, սիստեմ, որի ընկերություն էր բնաւորութիւնը պահում ու պահպանում է ոչ թէ անհատ միապետը, այլ ամբողջ հին հասարակական կազմը. ոչ թէ իշխանութիւնն է հասարակութեան ծագման աղբյուրը, այլ վերջինն է առաջին ծագման աղբյուրը: Նշանակում է, եթէ հիմքը, սկզբնական աղբյուրը ենթարկւում է նոր փոփոխութիւնների, չի կարող այդ հիմքի վրայ կառուցուած որեւէ հասարակական, քաղաքական կամ պետական ինստիտուցիա պահպանել իր ընկերություն էր բնաւորութիւնը:

Քանի գնում, այնքան աւելի էր ընդարձակւում Մարքսի ընկերական շրջանը: Պատկառելի թիւ էին կազմում Բրիտանիա պատմական օտարազգի էմիգրանտներն ու տեղական յեղափոխական ոյժերը: Մարքսի օրով, նրա անմիջական ազդեցութեամբ առաջանում են երկու կարևոր և ժամանակին հմուտ ունեցող ընկերութիւններ—գերմանական բանտորների խումբակցութիւնը և դեմոկրատական ընկերութիւնը: 1847 թ. օգոստոս ամսին հիմնւում է գերմ. բանտորների ընկերութիւնը, ունենալով մօտ 100 անդամ, որոնք պատկանում էին բանտորութեան ամենադարդացած ու յառաջագէտ մասին: Փոքր ինչ ուշ, նոյեմբեր ամսին, հիմնւում է դեմոկրատական ընկերութիւնը, որ միջազգային բնաւորութիւն էր կրում, ամփոփելով իր մէջ տեղական ու օտարերկրեայ դեմոկրատներին: Պատուաւոր նախագահ էր ընկերութեան գեներալ Մելլինէն՝ Անտվերպենի ազատարարը հոլանդացիների դէմ. նախագահն էր փաստարան փոտրանդը՝ բելգիական ժամանակաւոր կառավարութեան անդամը: Փոխնախագահներն էին՝ գերմանացիների համար Մարքսը, լեհերի համար Լեւելել՝ առաջ անդամ լեհական ժամանակաւոր կառավարութեան, ֆրանսիացիների համար՝ Իմբերտը, որ 1848 թ. փետրուարեան յեղափոխութիւնից յետոյ Տուլիերի նահանգապետը դարձաւ: Այդպիսով դեմոկրատական ընկերութեան առաջնակարգ ներկայացուցիչները այնպիսի մարդիկ էին, որոնք մի-մի խոշոր յեղափոխական զեր են խաղացել իրանց հայրենիքում:

Այն տնտեսագիտական գաղափարութիւններից, որ Մարքսը կարդացել է գերմանական բանտորների ժողովներում, մընացել է միայն մէկը՝ «Lohnarbeit und Kapital» («Կարծու աշխատանք և կապիտալ») վերնագրով, այն էլ ոչ իր լրիւ մատուցով: Այդ փոքրիկ գրքիկը, որ իբրեւ ագիտացիայի միջոց մինչև օրս շատ անգամ հրատարակուել է գերմաներէն և թարգմանուել մի քանի լեզուներով, նաև հայերէն, պարզ ցոյց է

տալիս, թէ ինչպիսի վարպետութեամբ է Մարքսը հասարակ բանուորներին ղեկըմբռնելի ձևով բացատրել տնտեսական խնդիրներն ու գաղափարները:

Փոքրիկ բրոշիւրայի մէջ Մարքսը համառօտ գաղափար է տալիս տնտեսական հիմնական հասկացողութիւնների ու երևոյթների մասին: Վարձու աշխատանք, աշխատանքի վարձ, գին, ապրանք, արժէք, յաւելեալ արժէք, կապիտալ, առևտրական մրցութիւն, աշխատազրկութիւն, ինդուստրիական պահեստի գունդ և այլ գաղափարների ու երևոյթների մասին է խօսում Մարքսը:

Ասօրեայ պարզ օրինակներով և մատչելի փորձերով Մարքսը բացատրում է բանուորներին, որ բանուորի աշխատանքի վարձը չէ կաղմում մի մասը նրա արտադրած ապրանքի, այլ կապիտալիստը վարձում է բանուորին, վճարելով նրան փող իր արդէն ունեցած գումարից: Մարքսը հարցնում է՝ ինչպէս պէտք է որոշել աշխատանքի գինը, և պատասխանում՝ այնպէս, ինչպէս որոշում է իւրաքանչիւր ապրանքի գինը: Իսկ վերջինիս որոշումը ենթակայ է երրակի մրցութեան: Նախ մրցութիւն գնողների մէջ, որ արտայայտւում է նրանց ունեցած պահանջի չափով, ապա մրցութիւն վաճառողների մէջ, որ արտայայտւում է նրանց շուկայ արտահանած ապրանքի քանակով, այսինքն նրանց առաջարկի չափով. վերջապէս մրցութիւն գնողների և վաճառողների մէջ, որ արտայայտւում է պահանջի (գնելու) և առաջարկի (վաճառելու) տատանումներով:

Ապա Մարքսն անցնում է կապիտալի հետազօտութեան:

Կապիտալը հասարակական արդիւնաբերութեան մի յարաբերութիւն է, և իրաւ արդիւնաբերութեան յարաբերութիւն բիւրգերական (բուրժուական) հասարակութեան: Ապրանքների, փոխանակութեան արժէքների մի բանակ կապիտալ է կոչւում այն պատճառով, որովհետև նա որպէս մի ինքնանկախ հասարակական կարողութիւն, այսինքն որպէս հասարակութեան մի մասի կարողութիւն՝ պահպանւում և աճում է կենդանի աշխատանքի ոյժի անմիջական փոխանակութեան միջոցով:

«Մի գասակարգի գոյութիւն—ասում է Մարքսը,—որ ոչ մի բանի չի տիրում, բայց եթէ իր աշխատանքի կարողութեան, համարւում է կապիտալի անհրաժեշտ նախապայմանը: Կապիտալը չի կայանում նրանում, որ կուտակուած, առարկայացած աշխատանքը (հում նիւթեր, գործիքներ, մեքենաներ և այլն Բ. Ի.) նոր արդիւնաբերութեան համար միջոց է ծառայում կենդանի աշխատանքին (բանուորի ոյժին, Բ. Ի.): Նա կայանում է նրանում, որ կենդանի աշխատանքը միջոց է ծա-

ուայում կուտակուած աշխատանքին, իր փոխանակութեան արժէքը պահպանելու և աճեցնելու համար»:¹⁴⁾

Սա մի փոքրիկ նմուշ է Կարլ Մարքսի երկտասարդական տարիներէ տնտեսագիտական զրոյցներէց, որ պարզ վկայում է, թէ ինչպէս «Կապիտալի» հեղինակը ժառնելի լինել ու արտայայտուել զիտէր նաև հասարակ բանուորների շրջանում:

Մարքսի ժամանակակից գործնական ագիտացիայից մնացել է մի ուրիշ հետաքրքրական դոկումենտ՝ մի ճառ ազատ առևտրի մասին, որ նա արտասանել է 1849 թ. յունուարի 9-ին Բրիւսելում, դեմոկրատների ընկերութեան մէջ: Այդ նոյն ճառը պէտք է արտասանէր Մարքսը միջազգային անտեսագէտների (1847 թ. սեպտեմբերին Բրիւսել) համագումարում, որ սակայն չի յաջողում նրան:

Մարքսի դիրքը՝ ազատ առևտրի հարցի նկատմամբ, անմիջապէս բղխում է նրա՝ բուրժուազիայի և պրոլետարիատի դասակարգային կոռւի սկզբունքային հասկացութիւնից ու պիւրքից. մի դիրք, որ նոյն չափով արժէք ունէր և Էնգելսի համար: Յեղափոխական տեսակէտից Մարքսն ու Էնգելսը նոյնքան էին համաձայն անգլիական ազատ առևտրի հետ, որքան նրանք համաձայն էին գերմանական պաշտպանողական մաքսի (Schutzzoll) հետ: Մի երկրի թոյլ արդիւնագործութիւնը, ինչպէս և արտադրութիւնը (ինչպէս այն ժամանակ Գերմանիան ունէր) կարիք ունի սկզբներում պաշտպանողական մաքսի, որպէսզի նոյն երկրի բուրժուազիան զարգանայ ու ամրապնդուէ իր կապիտալիստական սահմանում, որպէսզի նա, այնուհետև, ուժեղանայ իր սոցիալական ու քաղաքական դիրքի մէջ այնքան, որ կարողանայ միապետական-իւնկերական բէժիմը խորտակել և տեղի տալ բուրժուական դասակարգային տիրապետութեան:

Սակայն ընդհանուր առմամբ վերցրած պաշտպանողական մաքսի սիստեմը ունի պահպանողական, միջոցաւ ազատ առևտրի սիստեմը յառաջադիմական-նոստրողական բնատրուածիւն: Վերջին սիստեմը արագացնում է տնտեսական զարգացման թափը, աւելի է սրում բուրժուազիայի և պրոլետարիատի դասակարգային յարաբերութիւնը և զբանով փութացնում սոցիալական յեղափոխութեան զարուստը: Հէնց այդ յեղափոխական տեսակէտից է, ասում ենք, որ Մարքսն ու Էնգելսը ողջունել են անգլիական հացահատիկների օրէնքի վերացումը և ազատ առևտրի մոտարը: Ապա թէ ոչ ինքը՝ բանուոր դասակարգը, մի առանձին տնտեսական շահ՝ չունի նոյն իսկ ազատ

¹⁴⁾ Տե՛ս. K. Marx, «Lohnarbeit und Kapital» էր. 28.

առևտրից: Մարքսը ցոյց է տալիս, որ անգլիական ազատ սիստեմի լիբերալ ներկայացուցիչները ցանկանում էին հացի ղինը ձգել, որպէսզի գրանով իջեցնեն նաև բանուորի վարձը: Ոչ թէ վարձը կը բարձրանայ, այլ կապիտալի շահը (պրոֆիտ), և իրաւ այնքան, որքան կընկնէ կալուածային հասոյթը (Grundrente): Ըստ Մարքսի, կապիտալիստական հասարակութեան մէջ ազատ առևտուրը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ կապիտալի աղատութիւն: Ուրեմն ոչ թէ ազատ առևտուրը շօշափելի օգուտներ է տալիս բանուոր զստակարգին, այլ անխնայ հնթարկում է նրան կապիտալիստական արգիւնաբերութեան եղանակի բոլոր հետեանքներին: Սակայն այդ ամեններն պատճառ չէ, որ Մարքսը սկզբունքով պաշտպանէր պաշտպանողական մաքսը: Ծիշտ այնպէս, ինչպէս՝ կոնստիտուցիոնալիզմ (սահմանադրականութեան) դէմ կռուել ամենեւին չի նշանակում արտոյլաբանի (միահեծանութեան) բարեկամ լինել:

«Անգլիական բանուորները—ասում է Մարքսը—ցոյց են տուել ազատ առևտրի կողմնակիցներին, որ իրանք շատ լաւ են հասկանում գործարանատէրերի խաղերն ու ստախոսութիւնները: Եւ եթէ նրանք (բանուորները) այնուամենայնիւ միացել են լիբերալների հետ, ապա այդ միայն այն պատճառով, որպէսզի գրանով խորտակել կարողանային ֆէոդալիզմի վերջին հետքերը և գործ ունենային միայն մի հատիկ թշնամու (բուրժուազիայի) հետ: Բանուորները չեն սխալուել իրանց հաշուի մէջ, որովհետև հայտնաբերեցին օրէնքների վերացումից յետոյ նրանց յաջողուել է անմիջապէս իրականացնել տասը ժամեայ աշխատանքի օրինագիծը (այսպէս կոչուած՝ Zehnstundenbill), որի համար բանուորները երեսուն տարի շարունակ կռուել են»:¹⁵⁾

Մարքս-էնգելսի այդ տեսակէտը ամենայն ճշտութեամբ պահպանուել է միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիայի ծրագրում: Պաշտպանողական մաքսի հոմար՝ ազրարական արգիւնքների նկատմամբ, սոցիալ-դեմոկրատիան ոչ միայն ձայն չէ տալիս պարլամենտում, այլև իր հակառակդապիտացիայով աշխատում է նոյն իսկ խաբուող գիւղացութեան իր կողմը դրաւել:

¹⁵⁾ K. Marx, «Rede über die Frage des Freihandels» եր. 8. (տես «Das Elend der Philosophie» գրքի II յանդիւսած, եր. 176).

4.

Բրիւսելը՝ կոմունիստական շարժման կենտրոնը.—Մարքս-էնգելսի կենդանաձիգ ոյժն ու ազդեցութիւնը.—Մարքս-էնգելսի անխնայ կրիտիկան պրոլետարիատի իլլիւզիօնիստ-ուտոպիստ ներկայացուցիչներէ դէմ (օրինակ Վայտլինգ, Բրիւքեն և ուրիշները).—Մարքս-էնգելսի յարաբերութիւնը «Արդարների դաշնակցութեան» հետ:—Վերջինիս կրկնակի համազուտարները և Մարքս-էնգելսի միջոցով նրա վերածումը «Կոմունիստական դաշնակցութեան»:

Ամբողջ երկը տարուայ ընթացքում՝ Մարքսը Բրիւսել եղած ժամանակ, բեղբիական մայրաքաղաքը դարձել էր կոմունիստական շարժման մի եռուն կենտրոնը: Մարքսն ու Էնգելսը կենդանի յարաբերութեան մէջ էին անգլիական չարտիզմի և ֆրանսիական սոցիալիզմի յեղափոխական տարրերի հետ: Նրանք նամակագրութիւն ունէին մանաւանդ Իւլիան Հարնայի՝ «Northern Star» (չարտիստների օրգանի) խմբագրի և Ֆերդինանդ Ֆլոկոնի՝ «Reforme»-ի (ֆրանս. սոցիալիստների օրգանի) խմբագրի հետ: Դեռ աւելի կարեւոր էր նրանց նամակագրութիւնը «Արդարների դաշնակցութեան» («Der Bund der Gerechten», Լոնդոնում) և Էվերբրեկի հետ, որ ղեկավարում էր դաշնակցութեան Փարիզի համայնքը:

Մարքսն ու Էնգելսը անխզելի կապեր էին պահպանում ն՝ իրանց հայրենիքի՝ Գերմանիայի հետ, մանաւանդ իրանց ծննդավայր Հոենհոստան երկրի հետ. Գեօլնում ունէին նրանք բաւական թուով կողմնակիցներ: Շուտով Լոնդոնից գալիս է Մարքս-էնգելսի մօտ Վայտլինգը—«բանուորական սոցիալիզմի» նշանաւոր ներկայացուցիչը. Շվէյցարիայից՝ Սերաստիան Չայլերը, Վեստֆալենից՝ Եօզէֆ Վայդեմայերը: Ամենից մերձաւորը, սակայն, որ տնապարեց Բրիւսել, դա Վիլհելմ Վոլֆն էր—պրոլետարիատի «խիզախ, ազնիւ ու հաւատարիմ նախամարտնչողը», որին Մարքսը նուիրել է իր «Կապիտալի» առաջին հատորը:

Այդպիսով հետզհետէ Մարքսն ու Էնգելսը, մանաւանդ առաջինը, դառնում են այն կենտրոնական ստանցքը, որոնց շուրջը խմբւում են կոմունիստական շարժման նուիրուած բոլոր յեղափոխական-դեմոկրատական անհատներն ու օրգանները: Մարքսի ընակավայրը դարձել էր այդ բոլորի համար հմայող ու ձգողական կենտրոն: Պրուսական կառավարութեան բոլոր ջանքերը՝ Մարքսին Բրիւսելից դուրս վճռաբար համար, անհետանք են անցնում, սակայն միւս կողմից առիթ են տալիս

Մարքսին գուրս գալու պրոլետ-գերմանական հպատակութիւնից:

Մարքսի, Ինչպէս և Էնգելսի, գիտնական-կարիւնտային զբաղմունքներին սերտ յարակցած առաջ էին ընթանում նրանց գործնական ագիտացիան, կոմունիստական պրոպագանդը, հրապարակախօսական կենդանի գործունէութիւնը, մանաւանդ նւրանց տաք բանակուիւր իրանց բազմաթիւ քաղաքական հակաակորդների գէտ: Շատ անգամ նրանց գործնական այդ բազմակողմանի ու բարդ աշխատանքը խանգարում էր նրանց մասնագիտական ինտենզիւ զբաղմունքներին: Բայց և այնպէս հայրենագուրկ, քշուած ու հալածուած տիտանները անձնուբաց չափով նուիրած էին գործնականին ու տեսականին միաժամանակ, չէին խորշում ոչ մէկից և ոչ միւսից, գիտակցելով միշտ, որ պրոլետարիատի վախճանական էմանսիպացիան (ազատագրութիւնը), որին ցմահ նուիրուած էին նրանք, պիտի պայմանաւորուած լինի տեսական հիմնաւորուած ու անխաղտ ուսմունքով և գործնական անդուլ ջանքերով, դասակարգային կոտոր:

Մարքսն ու Էնգելսը որքան անկեղծ ու ազնիւ բարեկամներ էին պրոլետարիատի ազատագրութեան նուիրուած և ընդմիշտ հաւատարիմ նախաժարտիկներին, նոյնքան անհաշտ թշնամիներ էին նրանք պրոլետարիատի իլլիզիօնիստ և ուտոպիստ, ասեւ Է՝ նրա պատմական ազատագրութիւնը չհասկացող ներկայացուցիչներին: Նրանք անողոր ու անխնայ կրիտիկայի էին ենթարկում ամեն մի բնագանցական-մշակչապատ հասկացողութիւն և բէալական հիմքերից զուրկ ձեռնարկ, որոնք դրամագծօրէն հակասում էին նորագոյն պրոլետարիատի ազատագրութեան պատմական-գիտական հասկացողութեան և դասակարգային կոուրի գաղափարին: Այդ էր պատճառը, որ ժամանակակից դեմոկրատներից և կոմունիստներից շատերը,—մանաւանդ նրանք, որոնք այլ շրջանում ու դպրոցում են դարբնել իրանց աշխարհայեացքը,—ոչ միայն չէին կարող Մարքս-Էնգելսի մեթաֆոր ընկերները դառնալ, այլև անկարող էին դիւրութեամբ մարսել նրանց թունաւոր ու ներգործիչ կրիտիկան: Իլլիզիօնիստ-ուտոպիստ սոցիալիստները զժգոհ էին գիտական սոցիալիզմի հանճարեղ հիմնադիրների սուր քննադատութիւնից, կարծելով որ դա խանգարում ու քննադատ է սոցիալիստական շարժման յաջող ընթացքին: Մինչդեռ Մարքսն ու Էնգելսը համոզուած էին, որ առանց պարզ ու հիմնաւորուած հպատակի,—մի բան, որ պիտի ամրապնդուի կրիտիկայի և անալիզների բովի մէջ,—անկարելի է անխաղտ ու յա-

րատե հիմքերի վրայ դնել պրոլետարիատի ազատագրութեան գործը:

Այդպիսի ուտոպիստ էր Պրուդոնը, որի հետ Մարքսը իր հռչակաւոր բանակումն ունեցաւ, այդպիսի տաղանդաւոր և ուտոպիստ-կոմունիստ էր յայտնի Վայտլինգը, որ իր յարաբերութիւնները խզեց Բրիւսելի կոմունիստների հետ և անցաւ Ամերիկա, այդպիսի համոզմունքի կուլ գնացած Փանտաստ էր, վերջապէս, Քրիզէն, որի ամբողջ կոմունիզմը խաբսիւսաժ էր սիրոյ զգացմունքների վրայ: Վերջիններիս ժառին կոմունիստները թուուցիկ են բաց թողնում Մարքս-էնգելսի հեղինակութեամբ, ուր նրանք սուր քննադատում են հետացած աղանդաւորների ուտոպիական հասկացողութիւնը:

Սակայն կոմունիստները Մարքս-էնգելսի բերանով քննադատում են նաև «Արդարների դաշնակցութիւնը»:

«Արդարների դաշնակցութեան» սուր քննադատները— Մարքսն ու Էնգելսը— դարձան միևնոյն ժամանակ «Կոմունիստների դաշնակցութեան» («Der Kommunistenbund») հանճարեղ հիմնադիրները:

«Արդարների դաշնակցութիւնը» երգուեալ էմիգրանտ յեղափոխականների (սկզբներում՝ բացառապէս գերմանացիներ) մի ընկերութիւն էր, հիմնուած Փարիզում: Նրա անդամները մեծ մասամբ ձեռնարհեստաւոր բանուորներ էին, մանաւանդ գերձակներ: Ընկերութեան յայտնի անդամները, որոնց անունները պահպանել է սոցիալիստական գրականութիւնը, եղել են Հայնրիխ Բաուէր, Շապեր, Եոզէֆ Մուլլ, Կարլ Պֆենդէր և Գէորգ Էկկարիուս: Վերջինս աւելի, քան միւսները, յայտնի էր իր ըմբռնողութեան խորութեամբ և բերթական մակերևոյթով: Նա աւելի պարզ ու անհամեմատ մարքսիստական հասկացողութիւն ունէր խոշոր կապիտալի մուտքի, յաղթանակի և նուաճումների նկատմամբ՝ քան կապիտալի յետ հաճանջման ու ոչնչացման գնով, քան պրականական այնքան փայլուն տաղանդ ունեցող Վայտլինգը, որի սոցիալիստական հասկացողութիւնը երբէք հեռու չանցաւ ուտոպիզմի սահմաններից:

«Արդարների դաշնակցութիւնը» կորցրեց իր զուտ գերմանական բնոյթը և ստացաւ միջազգային գոնաւորում, երբ նրա կենտրոնը Փարիզից տեղափոխուեց Լոնդոն (1839 թ.) և իր երկրորդական ճիւղերը հիմնեց Բելգիայում, Շվեյցարիայում, Գերմանիայում: Դաշնակցութեան սեկցիաներին ժամանակցում էին գերմանացիներ, շվեյցարացիներ, սկանդինաւցիներ, հոլլանդացիք, ունգարացիներ, չեխեր, հարաւային սլաւոններ, ռուսներ և անգլիացիներ:

Այն ընհանուր ոգին, որ բովանդակութիւն և ուղղութիւն էր տալիս «Արդարների դաշնակցութեան» գործունէութեան, կրում էր զուտ ֆրանսիական բանուորական կոմունիզմի և գերմանական փիլիսոփայութեան դրօշմը: Սակայն այնքան, որքան աճում էր դաշնակցութիւնը քանակով, ուժեղանում իր ազդեցութեամբ, այնքան էլ նրա ղեկավար ոյժերին՝ բաւարարութիւն չէին տալիս ոչ ֆրանս. բանուորական կոմունիզմը և ոչ էլ Վայտլինգի ազանդաւորական կոմունիզմը: Եւ այնքան, որքան աճում ու տարածւում էին Մարքս-էնգելսի բանաւոր ու գրաւոր պրոպագանդայի հոչակն ու ազդեցութիւնը ժամանակակից սոցիալիստական և դեմոկրատական շարժումների վրայ, այնքան էլ «Արդարների դաշնակցութեան» կենտրոնական ոյժերը խիստ կարիք էին զգում ամրապնդելու իրանց ընկերութեան գործունէութեան տեսական հիմքերը:

1847 թ., երբ Մարքսը Բրիւսել, իսկ Էնգելսը Փարիզ էր գտնւում, դաշնակցութեան առաջնակարգ անդամներից մէկը՝ ժամագործ Մոլլը, առաջարկում է Մարքս-էնգելսին իր ընկերների անունից, մտնելու դաշնակցութեան մէջ, հաւաստիացնելով նրանց, որ դաշնակցութիւնը մտադիր է ձգել իր կոնսպիրատիւ բնաւորութիւնը և ընդունել նոր թէօրէտիկական (տեսական) տեսակէտներ: 1847 թ. ամառը տեղի է ունենում դաշնակցութեան համագումարը Լոնդոնում, որին մասնակցում է Էնգելսը, որպէս Փարիզի անդամների ներկայացուցիչ: Այդ համագումարում ոչ միայն փոխւում է «Արդարների դաշնակցութեան» անունը և կրում «Կոմունիստների դաշնակցութիւն», այլ կատարելապէս փոփոխութեան է ենթարկւում կազմակերպութեան էութիւնը—երդուեալների ընկերութիւնը դառնում է պրոպագանդայի ընկերութիւն: Կոմունիստների վերանորոգումը բունդը չքայնում է հին դաշնակցութեան բոլոր կոնսպիրատիւ տենդենցները: Ծրագրի մէջ, առաջին յօդուածում՝ «Կոմունիստների դաշնակցութեան նպատակը» վերնապրով, գրուած են 'ի միջի այլոց հետեւեալ տողերը. «Բուրժուազիայի կործանումը, պրոլետարիատի տիրապետութիւնը, դասակարգերի հակառակութեան վրայ խաբսխուած հին բիրգերական հասարակութեան վերացումը և նոր հասարակական կազմի հիմնադրութիւնը՝ առանց դասակարգի և մասնաւոր սեփականութեան»: 16)

1847 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին կայանում է դարձեալ Լոնդոնում կոմունիստների երկրորդ կոնգրեսը, որին

16) Fr. Mehring, «Die Geschichte der deutschen Sozialdemokratie», I հատ. հր. 352

«Կոմունիստական Մանիֆեստը» ամփոփում է իր մեջ կլասիկական ձեռագրերումներով այն բոլոր հետեանքներն ու եզրակացությունները, որոնց Մարքսն ու Էնգելսը վաստակել են իրանց զործնական կոուլի-և տեսական ուսումնասիրությունների ընթացքում:

Մարքս-Էնգելսի «Մանիֆեստը» մի պատմական յիշատակարան, վստիքալից է առաջին կարգի. պատմական նոյն իսկ այն մտքով, որ նա անհրաժեշտորեն ծագել կարող էր միայն այն պատմական մոմենտում, երբ նա իրապես լոյս է տեսել: Եթէ նա, այնուամենայնիւ, աւելի քան 50 տարի շարունակ պահպանել է իր թարմութիւնը, մաշելով այնքան շատ ծրագրերի ու սխտեմների մի երկարամեայ շրջան. եթէ նա, ասում ենք, անպնաստակ յեղաշրջումների դարեշրջանում դեռ աւելի ու աւելի համասփիտ արժէք ու նշանակութիւն է ստանում երկրագնդի մարտնչող պրոլետարիատի շարքերում, ապա այդ համաշխարհային յաջողութիւնը միայն և բացառապէս պարտական է այն խորաթափանց հայեացքին, որով «Մանիֆեստը» հեղինակները ճշտութեամբ ըմբռնել ու նախաճել են նորագոյն բիրդերական (բուրժուական) հասարակութեան զարգացման պրոցեսը և խորին հմտութեամբ արաայայտել ու բացատրել այդ պրոցեսը դեռ այն ժամանակ, երբ այդ հասարակութիւնը դեռ նոր էր ոտք դրել իր գոյութեան պատմական շէմքի վրայ:

Որո՞նք են մանիֆեստի հիմնական մտքերն ու առաջնորդող գաղափարները:

Մարդկային հասարակութեան ամբողջ պատմութիւնը եղել է դասակարգային կոիւնքի պատմութիւն: Ժամանակակից պատմութիւնը կազմում է բուրժուազիայի եւ պրոլետարիատի դասակարգային կոուլի պատմութիւնը: Դասակարգային համախմբումներն ու կազմաւորումը համարում են արդիւնք տնտեսական որոշ արդիւնաբերութեան ու բաշխման (բաժանման) յարաբերութիւնների, որոնցով պայմանաւորւում են նաեւ դասակարգային տիրապետութեան յարաբերութիւնները: Տնտեսական արդիւնաբերութիւնը և նրանից անհրաժեշտորեն հետևող հասարակական կեանքի կազմաւորումը ամեն մի պատմական դարեշրջանի՝ կազմում է նոյն դարեշրջանի բաղադրական և ինտելեկտուալ (մտաւորական) պատմութեան հիմնաքարը: Դասակարգային կոիւնքերը եղել են շահագործող ու շահագործող, ենթարկող ու տիրապետող դասակարգերի կոիւնք՝ մարդկային հասարակութեան զարգացման զանազան առաջնայինների վրայ: Սակայն նոյն այդ կոիւնք հասել է արդի

բիւրգերական հասարակութեան օրով այն աստիճանին, երբ շահագործող ու ճնշուած դասակարգը՝ պրոլետարիատը չի կարող այլևս շահագործող ու ճնշող դասակարգից՝ բուրժուազիայից իրան ազատագրել, առանց միաժամանակ ազատելու ընդամիշտ ամբողջ հասարակութիւնը՝ շահագործութիւնից, ճրնշումներից եւ դասակարգային կոռիւններից:

Մանիֆեստի առաջին հատուածի մէջ՝ բուրժուազիա եւ պրոլետարիատ վերնագրով, Մարքսն ու Էնգելսը համառօտաբար ուրուագծում են բուրժուազիայի պատմական ծագումը, որպէս արդիւնք պատմական զարգացման երկար ընթացքի՝ օղակուած մի շարք արդիւնաբերական և հաղորդակցական յեղաշրջումներով:

«Բուրժուազիայի զարգացման աստիճաններից իւրաքանչիւրը—ասում է Մանիֆեստը—առաջնորդուել է քաղաքական համապատասխան յառաջադիմութեամբ. նա եղել է մի ճնշուած դաս աւատական (ֆէօդալական) տէրերի տիրապետութեան ներքոյ, ապա զինուած և ինք զինքը կառավարող ասոցիացիա (խմբակցութիւն) կոմունայի մէջ. այստեղ ինքնանկախ քաղաքային հանրապետութիւն, այստեղ՝ երրորդ հարկատու դասը միապետութեան մէջ. այնուհետև մանուֆակտուրայի ժամանակ հակակշիռ տարրը ազնուականութեան դէմ՝ տոհմային կամ արքայադուրստ միապետութեան մէջ. վերջապէս մեծ ինդուստրիայի և համաշխարհային վաճառանոցի շրջանում՝ նորագոյն իրաւական-ներկայացուցչական պետութեան մէջ, բուրժուազիան մարտնչել և բացառապէս իրան է գրաւել քաղաքական տիրապետութիւնը: Արդի պետական ոյժը լոկ մի յանձնաժողով է (յանձնարարուած մարմին), որ հոգում ու վարում է ամբողջ բուրժուա դասակարգի ընդհանուր գործերը»:¹⁷⁾

«Կոմ. Մանիֆեստը» սուր շեշտումներով ուրուագծում է այն վերին աստիճանի յեղափոխական դերը, որ խաղացել է բուրժուազիան իր պատմական կեանքում: Նա իր քաղաքական տիրապետութեամբ անխնայ տրորել ու ջախջախել է ամեն բան, ինչ ֆէօդալական, նահապետական, իդիլիական բնատրուութիւն ունի: Հին ու միջին դարերի կրօնական ու քաղաքական իւլիւզիաներով քօղարկուած շահագործութեան փոխարէն, բուրժուազիան նոր դարերում հրապարակ է հանում իր բացէիբաց, անամօթ, անմիջական և արինաւարձ շահագործութիւնը: Բժիշկին թէ իրաւաբանին, կղերին թէ բանաստեղծին, գիտութեան մարդուն և այլն բուրժուազիան դարձրել է

17) K. Marx und Fr. Engels, «Das Kommunistische Manifest» էր. 11.

անխտիր իր վարձկան աշխատուորները: Բուրժուազիան իր հարիւր տարուայ գասակարգային տիրապետութեան ընթացքում աւելի մեծ ու մասսայական, կոլոսալ չափերով է ձեռք բերել արդիւնաբերութեան ոյժեր, քան հին ու միջին դարերի բոլոր սերունդները միասին վերցրած: Բնութեան ոյժերի, մեքենաների նուաճումները, քիմիայի զործադրութիւնը ինդուստրիայի և հողագործութեան վրայ, շոգենաւը, երկաթուղիները, էլեքտրական հեռաթելեհը, ամբողջ աշխարհամասերի բերրի և զետեքի նաւագնաց դարձնելը, — նախկին հր դարում կարելի էր երազել, որ այսքան արտադրողական (productiv) ոյժեր կան թագնուած հասարակական աշխատանքի ծոցում:

Սակայն արդի բերգեղական հասարակութիւնը, որ ստեղծագործել է արդիւնաբերութեան և հաղորդակցութեան այնպիսի հզօր միջոցներ, նման է այն կախարդապետին, որ անկարող է այլևս իշխել այն ստորերկրեայ վիթխարի ոյժերի վրայ, որոնց նա կեանքի է կոչել: Այն զէնքերը, որոնցով բուրժուազիան կործանել է ֆէօդալիզմի հոյակապ շէնքը, այժմ ուղղուել են ճէնց իրա՝ բուրժուազիայի դէմ: Սակայն բուրժուազիան ոչ միայն կոեւ-կոփել է այն զէնքերը, որոնք նրան մահ են սպառնում, այլև արտադրել է այն մարդկանց, որոնք պիտի կրեն այդ զէնքերը — գրանք են նորադոյն բանուորները, պրօլետարները, որոնք միայն այնքան են ապրում, որքան նրանք աշխատանք են գտնում, և ահա նա աշխատանք են գտնում՝ որքան իրանց աշխատանքը անցնում է կապիտալը:

Այնուհետև նոյն հատուածում Մանիֆեստը ամփոփ դժբերով նկարագրում է պրօլետարիատի ծագումը, ինչպէս յետոյ նոյնը ընդարձակօրէն հետազօտել են Մարքս-էնգելսը իրանց աշխատութիւնների մէջ:

Այն բոլոր դասակարգերը, որոնք կանգնած են այսօր բուրժուազիայի դէմ յանդիման, գրանցից միայն պրօլետարիատն է իսկական ու իրական յեղափոխական դասակարգը: Մինչդեռ միւս գասակարգերը այլասերում են և կործանում մեծ ինդուստրիայի յաղթական նուաճումների ազդեցութեան տակ, ինքը՝ պրօլետարիատը, նոյն ինդուստրիայի անմիջական և հարազատ արդիւնքն է, ծնունդն է: Մանր արդիւնագործը, մանր առևտրականը, արհեստաւորն ու գիւղացին — գրանք բոլորը կուռն են բուրժուազիայի դէմ, որպէսզի իրանց գոյութիւնը, իբրև միջին դասի խաւեր, պահպանեն խորտակումից: Նըշանակում է նրանք յեղափոխական չեն, այլ յետադիմական (րէակցիօներ), որովհետև նրանք աշխատում են յետ դարձնել պատմական անիւը: Իսկ մուրաքիկ պրօլետարիատը

(Lumpenproletariat) — հին հասարակութեան ամենաստորին խաւերի այդ րացասական փթութիւնը — կարող է պրոլետարական յեղափոխութեան ժամանակ երբեքն առաջ նետուել շարժման մէջ, սակայն նա, ըստ իր ամբողջ կենցաղական վիճակի, աւելի շուտ պատրաստակամ կը լինի յետադիմական ինտրիգաներին զոհուելու, իրան ծախելու:

Մինչև այժմ եղած բոլոր շարժումները (յեղափոխական) ծագել են փոքրամասնութիւնից (մինօրիտէտ) կամ յօգուտ փոքրամասնութեան շահերի: Պրոլետարական շարժումը, ընդհակառակը, կազմում է անագին մեծամասնութեան (մայօրիտէտ) ինքնուրոյն շարժումը յօգուտ անագին մեծամասնութեան շահերի: Պրոլետարիատը, ժամանակակից հասարակութեան ամենաստորին խաւը, չի կարող ինքն իրան բարձրացնել, առանց բոլոր խաւերի — ամբողջ պաշտօնական հասարակութեան — վերնաշէնքը օղը ցնդեցնելու: Պրոլետարիատի դասակարգային կոիւը բուրժուազիայի դէմ ամենից առաջ ազգային կոիւ է, ազգային ոչ ըստ իր բովանդակութեան, այլ ըստ իր ձեւի: Ամեն մի երկրի (և ամեն մի ժողովրդի) պրոլետարիատ պէտք է բնականաբար նախ իր նաշիւները վերջացնէ իր սեփական բուրժուազիայի նետ: Պրոլետարիատի դարգացումը առաւել կամ պակաս չափով մի քօղարկուած քաղաքացիական կոիւ է գոյութիւն ունեցող հասարակութեան ծոցում մինչ այն ատորձանը, երբ բաց է ի բաց կրճնկուէ յեղափոխութիւնը և պրոլետարիատը՝ բուրժուազիայի ուժղին խորտակուածով, կը հիմնէ իր տիրապետութիւնը: Բուրժուազիայի անդարձ անկումը նոյնքան է անխուսափելի, որքան անխուսափելի է պրոլետարիատի յաղթութիւնը:

Սրանք են «Կոմունիստական Մանիֆեստի» առաջին հատուածի հիմնական դադափարները:

Երկրորդ հատուածի մէջ՝ «Պրոլետարներ և Կոմունիստներ» վերնագրով, Մանիֆեստը որոշում է կուժունիստների ճշգրիտ դիրքն ու վերաբերմունքը դէպի առհասարակ պրոլետարները:

«Կոմունիստները — ասում է նա — չեն կազմում մի առանձին կուսակցութիւն՝ միւս բանաւորական կուսակցութիւնների հանդէպ: Նրանք չունին ամբողջ պրոլետարիատի շահերից տարբերուող առանձին շահեր: Նրանք չեն առաջադրում առանձին կարգի պրինցիպներ և ըստ դրանց ձևակերպում (modeln) պրոլետարական շարժումը: Կոմունիստները տարբերում են պրոլետարական միւս կուսակցութիւններից միայն նրանով, որ նրանք մի կողմից զանազան ազգային կոիւների ժամանակ

բարձր են պահում համայն պրոլետարիատի ընդհանուր շահերը՝ անկախ ազգութիւններից, և կուռում յանուն նրանց. իսկ միւս կողմից կոմունիստները պաշտպանում են ընդհանուր շարժման շահերը զարգացման այն զանազան աստիճանների վրայ, որ կտրել անցել է բուրժուազիայի և պրոլետարիատի միջև եղած կռիւր: Նշանակում է կոմունիստները կազմում են բոլոր երկրների բանտորական կուսակցութիւնների՝ գործնականապէս ամենավճռական և առաջավար մասը: Նրանք պրոլետարական մնացած մասսայից բարձր են կանգնած իրանց տեսական ըմբռնողութեամբ՝ այն պայմանների, որ ունի պրոլետարական շարժումը»։ 18)

Ըստ մանիֆեստի, նոյնն է կոմունիստների և միւս բոլոր բանտորական կուսակցութիւնների մերձաւոր նպատակը—պրոլետարիատին դասակարգ դարձնելը, բուրժուազիայի տիրապետութեան խորտակումը, քաղաքական ոյժի նուաճումը պրոլետարիատի միջոցով:

Մանիֆեստը ցոյց է տալիս մատերիալիստական տեսակէտից, որ կոմունիստների տեսական մտքերը երբէք չեն հիմնուած այնպիսի իդէաների կամ պրինցիպների վրայ, որոնք գտնուել են աշխարհի այս կամ այն վերանորոգչից, այլ որ այդ մտքերը ծագել ու աճել են աւելի շուտ գոյութիւն ունեցող զստակարգերի կռուի իրական յարաբերութիւններից:

Կոմունիստների՝ մասնաւոր սեփականութիւնը վերացնելու ձգտումների դէմ առարկում են բուրժուական իդէոլոգները, որ իբր դրանով վերանում է առհասարակ անձնական ազատութեան, գործնէութեան և անկախութեան հիմքը:

Բայց չէ՞ որ ներկայ հասարակութեան մէջ—ասում են կոմունիստները այդ առարկութեան դէմ—մասնաւոր սեփականութիւնը փաստապէս վերացուած է $\frac{9}{10}$ մասի համար. հէնց մասնաւոր սեփականութիւնը գոյութիւն ունի նրանով, որ նա վերացուած է $\frac{9}{10}$ -ական մասի համար: Սեփականութիւնը, իր այսօրուայ կազմով, ներկայացնում է հակառակ դրութիւնը կապիտալի և վարձու աշխատանքի: Կապիտալը անձնական ոյժ ու կարողութիւն չէ այժմ, այլ հասարակական: Նա մի հանրական արդիւնք է և կարող է միայն հասարակութեան շատ, անգամ բոլոր անդամների համայնական գործնէութեամբ շարժման մէջ դնուել: Եթէ այդ մասնաւոր սեփականութիւնը դառնայ հասարակութեան բոլոր անդամների պատկանելիութիւնը, ապա դրանով ոչ թէ անձնական սեփականութիւնն է վերած-

18) K. Marx und F. Engels, *Ibid*, էր. 18

ւում հասարակականի, այլ վերածւում է սեփականութեան շատարակական ընդլծը, երբ նա կորցնում է իր դատարարական ընդլծը:

Մանիֆեստը հետևեալ խօսքերով և ուղղում բուրժուական և կոմունիստական հասարակական կարգերից մի քանիսի տարբերութիւնները: «Բուրժուական հասակութեան մէջ կենդանի աշխատանքը (բանուորի ոյժը: Բ. Ի.) կազմում է մի միջոց կուտակուած աշխատանքը (կապիտալի բազկացուցիչ մասերը՝ մեքենաներ, գործիքներ, հում նիւթեր և այլն Բ. Ի.) աճեցնելու: Իսկ կոմունիստական հասարակութեան (կարգա՝ սոցիալիստական հասարակութեան. Բ. Ի.) մէջ, ընդհակառակը, կուտակուած աշխատանքը կազմում է մի միջոց, բանուորների կեանքի պրոցեսը երկարացնելու, բարեկեցիկ և նպաստաւոր դարձնելու համար: Բուրժուական հասարակութեան մէջ անցեալը տիրապետում է ներկայի վրայ, մինչդեռ կոմունիստական հասարակութեան մէջ ներկան տիրապետում է անցեալի վրայ: Բիւրգերական հասարակութեան մէջ կապիտալը ինքնուանկալի է և անձնական, մինչդեռ գործունեայ անհատը գուրկ է անկախութիւնից և անձնական ինքուրոյնութիւնից»:¹⁹⁾ Նըշանակում է ըստ կոմունիստական դաւանանքի՝ «ազատութեան վերացում» ասածը ուրիշ ոչինչ չէ, բայց եթէ բուրժուական ազատութեան (անարխիստական մրցութեան և շահագործութեան) և բուրժուական անձնաւորութեան (անաշխատութեան և ձրիակերութեան) վերացում:

Ապա Մանիֆեստը պատասխանում է կոմունիստների դէմ ուղղուած զանազան պարսաւանքներին, որ իրր նրանք ուզում են վերացնել ընտանիքն ու հայրենիքը:

Թէ ինչ հայեացք են ունեցել գիտնական սոցիալիզմի հիմնադիրները և ինչ դիրք ունի այժմ միջազգային սոցիալ-դեմոկրատիան այդ վերոյիշեալ և դրանց նման մի շարք երևոյթների ու սկզբունքային խնդիրների վերաբերմամբ, դրանց մասին կը խօսենք մենք դեռ շատ յետոյ, երբ անցնենք մարքսիզմի էութեան:

Մանիֆեստի երրորդ հատուածը՝ «Սոցիալիստական և կոմունիստական գրականութիւն» վերնագրով, նուիրուած է սոցիալիստական զանազան հոսանքներին, որոնց մասին մենք սխտեմատիկաբար կը խօսենք դարձեալ յետոյ, երբ խօսու լինի նախամարքսիստական շրջանի մասին:

Նոյնը պիտի ասենք և չորրորդ յատուածի մասին «Կոմունիստ-

¹⁹⁾ Ibid, էր. 20

ների դիրքը դէպի զանազան ընդդիմադրական կուսակցութիւնները» վերնագրով: Թէ ինչ սկզբունքային դիրք ունի սոցիալիզմով կրօնատիրան գործնական-քաղաքական հոգի վրայ դէպի իր զանազան քաղաքական հակառակորդները—իրանից հետո կամ մօտ կանգնած կուսակցութիւնները—դա կը տեսնենք մենք յետոյ:

Մանիֆեստը եզրափակում է իր պատմական փիլիսոփայութիւնը հետեւեալ խօսքերով. «Կոմունիստները խուսափում են իրանց կարծիքներն ու գիտաւորութիւնները ծածկելուց: Ներանք յայտարարում են ըստ ու համարձակ, որ իրանց նպատակները կարող են իրականանալ միայն մինչ այժմեան հասարակական կարգերի ուժգին խորտակման գնով: Թող տիրապետող դասակարգերը գողան կոմունիստական յեղափոխութեան առաջ, այդ միևնույն է: Պրոլետարները չունեն դրա մէջ ոչինչ կորցնելու, բայց եթէ իրանց շղթաները: Նրանք պիտի գրաւեն մի ամբողջ աշխարհ: Պրոլետարներ ըլլալ երկրների, միացէք»: 20)

«Կոմունիստական Մանիֆեստը»—քառասնական թուականների կոմունիստների հասարակական-քաղաքական դաւանանքը—իր լոյս տեսնելու օրից (1848 թ. փետրուարի սկզբին) սկսած դարձաւ նորագոյն բանուորական շարժման հիմնաքարը, կրեց իր վրայ այն երկարամեայ շրջանի պատմութիւնը, ինչպիսին ունեցաւ ինքը՝ միջադպային սոցիալիզմով կրօնատիրան և դարձաւ վերջինիս ծրագիրը այնպէս, ինչպէս «Կապիտալը» դարձաւ նրա գիտութիւնը:

«Այսօր Մանիֆեստը դարձել է—ասում է Ֆ. Մերինգը—համայն սոցիալիստական գրականութեան մէջ ամենատարածուած ու ամենամիջազգային արտագրութիւնը. այն ընդհանուր ծրագիրը, որի անունով ազատական պարտաւորում են ըլլալ երկրների միլիիօնաւոր բանուորները՝ Սիբիրիայից մինչև Կալիֆորնիա, առաջ վարելու իրանց դասակարգի ազատագրութեան մեծ կռիւը»: 21)

Խիստ խոշոր ու եղակի է Մարքս-Էնգելսի Մանիֆեստի հեղինակութեամբ արած ծառայութիւնը: Մի այնպիսի ժամանակ, երբ Եւրոպայի բանուորութեան առաջաւոր մասի դասակարգային ճակատագրի հետ խաղում էին զանազան ազանդաւոր ուտոպիստ—կոմունիստներ, Մարքսն ու Էնգելսն էին, որ պրոլետարիատի մտածողութեան և գործնելութեան համար

20) Ibid. էրես 32.

21) Fr. Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. 1 էր. 371

մի ուղիղ շախիղ զծեցին եւ մշակեցին նրա տեսական ուսմունքի եւ գործնական տակտիկայի հիմնական ուղղութիւնը:

Եթէ Մարքսն ու Էնգելսը—ճիշտ նկատում է Վ. Լիբկնեխտը—ուրիշ ոչ մի բան չստեղծագործէին, այլ յաւէտ կուլ գնային այն յեղափոխութեան, որի նախընթաց օրը նրանք այնքան փարզարէական նախատեսութեամբ լոյս աշխարհ հանեցին Մանիֆեստը,—այնուամենայնիւ միայն դրանով (Մանիֆեստով) իսկ նրանք անմեռ ու անմահ անուն կը վաստակէին»: 22)

6.

40-ական թուակ. յեղափոխութիւնը ցամաքային Եւրոպայում.—Մարքսը Փարիզում, ապա Քեօլնում.—Մարքսի քաղաքական-յեղափոխական օրգանը.—Վերջինիս ունեցած դերն ու ծառայութիւնը.—Մարքսի օրգանը Փարիզի փետրուարեան յեղափոխութեան մասին.—Գերմանական բէակցիան, պետական կազմի խնդիրը.—Գերմանայի պատմական յանցանքը.—Կոլե Ռուսսոտանի դէմ.—Լեհական, իտալական, ռուսական հարցերը.—Լեհաստանի անկախութեան նշանակութիւնը.—Պանսլաւոնական շարժումը.—Մարքսի հրապարակախօսութեան արժէքը:

1848 թուականը համարուում է բուրժուազիայի յեղափոխական պատմութեան ամենանշանակալից ու արժանայիշատակ տարիներից մէկը: Յեղափոխութիւն ոչ միայն իր իսկական կլասիք հայրենիքում—Ֆրանսիայում,—որ մաշել է 1789 և 1830 յեղափոխական դարազուլիս կազմող տարիները, այլև ցամաքային Եւրոպայի խոշոր քաղաքական միջնավայրերում՝ Գերմանիայում, Աւստրիայում:

1848 թ. փետրուարի 22-ին, «Կոմունիստական Մանիֆեստը» լոյս տեսնելուց փոքր ինչ յետոյ, բռնկուում է Ֆրանսիայի (18 տարի անհանգիստ մնալուց յետոյ) փետրուարեան ուժեղ յեղափոխութիւնը և իր անդիմադրելի շունչն ու արձապանքը նետում մինչև այդ ժամանակ լուռ հանգիստատես գերմանական հողը:

Բերլինելում, Մարքսի բնակավայրում, տեղի է ունենում աղմկալից դեմոնստրացիա: Բելգիական կառավարութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ մերժել էր պրուսական կառավարութեան պահանջը՝ Մարքսին Բելգիայից հեռացնելու համար, այս անգամ յետ չմնաց պրուսական կառավարութիւնից. Մարքսին ձերբակալած հեռացրեց նա Բելգիայի սահմաններից: Մարքսը

22) W. Libbknecht, «Karl Marx zum Gedächtnis» էր. 9:

աճապարեց Փարիզ, ուր հրաւիրեց նրան իր ընկեր Ֆլոկոնը՝ «Réforme» արմատական-դեմոկրատական օրգանի շէֆ խմբագիրը, որ այդ ժամանակ ժամանակաւոր յեղափոխական կառավարութեան անդամ էր ընտրուել։ Բնորոշ է հանրապետական կառավարութեան դեմոկրատ անդամի Մարքսին ուղղած նամակը.²³⁾

«Քաջ ու հաւատարիմ Մարքս!

Փրանսիական հանրապետութեան հողը ապաստարան է ազատութեան բոլոր բարեկամների համար։ Բռնակալութիւնը հալածել է ձեզ, բայց ազատ Փրանսիան կրկին բաց է անում իր դռները ինչպէս ձեզ, այնպէս էլ այն բոլորի առաջ, որոնք կուռն են այն սուրբ դործի համար, որ միացնում է բոլոր ժողովուրդներին։ Փրանսիական կառավարութեան ամեն մի ներկայացուցիչ պէտք է իր պաշտօնը վարէ այս մտքով և ուղղութեամբ։ Եղբայրական ողջոյն։

Ֆերդինանդ Ֆլոկոն, անդամ ժամանակաւոր կառավարութեան»։

Մարքսը սիրով հետևում է այդ հրաւերին, իհարկէ։ Բայց նրան վիճակուած չէր երկար մնալու Փարիզում։ Գերմանական հողի վրայ ևս բռնկւում է անպարտելի յեղափոխութիւնը և կլանում իր մէջ լեգիոններով մարտնչող ոյժեր։ Նոյն թուականի մարտի 13-ին Վիեննան, իսկ 18-ին Բեռլինը դառնում են մարտական-առգմական հուրհրատող դաշտեր։ Մարքսըն ու Էնգելսը, որոնց համար այնքան թանկ է եղել իրանց հայրենիքի պրոլետարիատի քաղաքական ազատագրութիւնը՝ բռնակալ Էֆերմի ճիրաններից, իսկոյն աճապարում են Գերմանիա, յեղափոխական շարժման տոյն տալու համար։ Մարքս-Էնգելսի հետ գերմանիա են գալիս ոչ միայն միւս գերմանացի յայտնի կոմունիստները, այլ և Փարիզ ապաստանած բազմաթիւ էմիգրանտ բանուորներ։

Համատարած յեղափոխութեան շրջանում «Կոմունիստական դաշնակցութիւնը» կորցնում է արդէն իր գոյութեան իմաստը։ Անդամների սահմանափակ քանակը և մեկուսացած դրութիւնը անկարող էր այլեւս ղեկավարել յեղափոխականացած մասսայի մարտական ընթացքը։ Եւ վերջապէս յեղափոխութեամբ հէնց ինքը բանուոր գոտակարգը հնարաւորութիւն է ստանում հրապարակական պրոպագանդա անելու—իւրաքանչիւր բանուորութիւն իր հայրենական միջնավայրում։

Մարքսն ու Էնգելսը, ապա նրանց միւս անբաժան ընկեր-

²³⁾ «Karl Marx», Festausgabe von «Wiener Arbeiterzeitung» հր. 6.

ները՝ Վիլհելմ Վուլֆ, Ֆերդինանդ Վուլֆ, Էրնստ Դրոնկէ, Ֆերդ. Ֆրայլիգերատ, Գէորգ Վերթ—դրանք բոլորը կենտրոնանում են Քեօլն և կաղմում նոր հիմնուած թերթի՝ «Neue Rheinische Zeitung»-ի խմբագրութեան անդամները, որոնց շէֆ խմբագիրը դառնում է Մարքսը:

40-ական թուականների սկզբին Մարքսը համարում էր նոյն քաղաքում հրատարակուող նմանօրինակ («Rheinische Zeitung») անուն կրող օրգանի խմբագիրը՝ իբրև բուրժուական արմատական իդէօլոգ, իսկ նոյն թուականի վերջում Մարքսը հրապարակ է դալիս հսկայական մետամորֆոզներ կրելուց յետոյ—իբրև պրոլետարական կոմունիստ իդէօլոգ, Մանիֆեստի նման երկի հանձարեղ հեղինակ:

Թերթի առաջին համարը լոյս է տեսնում 1848 թ. յունիսի 1-ին:

Մարքսի առհասարակ հրապարակաստական գործնէութեան ամենափայլուն շրջանը կաղմում է «Neue Rheinische Zeitung» օրգանի կարճ ժամանակեայ (1848 թ. յուն. 1—1849 թ. մայիսի 19-ը) հրատարակութիւնը: Երկար կանգ առնել այդ թերթի ամբողջ պատմութեան—կարճ, բայց հարուստ պատմութեան վրայ, մեզ շատ հեռու կը տանէր. սակայն մենք պարտաւոր ենք համառօտակի յիշատակել այստեղ կարևոր և սկզբունքային արժէք ունեցող այն խնդիրները, որոնց վերաբերեալ գրել ու պայքարել է Կարլ Մարքսը:

«Neue Rheinische Zeitung» օրգանը միակ թերթն է եղել, ըստ էնդելսի վկայութեան, որ ժամանակակից դեմոկրատական շարժման մէջ պաշտպանել է պրոլետարիատի դասակարգային շահերը և անխտիր ու անողսք կոռել յանուն այդ շահերի բոլոր հակապրոլետարական տարրերի, կուսակցութիւնների գէմ:

Սակայն նա միակն է եղել նաև, որ այնքան ջերմ ու խրախուսող մասնակցութիւն է ունեցել ժամանակակից յեղափոխական շարժման, մանաւանդ գերմանական յեղափոխութեան մէջ: Մի կողմից իր կրակոտ ու վառվռուն յօդուածներով, միւս կողմից իր կենդանի ագիտացիայով ու պրոպագանդայով, իբրև տեղական դեմոկրատական ընկերութեան պարագլուխ, Մարքսը ունեցել է Քեօլնում ամենաբեղմնաւոր ու անուղ կործնէութեան տարիներից մէկը՝ 48—49 թուականին: Մարքսի օրգանը սուր ու ջախջախիչ կրիտիկայի օրիեկտ էր ընտրել ոչ միայն գերմանական արքայիւտիզմը, Պրուսիայի իւնկեր-բիւրօկրատական ըէակցիան, այլև առհասարակ ամեն մի միջադրային յետադիմական-բոնապարտական ըայլ, որ գործում էր ժամանակակից եւրոպական քաղաքականութիւնը: Զի եղել մի «ազգային-բա-

դարական» արժէքատու շարժում՝ ու խնդիր, որի վերաբերմամբ արտայայտած չլինի Մարքսի օրգանը իր սկզբունքային դիրքը: Չի եղել, մանաւանդ, ժամանակակից եւրոպայում մը յիշափոխական շարժում, որի գոյութեան իմաստը չքննած և պատմական արժէքն ու նշանակութիւնը գնահատած չլինի Մարքսի մարտական-ուսղմական օրգանը:

Փարիզի բանուորները խոշոր հարուած են կրել—կոչում է «Neue Rhenische Zeitung», խօսելով Փարիզի փետրուարեան յեղափոխութեան մասին—բայց նրանց հակառակորդները ևս պարտուել են: Բիրտ ու կապիտ բանակալութեան ակընթարթային յաղթական ցնծութիւնը կատարուեց փետրուարեան երազանքների և խաբուսիկ յոյսերի խորտակման գնով: Ֆրանսիական ազգը խոր անդունդով բաժանուեց երկու անհաշտ մասերի՝ ունեւորների ազգ և բանուորների ազգ: Այդ անդնդախոր վիճը չպէտք է առիթ տայ Ֆրանսիական ղեմոկրատներին կարծելու, որ պետական կազմի համար մղուելիք կռիւները անբովանդակ են և իլլիւզիօնական: Այն կոլլիզիօնները (բաղխում, ընդհարում), որոնք առաջանում են բուրժուական հասարակութեան ծոցից, բէալ յարաբերութիւններից, չպէտք է առանց այլեայլութեան դէն ձգել, անուշաղիւ թողնել, այլ կոտուելով լուծել նրանց: Ամենալաւ պետական կազմը համարոււմ է այն, որի մէջ հասարակական հակառակութիւնները ոչ թէ ջնջոււմ, ոչ թէ զօրով, արուեստապէս կաշկանդոււմ են, այլ ընդհակառակը ազատ կոտուվ ու մարտոտմներով յանգում են իրանց բնական լուծման:

Մարքսը ունենալով պրոլետարական դասակարգային իդէօլոգիա և միշտ այդ տեսակէտից վերաբերուելով դէպի հասարակական երեւոյթներն ու քաղաքական խնդիրները, սովորութիւն ունէր քննադատական շահերի տեսակէտից նաև ցոյց տալու, թէ որ աստիճան վտանգաւոր ու կործանիչ է բոլոր պրոգրեսիստ տարրերի համար ֆէօդալիզմի-արսօլիւտիզմի բէակից: Այդ էր պատճառը, որ Մարքսը ոչ միայն իր փաստական հեղինակութեամբ տոն էր տալիս ժամանակակից կոմունիստական-պրոլետարական շարժման, այլ և բիւրգեւական ղեմոկրատիան—յեղափոխական բուրժուազիայի արմատական իդէօլոգները—դասեր էին վերցնում նրա քաղաքական յօդուածներից:

Մարքսի օրգանը քննադատում է Հանգեմանի միւնխտրութեան բէակիցիօնէր ձգտումները յօդուտ աքսօլիւտիզմի: Նա կոչ է ուղղում Բերլինում գումարուած ժողովի խորհրդակցութիւններին մասնակցող ձախակողմեան ղեմոկրատների հաս-

ցէին՝ չխաբուել փոքրիկ պարլամենտական-սահմանադրական կարկատանքից, տանուլ չտալ երբէք դեմոկրատական պողիցիան:

Գերմանիայի պետական կազմի և նրա արտաքին քաղաքականութեան նկատմամբ «Neue Rheinische Zeitung»-ը ունեցել է հետևեալ ծրագրային ամուր ու անխաղտ տեսակէտը. «Գերմանիայի անբաժան (այսինքն ոչ Ֆեդերատիւ) հասարակապետութիւնը, կռիւ Ռուսաստանի դէմ, Լեհաստանի անկախութեան վերականգնումը»:

Մարքսը սուր քննադատել է Ֆրանկֆուրտի ձախակողմեան բանակի, Ֆեդերատիւ հասարակապետութեան գաղափարն ու ձգտումները Գերմանիայի նկատմամբ:

«Գերմանիայում—ասում է Մարքսը—ցենտրալիզացիայի (կենտրոնացման) կռիւը Ֆեդերատիւ կազմի հետ, համարոււմ է մի կռիւ նորագոյն կուլտուրայի և ֆէօդալիզմի մէջ: Նոյն իսկ բիւրգերական տեսակէտից նայելով խնդրին, Գերմանիայի սերտ ու անհակասական միութիւնը առաջին պայմանն է, որ պէտքի հնարաւոր լինի մինչ այժմ եղած թշուառութիւնից ազատուել և ազգային հարստութիւն ձեռք բերել: Եւ վերջապէս ի՞նչպէս կարելի է նորագոյն սոցիալական խնդիրները լուծել 39 անդամահատուած մանր-մունր պետութիւնների մէջ»: ²⁴⁾

Այս տողերից պարզ երևում է, որ Մարքսը բոլորովին հակառակ է եղել Գերմանիայի քաղաքական ֆեդերատիւ կազմին՝ և իրաւ ոչ միայն պրոլետարական, այլ և բիւրգերական տեսակէտից՝ բուրժուազիայի տնտեսական-քաղաքական շահերի տեսակէտից ժամանակակից Գերմանիայում:

Մարքսի օրդանը խիստ մերկացնող ոճով քննադատում է Գերմանիայի արտաքին դարստը տխրահռչակ քաղաքականութիւնը: Նա՝ պրուս-գերմանական բէակցիան, եղել է բոլոր յեղափոխական շարժումների մէջ, ազգերի ազատագրական գործում ամենաանամօթ ու նախատալից դերակատարը՝ սկսած ամերիկական անկախութեան կռուից և Ֆրանսիական յեղափոխութեան օրերից մինչև իտալական եւ լեհական խրոխտ ապստամբութեան անողորմ ճնշումները: Այժմ, երբ իրենք՝ գերմանացիք, թոթափում են սեփական ծանր լուծը, պէտք է փոխեն նաև իրանց արտաքին քաղաքականութեան ընթացքը դէպի այն ժողովուրդները, որոնց շատերի ճնշման ու շղթայակապ դարձած վիճակի պատճառներից մէկը հէնց ինքը Գերմանիան է:

²⁴⁾ Fr. Mehring, «Geschichte der deutschen Sozialdemokratie» հատ. II կր. 107—108.

«Neue Rheinische Zeitung»-ը պահանջում է վճարար յեղափոխական կռիւ մղել Ռուսաստանի դէմ: Միայն վերջինիս դէմ մղած կռիւն է, որ կարող է մի կռիւ համարուել յեղափոխական Գերմանիայի կողմից. մի կռիւ, որով Գերմանիան կը մտնէ իրան իր անցեալի մեղքերից. իր զաւակները զոհելու գնով, նա կը դառնայ քաղաքակրթութեան պաշտպանն ու նախանձախնդիրը, ստրկացած ժողովրդի ազատարարը: Մարքսի օրգանը անդադար յիշեցնում է, որ ռուսական բռնակալութեան գոյութեամբ միշտ պիտի վտանգուած լինի յեղափոխական շարժումը Գերմանիայում:

Ռուսաստանի դէմ մղուելիք յաջող կռուի հետ անմիջապէս կապուած է Լեհաստանի անկախութիւնը. իսկ վերջինս, անպայման, մի անհրաժեշտութիւն է կազմում եւրոպական յեղափոխութեան շահերի տեսակէտից, որի յաղթական ընթացքը պայմանաւորուած է ռուսական կոլոսի անդարձ խորտակումով: Հէնց այդ է պատճառը, որ 30—40-ական թուականներին լեհական հարցը այնքան մեծ ժողովրդականութիւն ու համակրանք էր վայելում արեւմտեան եւրոպայում: Ժամանակակից դեմոկրատիան խիստ մեծ կենսական շահ ունէր լեհական հարցի նպաստաւոր լուծումից, մանաւանդ գերմանական գեմսկրատիան: «Այնքան,—ասում է Մարքսը—որքան մենք (այսինքն Գերմանիան) լեհերին ճնշենք, որքան մենք Լեհաստանի մի մասը մեր ձեռքը զբաւենք, այնքան էլ պէտք է մենք կախման ու շղթայուած վիճակի մէջ մնանք Ռուսաստանից և ռուսական քաղաքականութիւնից, և այնքան էլ, հետեւաբար, չենք կարող կործանել մեր երկրի նահապետական-ֆեոդալական արսօլիւտիզմը»: 25) Մարքսը կծու հարուածներով պարսաւում է պրուսական իւնկեր-թագաւորութեան աւարառու և յափշտակիչ քաղաքականութիւնը Լեհաստանի վերաբերմամբ: Ըստ Մարքսի Լեհաստանի աւերիչ յափշտակութիւնը՝ Ռուսաստանի, Աւստրիայի և Պրուսիայի միջոցով, կազմել է եւրոպական «Սուրբ դաշնակցութեան» («Die heilige Allianz») իսկական շարկապող օղակը:

Այդպէս, Մարքսի օրգանը ազգերի անկախութեան և քաղաքական ինքնուրոյնութեան պարօլ էր արձակում 40-ական թուականների վերջերին: Նա յայտարարում էր՝ Լեհաստանը լեհերի համար, Իտալիան՝ իտալացիների համար, Ռուսաստանը՝ ռուսացիների համար, Նա խիստ պախաբակում էր ժամանակակից պանսլաւոնական շարժումը, (որից Մարքսը ազատ էր համարում լեհական ազատագրական շարժումը) որը, կամ դատարկ ցնորք ու բանդազուշանք էր կամ թէ չէ սուտա-

25) Ibid, եր. 110.

կան աւերիչ կնուտը: Մասնաւորապէս Էնգելսը սուր իրօնա-
յով քննադատել է թերթի էջերում պանսլաւիզմը և դրան փա-
ռաբանող այն մանիֆեստը, որ ուղղել է մեծ անարխիստը՝ Բակու-
նին, 1848 թ. Պրագում գումարուած սլաւոնների կոնգրեսին: Պանսլաւոնական շարժման կուլ են գնացել այնպիսի ժողո-
վուրդներ, որոնք կամ ըստ իրանց պատմական դիրքի անհրա-
ժեշտօրէն հակայեղափոխական տարրեր են՝ ինչպէս օրինակ
հարաւային սլաւոններն են, կամ թէ, ինչպէս ուսաններն են, զեռ
շատ հեռու են յեղափոխութիւնից և այդ պատճառով գոնէ զեռ
առայժմ առաջնապէս հակայեղափոխական տարրեր են:

Այստեղ յիշածներս կազմում են մի փոքրիկ նմուշ այն
հրապարակախօսական, յեղափոխական, քաղաքական կո-
լոսալ գործնէութիւնից, որ ունեցել է Մարքսի օրգանը՝ ասել
է ինքը Մարքսը, ինչպէս և Էնգելսը, մի տարուայ ընթացքում:
Ժամանակակից բոլոր ազգային թէ միջազգային հրատապ
հարցերը՝ իրանց պատմական-քաղաքական լուսարանութեամբ
և քննադատական անալիզներով տեղ են բռնել «Neue Rheini-
sche Zeitung» օրգանում: Դեռ այսօր էլ այդ թերթի պարզա-
բանած ծանրակշիւ քաղաքական խնդիրներն ու արծարծած
գաղափարները պահպանել են իրանց թարմութիւնը՝ պատմա-
կան արժէքով և ուսուցող նշանակութիւնը՝ ամեն մի ժուր-
նալիստի ու հրապարակախօսի համար:

Մարքսի օրգանի 300 համարներում ամփոփուած հա-
տուկտոր փշրանքները ժամանակակից յեղափոխական շարժ-
ման և քաղաքական գրութեան վերաբերեալ՝ անհամեմատ շատ
բան են ասում մեզ, քան բիւրգերական պատմաբանների այն
ժամանակուայ վերաբերեալ գրած հաստատիր գրքերը: Ինչո՞ւ:
Որովհետեւ ոչ ոք չէ կարողացել այնպիսի նրբութեամբ ըմբռ-
նել իրերի եւ երեւոյթների, շարժումների եւ հարցերի պատ-
մական արժէքն ու քաղաքական իմաստը, և այդ բոլորին
կենդանի արտայայտութիւն տուել խորին հմտութեամբ, — ինչ-
պէս Մարքսն է կարողացել ու արել:

Մարքսը ունեցել է հանճարեղ հրապարակախօսութեան
բոլոր գերազանց կողմերը:

Թէ ինչ քաղաքական նախատեսումներ են ունեցել Մարքսն
ու Էնգելսը այդ յեղափոխական շրջանում, որոնց ապագայ
իրականացումը չէ արդարացրել իրերի պատմական զարգաց-
ման պրոցեսը, դրանց մասին մենք կը խօսենք շատ յետոյ, երբ
գործ կ'ունենանք մարքսիզմի կրիտիկոսներին հետ:

Յ. Իշխանեան

(Կը շարունակուի)

ԻԲԻԿՈՍԻ ԿՌՈՒՆԿՆԵՐԸ

(Die Kraniche des Ibykus)

ԾԻԼԼԵՐԺ

Դէպի Իսթմեան սուրբ հանդէսը¹⁾ մեծհամբաւ,
Ուր ժողովուում էին անթիւ հէլլէններ՝
Տեսնելու մարան երգիչների և արշաւ,
Ընթանում էր Իբիկոսը²⁾ երկնասէր:
Ապոլլոնը պարգևատրած էր նրբան
Անուշ բերան, քաղցրիկ երգի մի քանքար,
Եւ ձեռն տուած փոքրիկ, թեթեւ դաւազան՝
Ոգևորուած զնում էր նա ճանապարհ:

Ահա արդէն հեռաստանում երևաց
Սարալանջին Ակրոկորինթ³⁾ վերամբարձ,
Եւ սրբատարովի ու երկիւղած նա մըտաւ
Պափղոնի մայրի-անտառ խըտաթաւ:
Ամեն տեղ լուռ, ոչ մի շըշուկ, ոչ մի ձայն.
Կըռունկների երամներն են միայն
Շարան-շարան, շըղթայի պէս միացած,
Չըլում հեռու՝ գէպի գարուն նորաբաց:

«Ո՛վ մըտերիմ դուք երամներ օդապար,
Որ ուղեկից էիք ինձ հետ միասին,
Էրնէկ բարի նըշան լինէք ինձ համար.
Իմ բաժինը յար և նըման է ձերին.

1) Հին յունաց համադգային տօնախմբութիւն, որ կատարւում էր Կորինթոսի մօտ:

2) Յայն բանաստեղծ:

3) Կորինթոսի միջնաբերդը:

Ես էլ ձեզ պէս՝ ելած հեռու վայրերից՝
 Մի հիւրընկալ ապաստան եմ որոնում,
 Թող մեզ պաշտպան լինի Զեար՝) երկընթից,
 Որ պանդրխտին աղէտից զերծ է պահում:»

Եւ նա ուրախ ուղղում է իր քայլերը
 Առաջ, դէպի անտառային²⁾ խորքերը:
 Յանկարծ ահա ճամբին երկու մարդասպան
 Մի նեղ շաւղում կանգնում են դէմ-յանդիման:
 Նա պատրաստ էր ընդդիմանալ թըշնամուն,
 Բայց թուլացաւ խեղճի ձեռքը և ընկաւ,
 Վարժ՝ քնարի միայն լարեր լարելուն՝
 Իր աղեղը լարել անզօր զըսնուեցաւ:

Նա կոչում է աստուածներին և մարդկանց,—
 Աղաչանքին չը կայ լրսող և մի անձ.
 Յուսակըտուր կանչում է նա, հառաչում,—
 Նըրա ձայնը արձագանքըն է կրրկնում:
 «Ուրեմն այստեղ լըքուած պիտի ես մեռնեմ,
 Հայրենիքից հեռու, օտար աշխարհում,
 Եւ չար ձեռքով անթաղ³⁾ պիտի կորընչեմ՝
 Վըրէժ չառած և քէն ու ոխ իմ սըրտում:»

Եւ նա ընկաւ՝ մի ծանրը վէրք իր կըրծքում:
 Յանկարծ աղմուկ կըռունկների թևերից.
 Նա լըսում է— էլ աչքերը չեն տեսնում—
 Օղը դողաց սարսափելի կըռինչից:
 «Ո՛վ կըռունկներ, որ թըռչում էք երկնապար,
 Երբ ոչ մի ձայն էլ չը յիշէ իմ անուն,

1) Զեար նաև հիւրասիրութեան Աստուած էր և պանդրխտների պաշտպան:

2) Անտառը նուիրում էր Պոսէյդոն աստծուն:

3) Անթաղ մնալը յոյների համար ամենամեծ դժբախտութիւն էր:

Նղէք դուք իմ մահուան վրկայ անաչառ:»
Ասաց, մարեց աչքի լոյսը — ժլտաւ քուն:

Մերկացրած մարմինը շուտ գրանուեց.
Թէև անչափ յօշոտուած էր վերքերով,
Բայց անյապաղ երգչին դէմքից ճանաչեց
Կորինթացի բարեկամը՝ տեսնելով:
«Այսպէ՛ս պիտի տեսնէի քեզ, սիրելի!
Իմ իղձըս էր — սոճեայ¹⁾ շրքեղ պըսակով
Ձարդարել քո վեհ ճակատը պանծալի՝
Հուսաւորուած փառքի պայծառ շողերով:»

Գոյժին հասաւ ահա բոլոր հիւրերին՝
Պոսիդոնի տօնին ի մի ժողովուած.
Ողջ Յունաստան ողբաց ողբով դառնագին,
Եւ ամեն ոք նոյն վրշտով էր համակուած:
Եւ մայեցնած ամբոխն ահա խրոնըւեց
Պրիտանների²⁾ առաջ, վրէժ է կանչում,
«Վրէժ երգչի հոգու համար,» — նա գոչեց.
«Ձարագործի արիւնքն ենք պահանջում:»

Բայց ո՞ր վրնտրել նըրա հետքը և լ՛նչպէ՛ս
Ովկեանոսում ալեկոծուած բազմութեան՝
Ամեն կողմից թափուած շրքեղ այս հանդէս՝
Գըտնել նըրա սև երեսը մոլեկան:
Աւագանի էր, որ շընչում է անարգել,
Թէ թըշնամի՝ դըրդուած մի կոյր նախանձից —
Միայն Հելիոսն³⁾ այդ կարող է վրկայել,
Որ աշխարհը լուսաւորում է բարձրից:

Գուցէ նոյն իսկ այս ըոպէին համարձակ
Շըրջում է յոյն բազմութեան մէջ անվեհեր,

¹⁾ Յաղթող երգչին պարգևում էին սոճեայ չսակ:

²⁾ Պրիտաններ — դատաւորներ: ³⁾ Այսինքն՝ արեղակը:

Եւ, մինչ նըրան փընտրում է վըէժ դըժընգակ,
 Նա քաղում է իր յանցանքի պըտուղներ,
 Կամ տաճարի գույէ շեմքում նա կանգնած՝
 Աստուածներին պիղծ բերանով անարգում
 Եւ ամբոխի ալիքի հետ խառնըւած՝
 Խըրոխաւով գէպի թատրոն²⁾ է գիմում,

Ուր շարեշար իրար վրայ կուտակուած՝
 (Նեցուկները հազիւ հազ են դիմանում)
 Հեռու և մօտ երկիրներից ժողովուած
 Յոյն ազգերը խընըւում են, ըսպասում.
 Որպէս ծովի ալիքներ, խուլ աղմուկով
 Վըխտում էին, և շարքերը անհամար
 Խըտանալով և անընդհատ աճելով
 Բարձրանում մինչ երկընթի ջինջ կամար:

Ո՞վ կը համըէ այս ցեղերը բազմազան՝
 Այստեղ սիրով հիւընկալուած միաբան.
 Ամեն տեղից եկել են՝ ճոխ Աթէնքից,
 Աւլիգայից և Փոկիտից, Սպարտայից,
 Եւ ափերիցն Ասիայի հեռաւոր,
 Եւ էգէյեան կըղզիներից փառաւոր
 Եւ լըսում են ուշիուշով ու լըռին
 Ահեղ պարի՝) սարսափելի մեղեդին:

Խըստահայեաց, լուրջ, վաղեմի կանոնով
 Դանդաղաքայլ և չափածոյ ճեմելով
 Բեմի խորքից ելնում է նա և անցնում
 Եւ թատրոնի շուրջ մի պըսոյտ կատարում:
 Դա հողեղէն կանանց քայլ չէ բընաւին,
 Մահկանացու գերդաստանումչեն ծընուած.
 Մարմինները հըսկայ հասակ ունէին,

¹⁾ Յունաց թատրոններում 10-20 հազար և ավելի ժողովուրդ կարող էր տեղաւորուել:

Որ մարդկային հասակից էր գերազանց:

Մինչև ազգրեր ծածկուած են սև քողերով,
եւ շարժում են իրանց վրտիտ ձեռքերում
Կիրոնները՝ դողող, աղօտ բոցերով.

Զը կայ արիւն չոր ու ցամաք այտերում,
եւ գլխներին մազեր չը կան փարելի,
Ճակասներին չեն ծածանւում զանգուրներ,
Այլ միմիայն սև օձեր են ահուկի՝
Հանած իրանց շար, թունաւոր լեզուներ:

Շըրջան կապած՝ որոտաձայն երգեցին.
Թընդաց թատրոն այն համերգիցըն ուժգին,
Որ թափանցում է խոր սիրտը և խոցում,
Ոճրագործի շուրջ հանգոյցներ ոլորում:
Որոտում է էրինների երգն ահեղ,
Թըռցնում է միտք, աչքի լոյսը խաւարում,
Որստում է, չորացընում է ուղեղ,
եւ քընարը համրանում է և լըռում:

«Երանի՛ նրան, ով ազատ է մեղքերից
եւ մանկական հոգի ունի մի ամբիժ—
Մենք նրբանից վրէժ չունինք տակաւին.
Թո՛ղ նա ազատ գընայ կեանքի իր ուղին:
Բայց վայ նրբան, ով որ գործեց վայրաբար
Ծանրը յանցանք ըսպանութեան զազրելի.
Նրբան պիտի մենք հալածենք անդադար,
Մենք, ծընունդներս դըժոխային խաւարի:

եւ կարծում է, թէ կ'ազատուի փախուստով.
Բայց մենք ունինք զօրեղ թևեր, կը հասնենք

¹⁾ Պարը յունաց թատրոնական ներկայացումների անբաժան մասն էր: Ներկայ գէպքում պարը կազմուած է վրէժ-խնդրութեան աստուածուհիներից (էրիններ):

Եւ յսանցի մէջ ոտքերը պինդ վաթթելով
 Բոլոր ուժով նըրան վայր կը տապալենք.
 Նըրան անվերջ պիտի քըշենք մենք այսպէս.
 Ոչ մի զըղջում նըրա հետ չի հաշտեցնի.
 Պիտ հալածենք նըրան մինչև Այիդէս¹⁾,
 Այնտեղ էլ մենք նըրան ազատ չենք թողնի:»

Լըռեց պարը, ահեղ երգը դադարեց.
 Եւ թատրոնում անդորրութիւն տարածուեց,
 Գերեզմանի, մահուան ճընշող լըռութիւն,—
 Կարծես ներկայ լինէր աստծոյ գոյութիւն:
 Հանդիսօրէն և վաղեմի կանոնով
 Թատրոնի շուրջ մի պտոյտ է կատարում
 Եւ համբալայլ ու հափածոյ ճեմելով
 Անհետանում դարձեալ բեմի խորքերում:

Ճըշմարտի և պատրանքի մէջ երերուն՝
 Ամեն մի սիրտ կասկածում է և դողում
 Ու ենթարկւում այն սոսկալի զօրութեան,
 Որ դատելով, իբրև արթուն պահապան,
 Անմեկնելի, անհասնելի, անքըննի,
 Մեր վիճակի սև կըծիկըն է հիւսում,
 Արեգական լոյսից ծածկուած բընալին,
 Տեսանելի միայն սրբաբնի խորքերում:

Յանկարծ ահա աստիճանից լըսում է,
 Թէ ինչպէս մէկ հանդիսական զոչում է.
 «Նայիր, նայիր, Տիմոթէոս, վերևում
 Իբրկոսի կըռունկներն են սըլանում:»
 Երկնականարն յանկարծ մըթնեց, սևացաւ.
 Եւ ամբոխը նայեց վերև ու տեսաւ—
 Երկընքովը կըռունկները երամով
 Շարան շարան չըւում էին կըռնչով:

¹⁾ Դիոսք:

«Ի՞նչ. Իբիկոս:» — Եւ թանկագին այս անուն
Ամեն մէկի սրբաին նոր վիշտ է բերում:
Ինչպէս ծովի մըրրը կայոյզ ալիքներ,
Բերնից բերան անցնում էին այս խօսքեր.
«Իբիկոսը, որին ամենքն են ուրում.
Որին սպանեց չարագործը անտառում.
Ի՞նչ խմաստ կայ այս խօսքի մէջ. ի՞նչ նրշան
Ունի չըւող կըռռնակների այս երամ:»

Եւ դեռ կըրկնում երեքինում են հարցերը,
Եւ կայծակի ասեա փայլից սըրտերը
Նախագագին. «Այստեղ է նա, մարդասպան!
Էրինների ան աղգար դատաստան:»
Խոնարհ երգչի սուրբ վըրէժը լուծուեցաւ.
Չարագործը մատնեց իրան շըփոթում.
«Բըռնել նըրան, ումնից խօսքը դուրս թըռնաւ,
Եւ այն մէկին, ում այն խօսքըն էր ասուած:»

Բայց ով այն խօսքն յանկարծ թըռցրեց բերանից,
Կ'ուզէր կըրծքում գաղտնի պահել ամենքից!
Սակայն իգուր. գէմքով գունատ, այլայլուած
Իսկոյն մատնեց իր ոճիրը կատարած:
Պիտանների առաջ տարան երկուսին,
Բեմը դարձաւ մի իսկական դատարան.
Չարագործը խոստովանուեց ամենքին,
Գործակցի հետ ըմպեց բաժակ դառնութեան:

Թարգմ. Լեւոն Սահմուխանի:

ԱԳՐԱՐԱՅԻՆ ՀԱՐՑԸ ԵՒ ՆՐԱ ԼՈՒԾՈՒՄԸ ՌՌԻՍԱՍ-
ՏԱՆՈՒՄ

I

Բոլոր հերթական հարցերից, որոնց լուծումով պէտք է զբաղուի ապագայ Պետական Դուման, ամենակարևորը և ամենաանյետաձգելին՝ ազրարային հարցն է։ Նրա կարևորութիւնը առաջ է դալիս նրանից, որ նրանով շահագրգռուած է ազգաբնակչութեան ⁴/₅ մասը, այսինքն մօտ 85 միլ. հոգի։

Ռուսաստանը բոլոր ուրիշ եւրոպական երկիրներէց ամենամեծ իրաւունքը ունի հողագործական երկիր կոչուելու։ Նրա արդիւնագործութիւնը (ինդուստրիան), չը նայած կառավարութեան գործ դրած բոլոր ջանքերին, չի կարողանում այնքան զարգանալ, որ հնարաւորութիւն ստանայ, գոնէ մասամբ, կլանել այն բանուորական ձեռքերը, որ արտադրում է ամենայն տարի ազգաբնակչութիւնը և դուրս նետում շուկայ. և այդ աւելացած բանուորական բանակը ստիպուած է իր ոյժերը գործադրել հողի մշակութեան վրայ։

Միւս կողմից, ռուսաց ինդուստրիան, չկարողանալով իր ապրանքները սպառել դրսում և մրցել ուրիշ երկրների հետ, պէտք է բաւականանայ միայն իր սեփական երկրով—ներքին շուկայով։ Իսկ որպէսզի այդ շուկայի յուսով ինդուստրիան զարգանայ՝ պէտք է նրա արտադրած ապրանքները մեծ թուով գնողներ ունենան, որ կախուած է ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան՝ գիւղացիների զնելու կարողութիւնից կամ նրանց սպառողական ոյժի զարգացումից, այսինքն՝ գիւղացու նիւթական ապահովութիւնից և նրա կուլտուրական պահանջների զարգացման աստիճանից.

խակ գիւղացու նիւթական կարողութեան աստիճանը անմիջապէս կապ ունի նրա հարստութեան միակ աղբիւր՝ հողի քանակի և մշակման ձևի հետ:

Մինչդեռ շնորհիւ սակաւհողութեան և գիւղատնտեսական տեխնիկայի ստոր աստիճանին, ռուս գիւղացին հազիւ հազ է քարշ տալիս իր «կիսասով» կեանքը:

Յայտնի է որ սակաւահողութիւնը Ռուսաստանում, հասնելով «հողային սովի» աստիճանին և առաջ բերելով հողային կրիզիս, արտայայտուեց այնպիսի սարսափելի խառնակութիւններով, որոնց մենք ականատես էինք անցեալ տարի: Հրաբուխը այժմ, կարծես, ժամանակաւորապէս հանգարտուել է: Բայց այդ կարծեցեալ հանգստութիւնը կարող է դաւաճանական լինել: Գիւղացու համբերութիւնը արդէն հատել է: Նա ինքը իր ձեռքն է վերցրել այդ հարցի լուծումը և ինքն է ուզում վճռել նրան: Գիւղացին պարզ ասում է կալուածատէրերին. «Пзи прирѣжѣте намъ земли, или мы вась прирѣжемъ» (կամ աւելացրէք մեզ հողի կտոր, կամ մենք ձեզ կը կտտրենք):

1902 թուի ագրարային շարժումը, որը Պլեվէի օրով հանգստացրուեց այնպիսի գազանային միջոցներով, այս սարսափելի դրամայի միայն նախերգանքն էր, իսկ առաջի գործողութեան մենք ներկայ էինք անցեալ տարի: Թէ ի՞նչ է սպասում Ռուսաստանին երկրորդ գործողութեան մէջ և ինչո՞վ պէտք է վերջանայ այս դրաման—դժուար է երեւակայել անգամ:

Միայն մի բան պարզ է որ կառավարութիւնը իր աննպատակայարմար գործունէութեամբ և անհեռատեսութեամբ տալով ագրարային հարցին այդպիսի սուր բնաւորութիւն, անկարող է այժմ միայն ճշդ միջոցներով բնական հոսանքի առաջն առնել: Ագրարային հարցը սուր կերպով դրուած է և պէտք է վճռուի այս կամ այն ձևով. այդ է պահանջում թէ ընդհանուր պետական շահերը և թէ Ռուսաստանի ներքին հանգստութիւնը:

Այս անհրաժեշտութիւնը լաւ հասկացել են Ռու-

սաստանի բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, որոնք իրանց ծրագրներում տուանձին ուշագրութիւն են դարձնում այս հարցի վրայ:

Միայն կարծես կառավարութիւնն է որ արմատական միջոցների մասին չի էլ մտածում, և երբ հոգադորձութեան և երկրաշինութեան զխաւոր կառավարիչ պ. Կուտլերը փորձեց այդ հարցին մօտենալ լրջօրէն՝ բիւրօկրատիան նրան ստիպեց հրաժարական տալ...

II

Ազրարային շարժումը Ռուսաստանում հետեանք է գիւղացիների սակաւհոգութեան, կապալագների բարձրութեան, նրա պայմանների կամայականութեան և վերջապէս, գիւղատնտեսական բանուորների վարձելու հարցի անորոշութեան: Եւ իսկապէս, եթէ մենք լուրջ ուսումնասիրենք այս վերջի տարիների. շարժումները կը նշկատենք որ Ռուսաստանի զանազան անկիւններում այս երեք պատճառներից մէկն ու մէկը առաջնակարգ տեղ է բռնում: Այսպէս, միջին Ռուսաստանում ազրարային շարժման զխաւոր պատճառն է սակաւհոգութիւնը, աւրեւելեան և հարավային Ռուսաստանում երկրորդ պատճառը՝ կապալագների բարձրութիւնը, իսկ արեւմտեան Ռուսաստանում երրորդը — գիւղատնտեսական բանուորների իրաւական անորոշութիւնը: Գիւղացիների սակաւհոգութիւնը նոր չէ որ զգացւում է Ռուսաստանում. նա գոյութիւն ունի հէնց գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու օրից: Սակաւհոգութիւնը գլխաւորապէս բացատրւում է 1861 թ. ազատագրական օրէնքի մի բանի թերի կողմերով:

Ամեն մի քաղաքական կամ տնտեսական նորմութիւն կրում է այն բնաւորութիւնը, որ համապատասխանում է ժամանակի կառավարչական կազմի մէջ տեղի ունեցող հասարակական դասակարգերի ոյժերի համաչափութեան: Եւ դրա համար էլ ամեն մի ընթրում

կրում է այն ուղղութիւնը, որը ցանկալի և ձեռնտու է այդ ժամանակում գերիշխող դասակարգին: 60-ական թուականներին (ինչպէս և այժմ) կառավարչական բոլոր գործերի վրայ իր ազդեցութիւնը ունէր ազնուականութիւնը, որը և համարեա միակ հողատէրն էր:

Գիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու սկզբնական յենակէտը և նրա իրագործման պատմութիւնը կարող են ծառայել իբրև փայլուն տպացոյց այն բանին, թէ ճորտան յուսալի և անաչառ լուծում կարող են ստանալ բանուորների և զիւղացիների զրութիւնը բարուղեւու նպատակով ուրիշ դասակարգերի ձեռքով մշակած միջոցները:

«1861 թ. «Պոլոժենիայի» կազմելու նախապատրաստական աշխատութիւնների պատմութիւնը, ասում է պրոֆ. Մանուիլով, զիջողութիւնների մի պատմութիւն է, որը քայլ առ քայլ խլել են կալուածատէրերը օրէնսդրական այդ մեծ ակտի ստեղծողներից:»), Գիւղացիներին հողագուրկ անելու կողմնակիցները, շարունակում է յարգելի պրոֆ., պարզ կերպով յայտնում էին, որ գիւղական ազգաբնակութեան հողի «սակաւ» ապահովութիւնը անհրաժեշտ է կալուածատէրերի տնտեսութիւնները բանուորական ոյժով ապահովելու տեսակետով»:

Եւ կալուածատէրերը հասան իրանց նպատակին, ստիպելով այդ բեֆորմները խմբադրող յանձնաժողովին մէկը միւսի յետևից անել զիջումներ:

Ինչպէս յայտնի է, 1861 թ. «Պոլոժենիէ»ի իբրև յենակէտ էր վերցրուած այն միտքը, որ պէտք է գիւղացիներին ազատել ճորտութիւնից, տալով նրանց այնքան հող, որը կարող լինէր բաւարարեցնել նրանց պահանջները: Բայց, ինչպէս մենք կը տեսնենք, այս նախնական միտքը իրականութեան մէջ այնքան փոփոխութիւններ և կըճատումներ կրեց, որ գիւղացուն մի կրա-

*) Поземельный вопросъ въ Россіи.

կից ազատեց և դեցե մի ուրիշի մէջ: Հողատէրերը՝ մի կողմից զգալով զիւղացիներին ճորտութիւնից ազատելու պետական անհրաժեշտութիւնը, միւս կողմից հնազանդուելով Կայսրի ցանկութեան, աշխատեցին ազատել նրանց այնպէս, որ այդ ձեռնտու լինի իրանց համար:

Առաջ կալուածատէրերը աշխատեցին որոշել մի յայտնի «նորմալ» հողաբաժին (նազէլ), երբ նրանց այս բանը չյաջողուեց և «Պոլոժենիէն» խմբագրող յանձնաժողովը մնաց այն սկզբունքի վրայ, որ հողաբաժինները պէտք է պահպանեն իրանց մինչև 1859 թ. չափերը, այն ժամանակ հողատէրերի օպպոզիցեան իր բոլոր ոյժը լարեց, որպէսզի այս սկզբունքը սահմանափակի՝ դոնէ նրա կեանքի մէջ իրագործելիս: Եւ նրանց յաջողուեց այս անել: Ամեն տեղի համար, բացի տափաստանի շերտի (СТЕННАЯ ПОЛОСА), սահմանուեց «ամենամեծ» և «ամենափոքր» հողաբաժիններ, որոնք պէտք է ընդգրկէին գոյութիւն ունեցող նազէլները: Եւ այն կալուածներում, ուր գոյութիւն ունեցող հողաբաժինը աւելի մեծ էր քան այդ տեղի համար սահմանուած «ամենամեծը», հողատէրը իրաւունք ունէր կտրել իր օգտին այդ աւելորդը. իսկ այնտեղ, ուր զիւղացիք ճորտութեան ժամանակ օգտուում էին աւել փոքր հողաբաժինով քան այդ տեղի համար որոշուած «ամենափոքր» նազէլը, կալուածատէրը պարտաւոր էր լրացնել այդ պակասորդը: Բայց որովհետև այսպիսով շատ կալուածատէրեր կարող էին կորցնել իրանց կալուածքի մեծ մասը, և որպէսզի դրա առաջը առնուի մոտցրուեց հետեւեալ վերապահումները:

Այն զէպքերում, երբ հողաբաժիններ հանելով, հողատիրոջ կալուածքի տարածութիւնը կարող էր ^{1/3}-ից (տափաստանի շերտի համար ^{1/2}) աւելի պակասել, կալուածատէրը պարտաւոր չէր լրացնել զիւղացու հողաբաժինը մինչև «ամենափոքր» նազէլի չափը: Իսկ երբ կալուածատէրի անմիջական հողատիրութիւնը այդ նորմաներից աւել էր, նա պարտաւոր էր ամեն մի հոգու համար

որոշած հողաբաժինների լրացման համար առաջ այնքան հող, որպէսզի իր ձեռքում մնացածը չիջնի վերև յիշած չափերից, այսինքն $\frac{1}{2}$ -ից:

Միւս կողմից կալուածատէրը իրաւունք ունէր գիւղացիների հողաբաժիններից իր օգտին կտրել նոյն իսկ այն դէպքերում, երբ վերջինի նադէլը աւել չէր քան սահմանած «ամենամեծ» հողաբաժինը: Այս այն դէպքերում էր, երբ, զոյուլթիւն ունեցող հողաբաժինները պահպանելու ժամանակ, կալուածատէրի մասը կը կտրւէր $\frac{1}{3}$ ($\frac{1}{2}$)-ից պակաս: Այսպէս ուրեմն թոյլատրուում էին դէպքեր, երբ գիւղացու հողաբաժնի չափը չհասնելով մինիմումի անդամ, մնում էր «ամենափոքր» նադէլի չափից էլ պակաս:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է որ հողատէրերի համար գիւղացիական այդ «ամենամեծ» և «ամենափոքր» հողաբաժինների չափերը որքան փոքր լինէին այնքան ձեռնառու էր:

Եւ մենք տեսնում ենք որ «ամենամեծ» հողաբաժնի չափը «Պոլոժենիէի» խմբագրող յանձնաժողովի գործունէութեան երկրորդ և երրորդ շրջանում և, վերջապէս, «Պոլոժենիէի» վերջնական քննութեան ժամանակ ենթարկւում են հետզհետէ կրճատումներին: Իսկ ինչ վերաբերում է «ամենափոքր» հողաբաժինին, նա սկզբում ենթադրուած էր «ամենամեծի» $\frac{2}{5}$, իսկ վերջնական խմբագրութեամբ նա Մալօրոսիայի նահանգներում հասցրուեց «ամենամեծ» հողաբաժնի $\frac{1}{2}$, իսկ միւս նահանգներում $\frac{1}{3}$:

«Ամենամեծ» հողաբաժնի չափը կրճատելու շնորհիւ ստացուեց այնպիսի դրութիւն, որ գիւղացիների նախկին նադէլի զգալի մասը կտրուեց և անցաւ կալուածատէրերին: Մինչդեռ այս վերջին դէպքերը սովորական էին, հակառակը—երբ կալուածատէրը պէտք էր գիւղացու հողաբաժինը աւելացնի «ամենափոքր» նադէլի չափին հասցնելու համար—կրում էր բացառիկ երևոյթներ ընաւորութիւն:

Բայց սա հարցի միայն մի կողմն է, կայ և մի ուրիշը, որը գիւղացու համար ունէր աւելի կործանիչ ազդեցութիւն, և որի պտուղները քնդում է դեռ ներկայ սերունդը:

Բանը այն է, որ հողատէրերը իրաւունք ստանալով վերոյիշեալ գէպերում կտրել գիւղացիների հողաբաժիններից իրանց համար մաս, օգտուում էին այս հանգամանքից և վերցնում էին հողի թէ ամենալաւ և թէ գիւղացու համար ամենաանհրաժեշտ և մեծ գին ունեցող մասերը, գնելով այսպիսով գիւղացիներին կապալով հող վերցնելը իրանց կամայականութեան տակ: Գիւղացին այժմ յաճախ ռախուկան է այդ «կտրուածքները» կալուածատէրից կամ գնել կամ վերցնել կապալով, ինչ բարձր գին էլ որ նշանակելու լինի, որովհետեւ առանց այդ կտրուածքների նա չի կարող եօլայ գնալ: Բացի այդ, պէտք է նկատել որ այսպիսի հողամասերը յաճախ կազմում են այնպիսի կտորներ, որ գիւղացին՝ իր անասունները արօտատեղի գութն բերելու կամ ջրելու համար՝ պէտք է անցնի նրանցով: Այդ «կտրուածքները» զրտնուելով գիւղացիների հողերի կից կամ մէջը ծառայում են գիւղացիներից տուգանքներ ստանալու աղբիւր, երբ վերջինների կողմ կամ ձին ընկնում է այնտեղ:

Վերև յիշած վերապահումների շնորհիւ ճորտութիւնից ազատուած գիւղացիների հողաբաժինները ընդհանուր աւամար ոչ միայն չաւելացան, այլ նոյն լակ զգալի կերպով կրճատուեցին: Մենք ձեռքի տակ չունենք բոլոր նահանգներին վերաբերող թուեր, որպէս զի կտրողանայինք ասել թէ քի չափով է տեղի ունեցել այդ կրճատումը, բայց որ այս վերջինս տեղի է ունեցել՝ այդ փաստ է: Այսպէս, օրինակ, պրոֆ. Իվանիւկովի հաշուով 8 միլին նահանգներում գիւղացիների $11\frac{1}{2}\%$ ճորտութիւնից ազատուելուց յետոյ մնաց հողաբաժիններով ոչ ապահովուած, $34\frac{1}{2}\%$ բաւարար ապահովուած, հաշուելով այդպիսիներ 4 դեսեատին հողաբաժին ստացողներին, և 54% նուազ ապահովուած, հաշուելով այս-

պիտիներ 2 դեա. ողակաո հողաբաժիններ ստացողներին: *)

Գիւղացիների սակաւահողութեան միւս կողմից նպաստեցին «Պոլսփենիէի» այն յօդուածները, որոնք թոյլ էին տալիս գիւղացիներին հողատէրերի հետ փոխադարձ համաձայնութեամբ հրաժարուել հողաբաժինի մի մասից. գիւղացիների համար կործանիչ ազդեցութիւն ունեցաւ նա մանաւանդ «Պոլսփենիէի» 123 յօդ., որի շնորհիւ կալուածատէրերը նայնպէս գիւղացիների փոխադարձ համաձայնութեամբ կարող էին տալ վերջիններին ձրի ամենամեծ կամ հրամանադրուած (указом) հողաբաժնի մի չորրորդ մասը, որից յետոյ նապէնի հողի միւս մասը անցնում էր կալուածատէրին: այնուհետեւ կալուածատէրի և նրա նախկին ճորտի մէջ վերջանում էին բոլոր հաշիւները:

Գիւղացիներից շատերը, համոզուած լինելով որ պէտք է յետոյ նոր հողաբաժիններ արուեն և որ վերջի վերջոյ բոլոր հողերը պէտք է անցնեն նրանց ձեռքը, լայն չափերով օգտուում էին «ձրի» հողաբաժին ստանալու այս կարծեցեալ արածնութիւնից:

Այդ համոզմունքը ուսս գիւղացու մէջ դեռ մինչև այսօր էլ կենդանի է:

Մի կողմից այս սխալ համոզմունքը, միւս կողմից էլ դրամով հարկատուութեան նորութիւնը, հողաբաժինների չափազանց թանգ գնահատութիւնը և, վերջապէս, հողատէրերի ճնշումը ունեցան այն հետեւանքը, որ այդպիսի «մուրացկանական» (нищенскій) կամ «որբական» (сиротскій) հողաբաժին ստացող գիւղացիների թիւը հասաւ 37 նահանգներում մի պատկառելի թուի, այն է 600,000 հոգու *) մի քանի նահանգներում կազմելով գիւղացիների 50 0 (օր. Սամարայի նահանգում):

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ այսպիսի գիւ-

*) Իվանիւկով եր. 315.

*) Проф. Ходскій «Земля и аемледѣлецъ». II, стр. 41
Փետրուար, 1906.

ղացիների մեծամասնութիւնը գտնուում է այն նահանգներում, ուր հողի առատութիւն է և կարելի է հողը հեշտութեամբ կապալով վերցնել: Եւ որովհետեւ գիւղացիների ազատման ժամանակ թէ հողի գինը և թէ կապալավարձը շատ աւելի պակաս էին, քան կառավարութեան կողմից հողաբաժինների նշանակած գները (օր. Ստամբայի նահանգում այդ գները 5 անգամ պակաս էին վերջիններից) հատկանալի է որ գիւղացիները դերազատում էին կապալով վերցնել հողեր, քան նապէ՛լ ստանալ այդպիսի ծանր պայմաններով կալուածատէրերից:

Բայց այդ գիւղացիների մի ստուար մասը, այն է. կալուածատէրերի ծառաները (дворяне люди) և գանազան հանգամանքներից ստիպուած մեշշան դասակարգին անցածները բոլորովին հող չստացան: Միայն առաջինների թիւը հանում է 720,000 մարդու:

Այսպիսով, ուրեմն, հէնց ճորտերի ազատման օրից առաջ եկաւ գիւղացիների մի ստուար բազմութիւն, որը կամ բոլորովին զրկուած էր հողից կամ ստացել էր անբաւարար և փոքր հողաբաժին:

Երկրորդ սխալը, որը թոյլ տուեց «Պսլոժինիէի» խմբագրող յանձնաժողովը և որը նոյնպէս շատ աննրապատ ազդեցութիւն ունեցաւ գիւղացիների տնտեսական դրութեան վրայ այդ՝ հողի գնահատման ձևն էր: Բանը նրանում որ նոյն յանձնաժողովը ընդունեց այն սխալ (ինչպէս յետոյ կը պարզենք) հայեացակէտը, թէ գիւղացին որքան քիչ հող ստանայ, այնքան շատ աշխատանք կը գործ դնի ամեն մի դեսեատ. հողի վրայ, այնքան լաւ կը մշակի հողը, և հետեապէս այնքան մեծ արդիւնք կը ստանայ: Այսպէս օր. առաջի դեսեատինը կարող է աւելի արդիւնք տալ քան երկրորդը, երկրորդը աւելի քան երրորդը և այլն: Այսպէս էլ անհաւասար կերպով գնահատուում էր հողի իւրաքանչիւր դեսեատինը: Առաջի դեսեատինը աւելի թանգ քան երկրորդը, երկրորդը թանգ քան երրորդը և այլն: Եւ այս գները

աճում էին ոչ համեմատական չափով (пропорционально): Հողերի այս ձև գնահատելու շնորհիւ ստացուեց այն, որ հողաբաժինը որքան փոքր էր, այնքան թանկ էր հատում նրա իւրաքանչիւր գետեատինը: Այս հանգամանքից էլ նոյնպէս օգտւում էին հողատէրերը, աշխատելով որքան կարելի է փոքր հողաբաժին տալ: Յոյց տալու համար թէ շնորհիւ այդ բանի ինչ զանազանութիւն էր առաջ գալիս գների մէջ, բաւական է բերել հետեւեալ թուերը. Սիմբիրսկի նահանգում ամենամեծ հողաբաժին ստացողին իւրաքանչիւր գետեատինը նրստում էր 30—36 ռ., իսկ ամենափոքր ստացողին 45—51 ռ.:

Յօդուածի այս մասում մեր գլխաւոր միտքը—ցոյց տալ որ սակաւհողութեան գլխաւոր պատճառը 1861 թ. բեֆորմների թերի և անարգար օրէնսդրութիւնն էր,— պարզաբանելու համար համեմատենք այստեղ նախկին կալուածատիրական գիւղացիների դրութիւնը նրանց հարեան պետական և թագաւորական տան գիւղացիների դրութեան հետ: Այս վերջինների նկատմամբ բեֆորմները իրազործուեցին ճիշտ այնպէս, ինչպէս որ առաջուց նախատեսնուած էր, առանց որեւէ կրճատումների: Սըրանք ստացան այն բոլոր հողաբաժինները, որոնցով նրանք օգտւում էին մինչև բեֆորմները: Եւ սրանց նադէշները ընդհանուր առմամբ աւելի մեծ են քան նոյն իսկ նախկին կալուածատիրական գիւղացիների ամենամեծ նադէշները: Բերենք մի քանի թուեր այս բանը պարզաբանելու համար: Ընդունելով պետական գիւղացիների ստացած միջակ նադէլը իբրև նորմա, որը կարող է գոհացում տալ գիւղացու ընդանիքի կարիքներին, պրօֆ. Սոդսկի հաշւում է որ նախկին կալուածատիրական գիւղացիներից (ընդամենը 10,608,100) 13,90% ($1\frac{1}{2}$ միլլ.) ստացել է այդ նորմայից աւել. 43,50% ($4\frac{1}{2}$ միլլ.) միայն բաւարար նադէլ և 42,50%

(համարեա նոյնքանը) անբաւարար *): Հետեւալ աղիւսակը, որը բերում ենք Բրոկհաուզի բառարանի «Գիւղացիներ» վերնագրով յօդուածից (722 եր.) աւելի լաւ կը պարզի այդ զանազանութիւնը:

	Շունչ	առատ	բաւարար	պակաս
		0/0	0/0	0/0
Պէտ. և թագ.	10,670,600	50,7	35,7	13,7
Կալուածատ.	10,608,100	13,9	43,5	42,6

Եթէ սրան աւելացնենք և այն որ տուաշինները հողային տուրքի չափը $2-2\frac{1}{2}$ անգամ աւելի պակաս էր սահմանուած քան նոյն նահանգներում նախկին կալուածատիրական զիւղացիների յետգնման վճարները, հասկանալի կը լինի թէ ինչ մեծ անարդարութեամբ է վճռուել այս վերջինների վիճակը:

«Ձի կարելի չլիշել», ասում է պրորֆ. Մունուխովը իր վերե յիշած աշխատութեան մէջ, որ հողատիրական դասակարգը կրում է պատմական պատասխանատւութիւն 1861 թ. ըեֆորմների համար, և զրա համար էլ արդարացի է, որ նա այս պակասութիւնները ուղղելու մէջ ընդունի նիւթական մասնակցութիւն: «Այն որ հողատիրական դասակարգը, շարունակում է յարգելի պրոֆ., ճորտութեան իրաւունքի վերացման ժամանակ ստացաւ մի ստուար մաս այն հողից, որը գտնւում էր զիւղացիների ձեռքում և որոնցով նրանք օգտուում էին, — պատմական փաստ է և միևնոյն ժամանակ պատմական անբարեխղճութիւն. որը պէտք է ուղղել»:

Յաջորդ համարում մենք կանգ կ'առնենք ազգարային հարցը վճռելիս կառավարութեան քաղաքականութեան վրայ:

Երուանդ Սարգսեան

*) Проф. Ходский стр. 243

ՔՆՆԵՐԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԵՏԵՆԵԽՈՍՈՒԹԻՒՆ

Ս. Վ. Արդուբեան-Նեկայնաբազուկ, «Մանկական պարբեր», ձեռնարկ մայրերի և դաստիարակչուհիների համար, նոտաներով և նկարներով: Թիֆլիս, 1905, գինը 3 ռ.

Մեր շնորհալի մանկապարտիզպանուհու այս ընտիր երկը նշանակալից ժամանակ է մտնում մեր ազգատիկ մանկավարժական աշխարհը: Այո, մեր մանկավարժական զբաղանութիւնը համարեա թէ չքաւորութեան աստիճանի է հասած: Հիւսիսային դառնաշունչ քամին փչեց ու քնքոյշ բողբոջները մի ականթարթում գետին տապալեց... Տիկին Արդուբեանի «Մանկապարտեզը» նիմայ, մեր կրթական գործի վերածնութեան խորհրդաւոր օրերում՝ պալիս է մեր ժողովրդի կրթութեանը մի կարեւոր նպաստ մատուցանելու: Չափազանց մեծ պահանջ էր զգացւում մի այսպիսի ձեռնարկի, որ հնարաւորութիւն տար հայ ընտանիքին իր զաւակներին մայրենի լեզուով դաստիարակելու:*) Այս նպատակին ունելի կարճ ճանապարհով հասնելու համար տիկին հեղինակը մի պարտականութիւն էլ զգացել էր, այն է՝ պարտիզպանուհիների դասընթացներ կազմակերպելը Ֆրէօքելեան գաղափարները գործադրողներն ախապատրաստելու համար: Ափսոս որ արիւնոտ օրերը այս գեղեցիկ գիտաւորութիւնն էլ յետաձգեցին: Այժմ մենք ունենք Հափազանց շատ օրիորդներ միջնակարգ ուսումով, որոնք այդ դասընթացն անցնելով կարող էին ընտանիքներում մանկական խմբակներ կազմել և այս գեղեցիկ զբաղմունքով թէ օգտակար լինել և թէ ինքնուրոյն գործունէութիւն ունենալ:

Ուղիղ է և համակրելի հեղինակի այն ըմբռնումը, որ մանկապարտեզը իսկապէս մեծ ընտանիք է և եթէ այն կատա-

*) Այս պահանջը ես իբրեւ մանկավարժ ու հայր զգալով՝ չորս տարի առաջ պատրաստեցի մի «Մանկապարտեզն ընտանիքում» խորագրով ձեռնարկ: Նիւթական միջոցի բացակայութեան պատճառով այս էլ դատպարտուեց ծալուած մնալու: Այդ դրքի ներածութիւնովը, որ լոյս տեսաւ «Հասկերի» 1—4 համարներում՝ մանկական խաղի ու աշխափանքի իմաստն ու խորհունըը հարցասէր ծնողներին պարզելու համար: Ուրախ եմ որ այս գործը ձեռնհաս մարդ յաջողցրեց:

րում է այդ դերը, ուրեմն կանգնած է ուղիղ ճանապարհի վրայ: Այս հաստատութիւնը ունեցել է և ունի հակառակ հոսանքներ իսկապէս այն պատճառով, որ նրա հետևորդներից շատերը տառացի հասկանալով նրա գաղափարները, կոյր պահպանողականութեամբ ընթանալով միացրել են մակապարտէզի թարմ ոգին և մանկական անկեղանոցի են վերաջել այդ համակրելի հաստատաւթիւնը: Առողջ մանուկը արթուն ժամանակ շարունակ խաղում ու պարապում է: Պէտք էր գիտել ու հասկանալ այդ զրադմունքների ոգին ու խորհուրդը և կազմակերպել աւելի նպատակայարմար խաղ ու պարապմունք՝ մանկական կեանքի այդ նշանակալից օրերը պատահականութեան չգտապարտելու համար: Եւ այս մեծ գործը կատարեց մանկասէր Փրէօբելը: Նա ասում է. «Ես վերադարձնում եմ մանուկներին այն, ինչ որ նրանցից առել եմ», այսինքն՝ իր ամբողջ սխտեմը նա հիմնել է իր արած դիտողութեանց վրայ: Մանկապարտէզի բուն աղբիւրը ուրեմն հարստատ է և վճիտ, պղտորողները նրան չհասկացողներ են:

Փրէօբելի բանիմաց հետևորդները հետզհետէ թարմացնում են մանկապարտէզը գրականութիւնից, գեղարուեստից ու բնութիւնից առած նորանոր նիւթերով և վարպետի մոքից չանցած տարրերով ճոխացնում են այս խորհրդաւոր հաստատութիւնը:

Փրէօբելի հիմնական գաղափարն այն է, որ մանուկը իր խաղակերպ գործունէութեամբ արտայայտում է մարդկութեան կուլտուրական նախնական ընթացքը: Մանկական խաղերն ու պարապմունքները մարդկութեան կուլտուրական ճիգերի ազատ ու համառօտ վերարտադրութիւնն են ներկայացնում: Ահա այս ելակէտից պէտք է մենք մօտենանք Փրէօբելի սխտեմի գնահատութեանը, մի կողմ թողնելով նրա բնազանցական-հոգեբանական բացատրութիւնները, որոնց հոգեբանական հիմունքը սակայն, հակադրութեան թէօրեան, այնքան էլ խախտւոյ չէ, որքան կարծում է հեղինակը: Աւարկաների նման ու հակադիր յատկութեան շնորհիւ է, որ մենք կարողանում ենք ըմբռնել նրանց էութիւնը, եթէ ոչ՝ նրանցից մեր ստացած ապաւորութիւնները մշուշապատ կը մնային:

Արդ՝ գալով մանկապարտէզի նիւթերի սխտեմին՝ ես նոյնպէս ընդգէմ լինելով մեքենայական դասաւորութեանը՝ չեմ կարող սակայն համաձայնուել հեղինակի հետ, երբ նա բոլորովին ընդգէմ է զբաղմունքների բնական դասաւորութեանը: Այո, կարելի չէ, որ մանուկը իր կեանքում գրուած լինէր այնպիսի պայմանների մէջ, որ նրա աճման հետ միասին նրա վրայ ազդող առարկաները հետևողաբար ընթանային պարզից դէպի

բարձր, բայց և այնպէս՝ ուսուցման գործում այդ ապաւորութիւնները ընթացքը մենք չենք կարող պատահականութեան թողնել: Մանուկը կեանքից բերում է նում՝ նիւթեր, իսկ մենք պարտական ենք այդ նիւթերը մշակել հոգեբանական ցուցմունքներին համապատասխան: Աւելի պարզ կը լինէր այս սխառմը մանաւանդ ոչ մասնագէտ մայրերի համար, եթէ տեխնիքական խտրերի ու պարապմունքների նիւթերը ըստ հատկանքների որոշ գրուպների վերածուէին՝ կուտուրական պատմական ընթացքը ուղղացոյց ընդունելով: Ամենից փոքրիկների համար այդ պարապմունքներից կը նշանակուէին նախ առանց գործիքների ձեռագործները, ապա հետզհետէ գործիքների պարապմունքները: Իսկ ինչ վերաբերում է տեխնիքական խտրերին՝ պէտք է բնորոշուէին նրանց մէջ երեք տարբեր՝ ըմբռնողութիւնը զարգացնող ձևեր, ճաշակը զարգացնող ձևեր և գործնական կեանքից (արհեստից ու արուեստից) վեր առած ձևեր և ըստ այնմ այս նիւթերի համախմբման վերաբերեալ ցուցմունքների տրուէին:*)

Հեղինակի շարժական խտրերին վերաբերեալ հայեացակէտը պարզ չէ. մի տեղ (141 եր.) նա գրում է. «Որսորդ խաղացող մանուկը տարւում է խաղով, ինքն իրան մոռանում է. նա մանուկ չէ, որ ներկայացում է որսորդ, այլ իրօք իրան երեւակայում է հասակաւոր որսորդ: Շարժական խտրերը իրանց սխառմէսը պիտի վերցնեն մարդու միայն ֆիզիքական յատկութիւններից և բնութիւնից և տակաւին չօշափեն մտքեր ու զգացումներ»: Եւ 143 երեսում՝ «Մանուկն ունի անդիմադրելի ձրգտում—նմանուել ամեն բանի, ամեն ինչ վերածել գրամայի»: Ուրեմն խնչպէս կարելի է այս խտրերում չօշափել մտքեր ու զգացմունքներ: Ո՛չ, մանուկը նոյնիսկ անշունչ առարկաներին մտքեր ու զգացմունքներ է վերագրում և նրանց հետ յարաբերութեան մէջ է մտնում նա՝ կարեկցութեան, խնդակցութեան ու ընկերական սիրոյ զգացմունքներով:

Հեղինակի որոշ չափով ազատ վերաբերմունքը վարպետի

*) Ուշադրութեան արժան է խտրական մանկապարտէզի ոչին՝ զգայաբաններն ու ճաշակը զարգացնելու առանձին շեշտով. տեսողութեան համար խառնում են թափանցիկ փորձանակների մէջ գոյնզգոյն հեղուկներ, մանկապարտէզի բոլոր առարկաները ծիածանի պէս երփներանգ են, ուղղութիւնները որոշելու համար առանձին վարժութիւններ ունեն: Լսողութեան համար փորձեր են անում քաժակների, զանգակների հնչիւնների վրայ: Շօշափելիքը զարգացնելու համար խուփ աչքերով իրերի ձևերը, մեծութիւնը որոշել են տալիս, ծանրութիւնը, ջերմութիւնը համեմատել տալիս: Հոտահոտելիքը վարժեցնում են համեմունքով, նոյնը ճաշակը:

սխառմի գործադրութեանը համակրելի է, օրինակ՝ գոյները հասցոյց է պալիս փոխանակ գնդակները՝ բնական ծաղիկները վրայ, բայց երբ հա երորդ հուշը փոխանակ 8 խորանարդից՝ 10 ից է բաղադրում, այդ՝ ըստ իս՝ սխալ ընթացք է: Թուաբանութեան համար 10 առարկայ միւս խաղերն էլ կը հերկայացնեն (առանձին էլ պէտք չկայ ոչ միայն շտապելու, այլ փոքրներին 10 հաշիւը սովորեցնելու): Բանն այն է, որ այդ 8 խորանարդները առաջանում են մի մեծ խորանարդից 3 հատուածով: Ենթադրելի եւ սինթետիկ դադափարներն են իսկապէս, որ այստեղ ինկատի պէտք է առնուին:

Ընդհանրապէս ասած՝ հեղինակի ընտրած տեխնիքական խաղերի ու պարապմունքների նիւթերը ճոխ ու բազմակողմանի են, բայց պակասում են այլ ձեռնարկներում ընդունուած կոր ձևերով փայտէ մարմինները շինութեան համար, թելով, աղեղներով (մետաղեայ) ու ջոխներով խաղերը: Կարեոր էին հաւ ցուցմունքներ հիւսելու և թուղթ ծալելու վարժութեան համար, ամեն մարդ այդ բաները չի իմանալ:

Սկարչութեան վերաբերմամբ գիտությունիւնն այն է, որ աւելի լաւ կը լինէր «մանկական նկարչութիւնից» սկսել, այն բաներից ամերիկական միթոզով, որ նրանց զբաղեցրել են ընտանիքում՝ կենդանիների ու այլ առարկաների մի քանի գծերով բնորոշելով: Մանկական աշխարհին այս սիրելի նկարչութեան ձեռնարկ կայ արդէն: Հեղինակի մանկապարտէզում գործադրում է այս:*)

«Պատմութիւններին» վերաբերեալ խորհրդածութեան մէջ հեղինակը թէեւ ուղիղ հայեցակէտ ունի հէքիաթների նկատմամբ, սակայն իրական մանկական հէքիաթներ հա չէ տուել: Յիշում է ի միջի այլոց Աղանանցի հէքիաթները, բայց օրինակ՝ ոչ Պախրատարը, ոչ Եղեգնուհին, Ուլիկները... չեն մտած այդ պատմութեանց շարքը: Կենդանիների կեանքից վեր առածների մէջ կան բաւականին թուով ընտիրներ, բայց և մասամբ ձգձգուածներ ու քիչ արժէք ունեցողներ:

Ուրախալի է, որ Մարշ և Երգեր հատուածում տեղ բռնել են հաւ մեր անգիր ու զրաւոր բանահիւսութիւնից նիւթեր թարգմանականների հետ: Այս նիւթերից №№ 3, 5, 20, 25, 27 կամ իբրեւ այս հոսակին անհամապատասխան կամ շատ տենդենցիօզ կարելի էր դուրս թողնել:

*) Տես այս մասին եանժուլի գրուածքը:

Մին էլ՝ ըստ իս լաւ կը լինէր քաղտախտակները ուղղահասկաց պահել տալ, այս դիրքով շէղութիւնը նախապատրաստելու համար:

Այս ձեռնարկի ամենասիրուն զարդն է բանահիւսական բաժնւոյն երգեր շարժական խաղերով հատուածը: Այս տեսակի խաղերը մանուկների սրտից բղխած, մանկական սրտով սիրած խաղերն են: Մարդկանց, կենդանիների ու թռչունների կեանքից փնջուած այս չքնադ, գունագեղ երևոյթները իսկ որ կարող են շնորհալի պարտիզպանուհու ձեռքում մանկապարտէզը իսկական դրախտի փոխարկել, մանուկների համար անմոռանալի օրերով լցնել նրանց կեանքի այս արագասահ երջանիկ շրջանը: Այս հատուածի մէջ թագաւորում է բուն ժողովրդական մանկական բանահիւսական ոգին, որին այնպէս սիրուն, այնքան անուշ, գոգարիկ արտայայտութիւն է տուել մեր անգուգական Աղայեանցը:

Այստեղ է պարերգերի, փոքր հատուածը, որի մէջ դարձեալ մեր բուն ժողովրդական մոտիւնները և այս մոտիւններով բանահիւսածներն են հաժով-հոտով:

Վերջապէս՝ տեղ են բռնում խաղերն ստանց՝ երգերի՝ մեր մայրական տան դասերը՝ իբրև մշակուած արտայայտութիւններ մակական գոգարիկ թոթովանքի:

Այս գրքին յաւելուածի ձևով կցուած են 72 հատ ևսրուական նիշերով ձայնագրուած մանկական երգեր, սրոնք անշուշտ շատ կը նպաստեն այս գեղեցիկ եղանակների ներմուծմանը մեր ընտանիքներում:

Ասելիքս երկարացաւ, ուստի հարկ կը լինի մնացած խնդիրների մասին միայն մի քանի գիտողութիւններ անելով բաւականա՛ստ, պատժել փոքրիկներին սիրած դրաղմունքներից զրկելով հակամանկավարժական միջոց է: Այդ տողերը թերևս պատահաբար ուղրտած են և հեղինակի մանկապարտէզի դաստիարակչական սխառմի հետ կապ չունին: Փրէօբելը հակառակ էր պատիժներին: Գործածում են օտարազգի դժուար բառեր դասաւանդութեան մէջ: Կան մի քանի տեղ շփոթած բառեր՝ թեր, ուղղահայեաց, կոր գծեր միեկնոյն բանը չեն: Դասաւանդութեան լեզուն աւելի պէտք է մշակել, որպէսզի բոլորովին զուտ մանկական դասնայ: Պատկերների միջոցով կարելի չէ երկրագնդի, գլոբուսի, ծովի և այլն մասին գաղափար տալ և պէտք էլ չկայ այս հասակում: Ինչհետև հնարաւորութիւն կայ, ամեն մի մանկան առանձին առանձին մարգեր չտալ ցանկը-ինսամիլու համար: Կենդանիներ ինսամիլու պէտքն էլ կարևոր էր վեր հանել:

Ահա տիկ. Արզումանի «Մանկական պարտէզի» համառօտ նկարագիրը, որ աւարտելուց յետոյ ձեզ եմ գիժում, հայ մայրեր, զրկեցէք ձեր ընտանիքը մի այլ բանից և ձեռք բե-

րէք այս ընտիր գիրքը, ձեր մանուկները երջանկութեան աղ-
բիւրներէից մին: Բայց ափսոս, որ «Մանկական պարտէզը» մե-
ծածախք գիրք լինելով՝ մատչելի չպիտի լինի հէնց այն հայ
մայրերից շատ շատերին, որոնք որ բուն ցանկութիւն կ'ու-
նենային այն ձեռք բերելու իրանց սիրասուն զաւակների հա-
մար: Գոնէ բազմաթիւ ընտանեկան մանկապարտէզներ կազ-
մակերպուէին:

Այս ձեռնարկը գործածելու համար պիտոյքները շինել տա-
լը կամ ձեռք բերելը դժուարութեան կը հանդիպէր: Ցան-
կալի էր որ մէկը ձեռնարկէր էժանազին ժողովածուների
պատրաստութեանը: ¹⁾

Յ. Տէր-Միլաքեան

Die Verfassung des persischen Staates. (Պարսկաստանի պետական կազմը).
Berlin, 1904, von Dr James Greenfield.

Այս ստուար գիրքը իր տեսակի մէջ միջազգային իրա-
ւունքի պատմութեան էջերում իր աեղն է գրաւում. առաւել
ևս գերմանական գրականութեան մէջ, ուր անգլիականի ու
ֆրանսիականի համեմատութեամբ այնքան քիչ բան կայ նու-
իրում Պարսկաստանի բաղադրական և տնտեսական կեանքի
ուսումնասիրութեանը:

Այս աշխատութեան մեծ առաւելութիւնը կայանում է նը-
րանո մ որ հեղինակը ծանօթ լինելով թէ աիեկեան և թէ արեւ-
մտեան լեզուներին, ձեռքի տակ է ունեցել մինչև այժմ այդ
մասին լոյս տեսած գրեթէ բոլոր աչքի ընկնող աղբիւրները.
մասնագէտի համբերատարութեամբ կարդացել է Շարդէնի,
Ժուրդէնի, Մալքոլմի և այլոց մեծահատոր աշխատութիւնները,
կըրզընի ճանապարհորդական սրամիտ դիտողութիւնները, հայ-
կական և պարսկական գրաւոր աղբիւրները և քաղել այդ
բոլորից կարևոր եղածը կարճ ու ամփոփ կերպով: Ապա որ-

¹⁾ Այս առիթով այցելեցի հեղինակի մանկապարտէզը՝ ձեռնարկում
արտայայտուած գաղափարների գործադրութիւնը իրականութեան մէջ
տեսնելու համար: Տպաւորութիւններս գեղեցիկ էին: Մանուկների խաղերի
ու պարապմունքների մէջ ես տեսայ աշխոյժ ինքնուրոյնութիւն: Ափսոս
որ դուռ հայկական մանկապարտէզ չունենք: Այս առիթով տեղեկացայ, որ
տիկինն ինքը պատրաստել է պիտոյքներ, որոնց ամբողջ ժողովածուն ուս-
կայն շատ անմատչելի կը լինէր ծնողների մեծամասնութեան: Ուստի ա-
ռաջարկեցի ամեն մի հասակի համար առանձին ժողովածու կազմել:

պէս բնիկ պարսկահայ աւելացրել է այդ բոլորի վրայ իր յատուկ ուսումնասիրութիւնները և անձնական դիտողութիւնները, լոյս սփռելով միանգամայն երկրի ներկայ կացութեան վրայ:

Ամբողջ աշխատութիւնը կրում է իր վրայ գիտնականին վայել օրեկտութեան դրօշմը. նկարագրելով Պարսկաստանի տնտեսական և քաղաքական քայքայման տխուր վիճակը, հեղինակը սալիս է մեզ միայն փաստեր՝ եզրակացութիւններ դուրս բերելու, առանց իր կողմից յարձակուելու այս կամ այն իրողութեան վրայ: Ընդհակառակը, առանձին ջանքով աշխատում է գտնել այն, ինչոր գովասանքի արժանի է. օրինակ, վերջին երկու Շահերի ազատամիտ ձգտումները երկրի բարենորոգութեան վերաբերեալ:

Այս գրքի հայերէն թարգմանութիւնը, չնայած իր մասնագիտնական ընաւորութեանը, օգտակար կը լինէր ընթերցողի համար:

Ներկայ յօդուածովս կը բաւականանամ միայն յիշել գրքի համառօտ բովանդակութիւնը, գլխաւորապէս երկրի կրթական և տնտեսական վիճակի մասին եղած ստատիստիկական տեղեկութիւններ: Այդ գրքի ամբողջ յառաջաբանը, որը վերաբերում է Նասրէդդին Շահի բարենորոգչական ձգտումներին և նրա յաջորդի օրով տեղի ունեցած անցքերին, արդէն տպուել է անցեալ տարուայ («Մուրճ»-ում):

Գիրքը բաղկացած է չորս գլուխներից.

1. Պետութեան կազմը և կարգաւորումը.

2. Թագաւորութիւնը.

4. Կառավարչական օրգանները և

4. Յաւելում, որ իր մէջ պարունակում է երկրի ընդհանուր վիճակի մասին տեղեկութիւններ—լուսաւորութեան, առողջապահութեան, առևտրի, երթևեկութեան, ֆինանսների և այլն:

Իրանի 1,645,000 քու. մղոն տարածութեան, վրայ տպւում է 9 միլիոն ազգաբնակչութիւն հետեւեալ կերպով. հայեր 50,600 (որոնցից 80—90% երկրագործներ են, իսկ մնացածը արհեստաւոր, վաճառական և գինեգործ). Ասորի նստորականներ թուով 25,000, ապրում են մեծ մասամբ Պոյի և Ուրմիոյ գաւառներում—ճարպիկ երկրագործներ և թափառական խաչագողներ: Հրէաներ թուով 26,000 չքաւոր և արհամարուած. պարապում են երկրագործութեամբ և մանր առևտրով: Պարսներ կամ գբրեր, ինչ կրակապաշտ սլարսիկների մնացորդները, որոնք հակառակ իրանց զէմ մղուած կատաղի հալածանք-

քին, շարունակում են պաշտել Զրադաշտի կրօնը, թուով ընդամենը 9,000 հոգի: Ազգաբնակչության մնացած մասը պարսիկներ են: Երկրի բնակչության 55⁰/₀-ը գիւղացիներ են, 22⁰/₀-ը կամ 909 հազար հոգի թափառական և վրանաբնակ ցեղեր, իսկ մնացած 23⁰/₀-ը կազմում են արհեստավորները, մանր ու մեծ առևտրականներ, մշակներ և այլն:

Շիա իսլամական օրէնքի հարազատ ազդրւրը կազմում է զուռանը. յետոյ զանազան դարերից մնացած շիա իմամների սրբազան աւանդութիւնները, որոնք հետզհետէ մշակուելով Հեճրէ 602-թուին վերջնականապէս հրատարակուել և սանկ-ցիա են ստացել:

Դատարաններ երկու են. հոգևոր և աշխարհական: Մէկի կամ միւսի դերակշռութիւնը կախում է այս կամ այն իշխանութեան ազդեցիկ լինելուց:

Հրապարակային կրթութիւնը բացառապէս գտնւում է հոգևորականների ձեռքին: Գրել կարգալը խիստ տարածուած է պարսից մէջ և ամեն մի մզկիթ ներկայացնում է մի դպրոց: Հարուստները մեծ մասամբ իրանց զաւակներին կրթում են տանը զատտիարակիչների ձեռքով: Պարսից բարձր անուանուած կրթական հաստատութիւնները յայտնի են մեզրէսէ անունով. բարեպաշտ բարեբարներից հիմնուած հոգևոր սեմինարներ են զբանը, ուր պատրաստում են բարձրաստիճան հոգևորականներ, ուսանողները կամ թեւերէները ուսանում են այդտեղ իսլամական աստուածաբանութիւն, արաբերէն, տրամաբանութիւն, քերականութիւն, բժշկութիւն և այլն (յայտնի դպրոցներում արաբ հեղինակների ձեռնարկներով):

Այդպիսի մեզրէսէների թիւը քաղաքներում շատ են: Նասրէզդին Շահից սկսած Պարսկաստանում բացւում են եւրոպական իմաստով դպրոցներ. ներկայումս այդպիսի դպրոցների թիւը երեւի 10-ից աւելի է, աւելի քան 3000 աշակերտներով: Այդ տեղ աւանդում են արաբերէն, պարսկերէն, ֆրանսերէն, շատ տեղերում նաև ագլերէն ու ռուսերէն, թուարանութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ֆիզիկա և այլն: 1900 թ. Թէհրանում արտաքին գործերի նախարարութեան կողմից բացուած է մի բարձր դպրոց, յատկապէս մարդիկ պատրաստելու արտաքին գործոց ծառայութեան համար:

Լրագրութիւնը Պարսից մէջ սկսուել է 1850 թուից, երբ առաջին «Իրան» անունով թերթը հրատարակուեցաւ մեծ վեզիր Միրզա Թաղի խանի ձեռքով. ներկայումս Պարսկաստանում հրատարակւում են 10-ից աւելի թերթեր, մեծ մասամբ

պաշտօնական շարաթաթիրթիր, ուր կրիտիկան ու պանֆլետները տեղ չեն գտնում:

Տնտեսական կացութիւն: Հողային սիստեմը 3 կարգի է.

- 1) Պետական կամ արքայապատկան հողեր (խալիսէ) .
- 2) Մասնաւոր մարդկանց հողեր (տրբարի) և
- 3) Գիւղացիների սեփականութիւն համարուող հողեր (խուրդէ մելիքի):

Սակաւ տարբերութեամբ ոչ մէկի վիճակն էլ միւսից լաւ չէ և ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը որպէս ճորտ (թէև օրէնքով գիւղացին ազատ է համարուում) դատապարտուած է այս ու այն անկուշտուած աղայի, պետութեան գործակալների և տգրուկ հոգեւորականների հարստահարութեանը: Ուղղակի և անուղղակի հարկերը, տուգանքներն ու փեշքեշները խեղճ գիւղացուն մինչև մուրացկանութեան գունն են տանում: Հնում պարսիկ գիւղացին մշակում էր իրան պատկանող հողաբաժինը և կամ տիրոջից վարձու վերցրած գետինը, և զբանից որոշ բաժին հանում կալուածատիրոջ համար. խալ մի տեղից միւս տեղ տեղափոխուելու համար իրաւունքը կախուած էր իր ազատ կամքից: Սասանեան հարստութեան, մանաւանդ արաբական տիրապետութեան ժամանակ, հողերի մեծամասնութիւնը գիւղացիների ձեռքից դուրս գալով, անցաւ ռապէս սեփականութիւն ազնուականութեանը—զանազան ժոնդու, սելջուկ ու թաթար աղաների, որոնք առանց որեւէ պատասխանատւութեան շահագործում էին իրանց սայաներին: 18-դարում ուղղակի իշխում էր ճորտային սիստեմը և կալուածատէրերը իրաւունք էին համարում նոյնիսկ սպանելու իրանց հպատակներին, համարելով իրանց հողի և ջրի, ապա ուրեմն, և բնակիչների տէրը:

19 դարում Կաջարեան միսպետները աշխատեցին քիչ բարուրդել գիւղացու զրութիւնը և բարեմիտ նասրէզդլին Շահի հրամանով գիւղացին կրկին իրոշնիշին ճանաչուեցաւ (ազատ փոխելու իր բնավայրը). սակայն իրօք զրութիւնը գրեթէ նոյնը մնաց և այսօր գիւղացին կրկին տառապում է աղայի ձեռքում և նրա արդար բողոքը կենդրոնական իշխանութեան հետաւորութեան և կաշառակերութեան շնորհիւ խեղդում է:

Գիւղական տուրքերի մէջ ոչ մի միօրինակութիւն չկայ, այլ դա կամայականութեան շնորհիւ տարբեր է եղել տարբեր ժամանակների և տարբեր տեղերի համար: Այսօր հարկերը զրեթէ նոյն ձևով են վերցնում, ինչպէս Սեֆեւ վիտեան ժամանակ, օրինակ Մազանդարանում եկամուտը բաժանում է 5 մասի. մէկ բաժինը տրւում է հողին, մէկը ջրին, մէկը սերմացուին, մէկը աշխատանքին և մէ-

կը արօրին. — սրանից երկու բաժինը վերցնում են հողատէրերը որպէս հողի և ջրի տէր, իսկ մնացած 3-մասը մնում է գիւղացուն, որից նա պիտի հոգայ սերմացուն, տաւարը և այլն, ուրիմն աւելի պակաս քան կէսը:

Այս կոմիկական և միանգամայն ընտրոշ սիւսեմը այս կամ այն կերպով իշխող է ամբողջ Պարսկաստանում:

Արտիւնարերութիւն և ճանապարհների նաղորդակցութիւն

Արդիւնարերութիւնը այստեղ իր բնական տնտեսութեան շրջանումն է գտնուում. ամեն ինչ պրիմիտիւ է. նուրբ և արժան ձեռագործներ արտադրելու պայմանները պակասում են. մերենտներ և գործարաններ գրեթէ չկան. երկիրը հարուստ է բնական բերքերով, սակայն անմշակ. իսկ մշակելու համար հարկաւոր եղած գործիքները ու հում նիւթը տեղափոխելու համար ճանապարհներ չկան. կեանքի ու գոյքի տպահովութեան բացակայութեան շնորհիւ հերոսացին ևս դժուարութիւններ է կրում այստեղ որևէ լուրջ ձեռնարկութիւն անելու: Երկրի յառաջադիմութեանը մասամբ խանգարում են նաև երկու շահագրգիւսուած պետութիւնների միմեանց հետ ունեցած մրցութիւնը, որոնք աշխատում են չքացնել միմեանց ազդեցութիւնը. օրինակ Նասր. Շահի 1872 թ. անգլիացի ձեռնարկու Ռէյսերին ճանապարհների համար շնորհուած խիստ կարևոր և ընդարձակ ծրագրով կոնցեսսեան, խորտակուեցաւ ռուսաց զիպ-լոմատիայի շահերի առաջ, և մինչև 1910 թիւը Շահը ոչ մի գլխաւոր ճանապարհ չբնակու արտօնութիւնը ուրիշին յանձնելու իրաւունք չունի:

Պարսկաստանում կանոնաւոր շոտ ունին միայն միքանի յայտնի կէտերը միացնող ուղիները. օրինակ, Մեշէդ-Ասխաբադ, շինուած պարսիկներից, Դազլին-Ռէշտ-Փիրաբազար. Դազլին—Թէհրան և շուտով կը լինի Դազլին-Համադան և Զուլֆաթաւրիդ-Դազլինեան գծերը—ռուսաց կողմից: Անգլիայի կողմից Էնզլի-Սպահանի քարավանի ճանապարհը, այսպէս կոչուած Լինչի փողոցը, Շուշտէր-Սուլթանաբադ, Դում-Թեհրան միացնող գծերը և այլն:

Աւելի անկանոն վիճակի մէջ է ջրային հաղորդակցութիւնը. միակ նաւարկելի գետը Կարունն է համարուած, ուր երկու պարսկական նաւեր կան: Պատերազմական նաւերը Պարսից ծոցում ընդամենը երկու են. մէկ մեծը (600 թոն) և մի փոքրը. իսկ Կասպից ծովի վրայ պատերազմական նաւեր պահելու իրաւունք չունին:

Բարեկարգ վիճակի մէջ են գտնուում փոստերն ու մաք-

սերը, որոնք 1902 թուից յանձնուած են բեղիացիներին. զրանց կամենում են յանձնել նաև անցագրերն ու հարկերը:

Հետագիւրը հաստատուել է Պարսկաստանում առաջին անգամ անցեալ դարու 50-ական թուականներին կառավարութեան ձեռնարկութեամբ. սակայն մի քանի կարեւոր զօրք ներու համար աջակցել են անգլիացիք, անցկացնելով միաժամանակ իրանց համար հեռագրական դէպք Պարսկաստանի վրայով մինչև Հնդկաստան: Արաւհանութեան գլխաւոր առարկաներն են՝ գորգ, չոր մրգեղէն, մետաքս, բամբակ, շալ, օպիում, ժարգարիտ, կենդանիներ, մեղր, իւղ, վարդի ջուր և այլն:

Ներմուծուող ապրանքներն են՝ ցորեն, նաւթ, շաքար, արծաթ, բրդի և բամբակի գործուածներ, անօթեղէն և այլն:

Ներմուծուող ապրանքները մի քանի միլիօնով աւելի են, քան արտահանուող: Մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ բաւականաչափ ոսկի կար երկրում, իսկ այժմ միայն տրծաթն է շրջանառութեան մէջ:

Պարսկաստանից արտահանուող ապրանքների մեծամասնութիւնը Ռուսաստան է մանում, ինչպէս և արտասահմանից ներմուծուող ապրանքների մեծամասնութիւնը սուսական է. այսպէս, օրինակ, դեռ 1899 թուի ստատիստիկայով Պարսկաստանից Ռուսաստան է մտել 21.696,000 ռուբլու ապրանք և Ռուսաստանից Պարսկաստան 17.859,000 ռուբլու: Վերջին տասնեակ տարիներում, մանաւանդ ժաքսային նոր պայմաններ կապելուց յետոյ, ուստաց վաճառականութիւնը հսկայական քայլեր է անում. սակայն չպէտք է մոռանալ որ հարաւային Պարսկաստանում անգլիական առևտուրը գերակշռում է սուսականին: Բեղիացիներից կազմած մի ստատիստիկայի համաձայն 1901—1902 թուականներին զանազան երկրներից Պարսկաստան ներմուծուող տարեկան ապրանքները հետեւեալ կարգի և արժէքի էին.

Ռուսաստան	11.375,558 թուման	Աղֆանիստան	268,851 թում.
Անգլիա	10.611,232 »	Դերմանիա	238,275 »
Ֆրանսիա	2,388,707 »	Մնացած երկրները մի-	
Տաճկաստան	1,251,517 »	ասին	577,055 »
Աւստրո-Ունգար.	1,208,046 »		

Ներմուծուող ապրանքների ընդհ. գումարը=27,919,241 թումանի: Եթէ սրա հետ հաշուենք հարաւից Կարուն գետի միջոցով ներմուծուած ապրանքների արժէքը, տարեկան 300,000 թումանի, և գրամահատութեան համար ստացուած արծաթը

1,949,000 թումանի, կը պտանանք 1901—1902 տարուայ ընդհանուր թիւը 30,16 միլ. թուման:

Պետական եկամուտը, որ կազմուած է վլխաւորապէս գիւղական հարկերից և արքայապատկան հողերից, 1900 թուի համաձայն համարուած է տարեկան 1,400,000 ֆունտ, որի վրայ պիտի աւելացնել և անուղղակի հարկերը ու փեշքեշները:

Պետութեան ելքը լորդ Կրզոնի տուած ստատիստիկայի համաձայն 1888/89 թուին հասնում էր 4,223,347 թումանի. և որովհետեւ պարսից դրամի արժէքը այդ ժամանակից սկսած մինչև այսօր աւելի քան 600/0 ընկել է, ուրեմն ներկայումս ելքը աւելի պիտի բարձրացած լինի:

Պետական ծախսերի մեծամասնութիւնը տրուած է ափեղջիփեղ բաների համար. այսպէս, օրինակ, թոշակներ արքայազնւորին, ազնուականներին և հոգեւորականութեան:

Միայն հարեմի և թիկնապահների համար ծախսուած է տարեկան աւելի քան 500,000 թուման:

Հաշուած է Նասրէզդին շահի կառավարութեան օրով պարագիտ հոգեւորականութեանը տուել է տարեկան որպէս թոշակ 500,000 թումանի նուէր:

Եւ եթէ վերոյիշեալ ծախսերի վրայ աւելացնենք պետական պարտքը, որ ներկայումս 32½ միլիոն լուրու է հասնում և այս ընդամենը էլ գանձարանը դատարկ է, կը տեսնենք թէ որքան ոգորմելի վիճակի մէջ է երկիրը ներկայումս և որչափ քայքայուած է նրա տնտեսական դրութիւնը:

Հարեմական խորը քնի մէջ մրափող, արտաքուստ ևւրուպական դիպլոմատիայի և ներքուստ տգէտ ու ֆանատիկ իդիւրի ճիրաններում կաշկանդուած Պարսկաստանը ինքնուրոյն վերականգնութեան ապացոյցներ գրեթէ ցոյց չէ տալիս:

Անդրկովկասը հիւսիսային Պարսկաստանին միացնող երկաթուղու գիծը շուտով պատրաստ կը լինի, որին կը հետեւէ, երևի, միւս կողմից հաջաւային Պարսկաստանի հաղորդակցութիւնը անգլիական կալոնեաների հետ:

Կոլոնիական քաղաքականութիւնը և օտար կապիտալի մուտքը շահնշահի միջնադարեան երկրին ընդերքին նոր կերպարանք պիտի տան:

Ա. Շահ.

ԴԵՌՍԱԶԱՄՆԵՐՆ ԻՆՉ ԿԱՐԴԱՆ *

(Յ. Տէր-Միրաքեանի)

59. Մուկուչի հիւսիկը պ. Նեղվանովի, թարգ. Գ. Ա. Թ. Թ. Հ. Հ. Ը. 1891, գին 15 կոպ:

Ոչ բեղեորիստական և ոչ էլ բնապատմական գրուածքի բնաւորութիւն ունի: Աւելի ազուէսի՝ քան հաւիկի մասին է խօսուած: Առանձին արժէք չունի:

60. Նալ և Դամայանթի Ֆ. Շմիդտի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1891, գին 20 կոպ, 96 միջ. եր:

Միւրուն ու կրթիչ բովանդակութիւն ունի, որ արտայայտուած է թեթեւ ու ընտիր թարգմանական լեզուով: Զերմ սիրով կապուած երկու ամուսինները՝ շնորհիւ Քալի չար ոգու նախանձին՝ անպատմիկի թշուառութեանց մէջ են ընկնում. Նալ թագաւորը քուէախաղով իր խորթ եղբօրը տարւում է իր թագաւորութեան հետ ամբողջ հարստութիւնը, ամբողջ ընտանիքով անտուն անտէր դառնում, կնոջը թողնում փախչում է, զաւակներից հեռանում: Երկար ու ձիգ տարիներ ծանր տառապանք կրելով թագաւորն ու թագուհին վերջապէս իրար գտնում են ու նորից նախկին երջանկութեանը հասնում:

61. Նապաստակը, թարգմ. օր. Ն. Ղուլիջանեանի. Թ. Հ. Հ. Ը. 1896, գինը 7, կոպ:

Ոչ բեղեորիստական է և ոչ էլ բնապատմական: Դժուար է հասկանալ այս գրքոյկի իդէան:

62. Շատատ Ա. խարումովայի, թարգմ. օր. Ն. Փ. Մոսկուա, 1896, գինը 25 կոպ:

Չափազանց բարոյակրթիչ տենդենցեա ունի. մանկանը անբնական բարեսրտութիւն է վերագրում: Գեղարուեստական արժէք չունի այս գրուածքը:

63. Ռընէ: Քրիստ. Շմիտզի, թարգմ. Վիշապազունի, 1878 129 միջակ եր:

Մի 12 տարեկան ազբատ պատանի հրաշքներ է գործում. Փրանսիական յեղափոխութեան ժամանակ բանտից ազատում է ոչ միայն մի դուքսի աղջկան (Ռոբէսպիէրը թոյլ էր տուել, ու

*) Տես «Մուրճ» № 1.

րովհետեւ գողերին մատնացոյց անելով՝ այս պատանին նրա աչքն էր մտել), այլեւ իր հօրը՝ խաբէութեամբ մի աղքատ մարդի բանտի մէջ նրա տեղը թողնելով: Անճաշակ, անբնական զրուածք, բարոյական տեսակէտից էլ պարսաւելի:

64. Սոխակ-ն խոզարած Անդերսնի: Թարգմ. Տ. Նաւասարդեանցի, 1882.

Այս վէպիկը Անդերսէնի առաջնակարգ զրուածքներից է:

65. Սոխակ և օճ Օստրոպորսկու ժողովածուից, Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի, Թֆլս, 1894, գին «Հարուստը և աղքատը» ու «Աստղէ գրամ» գրուածքների հետ 7 կոպ.

Հաւատարիմ ծառային հրաշքով հասկանալի են դառնում կենդանիների լեզուն: Մըջիւնի, ագռաւի ձագերին ու ձկներին լաւութիւն է անում, սրանք էլ իրանց կողմից աջակից են լինում նրան թագաւորի աղջկայ ձեռքին արժանանալու:

Ընտիր է.

66. Սիու-Լիէն, Տ. Կոստանեանցի այլ 4 չինական առասպելների հետ Թարգմ. Թիֆլ. 1895. 104 էր. գին 15.

Դուռը իմանալով որ իր հօր ձեռքը պէտքէ կտրեն խորհրդալուծեան համար, գնում թագաւորին պաղատում է, որ նրանի տեղակ իրանը կտրեն, քանի որ ինքը կարող է կերակրել հիւանդ մօրը, թոյլ եղբօրը, փոքրիկ քոյրիկին: Թագաւորը շատ զթաշարժում է, բայց բնքոյշ աղջկայ սիրտը փորձելու համար հրամայում է նրա ցանկութիւնը կատարել: Սակայն հէնց որ սուրը բաժրացնում են, թագաւորը կանգնեցնում է, Սիու-Լիէի հօրն էլ ազատում է և հրաման տալիս այնուհետեւ այդ հրապարակում այլեւ ոչ ոքի պատժի չենթարկեն: Ապա այն տեղը արձան է կանգնեցնել տալիս հետեւալը արձանագրել տալով. «Այտեղ Սիու-Լիէն, մանդարին Իսուսդի աղջիկը, պատրաստ էր իր կեանքը զոհել հօր ազատութեան համար, օրհնեմը լինեն այն հայրերը, որոնք այգպիսի զուտորներ ունեն և օրհնեմը լինի այն հողը, որի վրայ աճում է այգպիսի սէրը»:

Շատ խոր տպաւորութիւն է գործում:

67. Փորրիկ Հեղինէն, հեղ.՝ Թարգմ. Հովհ. Արարաջեանցի, Ալեքսանդրապոլ 1896. գին 5 կոպ.

Դժուար է ասել, թէ այս գրքոյկը ինչ իմաստ ունի:

68. Փայլուն կոպէկ, մանկական վէպ, Բառէնի, Թարգմ. Գր. Շախբուդաղեանի, Թֆլս, 1885. 93 էր, 25 կոպ.

Արեւոյդ ծնողների զաւակ Դիկը մի օր խնձոր է գողանում, մի բարի ծերունի խրատում է, զղջում է: Մի անգամ էլ մի հարուստից պղնձէ փող ստանալիս այս երեխան փայլուն կոպէկը ոսկի համարելով տանում է նրան վերադարձնելու հա-

մար: Մեծատունը զնահատում է այդ և նրան երջանկացնում: Դիկը այնքան բարձր բարոյականի տէր է դառնում, որ սովորում է թշնամուն էլ ներել:

Մի քիչ սխալ լարերի է դիպչում հեղինակը. բայց ոչինչ, արժէ կարդալ:

69. Օրերոնի Նրաշալի եղջիւրը: Թ. հ. հ. Ը. 1897. Գրիմի գունատիպ պատկերազարդ հէքիաթներէց. գին 40 կոպ.

Ասպետ Հուզոն Բորգոյից հրաւէր է ստանում կայսրից պալատ գնալու, նրան նախանձորդ—ասպետ Ամոր ին կայսեր Շարլ որդու հետ առաջը կտրում են գիշերը: Հուզոն միամտաբար զարկում սպանում է Շարլին, Ամորին փախչում է և ապա գիտիլը տանելով կայսեր գանգատում է որ Հուզոն սպանեց: Թէև սա ասում է որ միամտաբար է պատահել, կայսրը յարձակում է վրան սպանելու համար և ապա, զիջանելով ասպետների թախանձանքին, նրան կենդանի թողնում է: Բայց և այնպէս այն պայմանով որ Բաղդատի խալիֆի վեզիրին գնայ սպանի այնտեղ և խալիֆի սեղանատամներից ու մօրուքի մագերից բերէ: Հ. շնորհիւ Օրերոնի՝ թղուկների իշխանի հրաշալի եղջիւրն հասնում է իր նպատակին, գերութիւնից ազատում է նաև իր ազգականուհուն, էսկլարմոնդին, վերադառնում հայրենիք ու այն իշխանուհու հետ ամուսնանալով երջանկանում միևնոյն ժամանակ կայսեր շնորհը գանկելով:

Գեղեցիկ հէքիաթ է:

70. Ֆրիդոլին կամ՝ սէր և ստեղծութիւն Քր. Շմիդտի, Տիգր. Նաւասարդեանի, 1877. 64 միջակ էր:

Որոշ շկոյայի ստերեօտիպ պլանով կազմուած գրուածք է. մի կողմը անսահման չար դեեր, միւս կողմը հրեշտակներ:

Չարժէ այդպիսի գրուածքներ կարդալ տալ:

71. Փրիդոլին Շիլլէրի, Թարգմ. Բաֆֆի:

Գրարար է թարգմանուած և քանի որ խօսք կայ դքսուհու հետ «անվայել յարարերութեան» մէջ գտնուելու մասին, թէ և թարգմանիչը պատահիներին է նուիրել այս գրքոյկը պէտք է մերժել այսպիսի նուէրները:

10—12 տարեկանների համար:

72. Ալպեան իովի Ի. Սպիրիի, Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանի: Թֆլս. 1895, գին 20 կոպ.

Խեղճ որբուկ Թիզը բոլորից արհամարուած, ծաղրի ու ծանակի առարկայ դարձած, ծեծուած՝ յուսահատ կեանք է վարում: Բայց բաղդը վերջը բերում է. այս որբուկը հարուստ

կենդանապահին հիւանդ, անպաշտպան գտնելով խնամում է նրան, ազատում է նեղութիւնից և ինքն էլ փոխադարձաբար բաղդաւորւում:

Գեղեցիկ տպաւորութիւն է գործում:

73. Աղբատի բաղդը Անդրէկայի, նուէր մանուկներին: Թարգմ. ռուսերէնից. գին 5 կոպ.

Նկարագրում է մի անտեր մանկան չարքաշ կեանքը, մաքաւումը կարիքի դէմ ու յաղթանակը: Պատկերի գոյները թէև տեղ տեղ թոյլ են, բայց և այնպէս ամբողջութիւնը տպաւորիչ է:

74. Այծարած Մոնի Ի. Սպիրիի, Թարգմ. Ի. Յարութիւնեանցի, Թֆլս., 1895. գին 15 կոպ.

Գրաւիչ կերպով նկարագրւում է Մոնիի և նրա այծի փոխադարձ սէրը, այծարածի մի սխալմունքի մէջ ընկնելը, խղճի հանգստութիւնը կորցնելը, գղջալը և վարձատրուելը:

Այդ մանկան հոգեկան տանջանքների նկարագիրը խոր տպաւորութիւնը կը գործէ հասակակիցների վրայ:

75. Աշխատութեան հրեշտակը, չինական առասպելներից: Թարգմ. Տ. Պարոնեանցի, այլ 3 առասպելների հետ 104 եր. գինը 15 կոպ.

Խելացի, բայց անհոգ հնդկական թագաժառանգը բանն այնտեղ է հասցնում, որ հարկադրւած է լինում գահը թափուր թողնելով փախչել: Բարի հրեշտակը զանազան կերպաւորանքներ առած՝ ուղեկցում է, սովորեցնում է չարքաշ կեանքի ու ագնիւ աշխատութեան: Ու երբ որ երկիրը ելբօր թագաժառանգի շնորհիւ մեծ յասահատութեան մէջ է ընկնում, հրեշտակը այս անգամ էլ գիւղացու կերպարանքով խոստանում է ժողովրդին՝ նախորդին գտնել ըերել: Հիմա այս թագաժառանգը ուղղուած լինելով՝ կրկին գահ է բարձրանում և իր հայրենի երկրի բարօրութեան պատճառ լինում:

Սիրուն գրւածք է:

76. Ապենիններից սինչեւ Անդերր Դէ Ամեչիսի, Թարգմ. Գ. Վարդանեանցի, Թֆլս., 1888, գինը 20 կոպ.

Տասներեք տարեկան որդին անասելի տառապանքներ կրելով Իտալիայից Ամերիկա է գնում, մօրը գտնում ու մահից ազատում է նրան:

Նիւթը շատ տպաւորիչ է, բայց ավստո որ թարգմանական լեզուն խճողուած է ահագին քանակութեամբ զուտ գրաբար բառերով, որ գէթ այս հասակի ընթերցողներին չպէտք է տրուէին:

77. Արծուի դատաստանը Արշ. Թումանեանցի. Մոսկուա, 1894. 58 փոքրատ. եր. գինը 40 կոպ.

Ստորաբարձ ազուաւը ցանկալով մեծ փառքի տիրանալ, մտրոււմը դընում է արծիւ թագաւորին փեսայանալ: Կաշաղակի խորհրդով արծուին կաշառք է տանում, բայց անարգանքի արժանանում: Յետոյ երբ որ արծիւը գերի է ընկնում, ազուաւը հանկամանքից օգուտ քաղելով գնում է արծուի պալատի գործերը ձեռք առնում, նրա աղջկայ էլ ձեռքը խնդրում: Հաւատարիմ բազէները գնում են թագաւորին գտնելու, իրանք էլ գերի են ընկնում:

Բայց վերջը արծիւն ազատուելով՝ ազատում է բազէներին, գալիս է դատապարտում ազուաւին, թէնքը փետտել է տալիս ու իրան էլ բանտարկում:

Այլաբանութիւնը անբնական է թւում:

78. Բարեկամական զոհեր Ֆր. Հոֆմանի, թարգմ. Նիկ. Լալայեանցի, 1876. 157 փոքրագիր եր.

Ձէկն ու Ջոնը իրար մի քանի անգամ մահից, գերութիւնից փրկում են: Ջոնը մինչև անգամ գտնում է կորած պապին, որ նրա ծնոյններին թշուառացնողն էր եղել:

Ձգձգուած, շինծու գործողութեան նկարագրութիւնները շատ կան:

Ուր որ հարկաւոր է խորասուզուել տպաւորութիւն գործելու համար՝ թեթեւ է անցնում հեղինակը:

79. Բարեկամներ Սմիթնովայի, Նուէր մանուկներին— թարգմ. ռուսերէնից: Թֆլւ. 1899. 24 մեծագ. եր. գիրնը 7 կուպէկ:

Քաղաքացի փշացաց մանուկը ամառանոցում ընկերանում է մի բարի մանկան, շարունակ նրան նեղում է և մի անգամ էլ նրա կօշիկները պահելով նրա հիւանդութեան պատճառ է լինում, վերջը զղջում է:

Առանձին արժէք չունի:

Այս գրուածքին կից է, «Գողութիւն է արել» գրուածքը: Մի աշակերտուհի, արբեցող հօր աղջիկ, դատարանում հաց է գողանում, աշակերտները հալածում են նրան ու պահանջում գուրս անել. բայց երբ որ լսում են թէ նրանք տանը հաց չունեն, խղճահարւում են:

Միենոյն արժէքի գրուածք է:

80. Գառնուկ եւ Լուսատտիկ Շմիդտի, թալգմ. Ն-ի. թ. հ. հ. ը. 1882. գիրնը 25 կուպ.

Առաջին գրուածքում նկարագրւում են մի աղքատ ու մի հարուստ ընտանիքի բարեկամական յարաբերութիւնները: Սկզբում երկուսն էլ անբաղդ են եղել, ապա երկուսն էլ երջանկացել:

Միջակ բան է:

Միւս գրուածքում որը ընտանիքը նկարագրուում է թշուառութեան ետին աստիճանի մատնուած, և անխիղճ պարտատէրերի ճիրաններից ազատուում է շնորհիւ պատահականութեան: Նախորդից աւելի յանձնարարելի է:

81. Գաղթականներ: Հայ մանուկներին նոր տարուայ նուէր. փոխադր. Յակ. Ղազարեանցի: ԹՖԼս. 1964. 23 միջակ էր. գինը 10 կոպ.

* Իբրև «մանկական բեմ» կամ թատրոնական դրուածք՝ առանձին արժէք չունի, բայց մանուկների վրայ տպաւորութիւն կը գործէ քոյր ու եղբոր գլխաւորապէս վերաբերմունքը գաղթականներին, որոնց տալիս են իրանց բոլոր խնայողութիւնը:

82. Նրկու եղբայր Տիկ. Մօնգօմերիի, վէպիկ. Թարգմ. Պ. Պ. ԹՖԼս, 1895. 236 միջակ էր. գինը 60 կոպ.

Երկու եղբայրներից մէկը շատ կամակոր է լինում, սովորական երեխայական չարութիւններ է անում, հօրից չէ սիրում անհնազանդութեան պատճառով: Մի անգամ էլ ծառին ելնելով՝ լիճը ընկնում, հիւանդանում, մեռնում է:

Մի անհամ ձգձգուած անխորհուրդ բան է. չգիտես ծնողներին թէ՞ չար տղաներին խրատելու համար է գրուած:

83. Նրկու եղբայր վերոյիշեալ չինական առասպելներից:

Մի մանդարին երկու որդի ունէր. մէկը արտաբնատ տգեղ, ներքուստ բարի, ազնիւ ու անձնուէր, իսկ միւսը՝ ընդհակառակը: Առաջինին եղբօր հետ ծնողներն էլ չէին սիրում: Չար եղբայրն էլ այդ հանգամանքից օգուտ քաղելով՝ ինչ մեղադրանք ասես, բարդում էր խեղճի վրայ, մինչև անգամ լաւութեան տեղն էլ վատութիւն էր անում: Այնուհետեւ երբ վատը պետական գանձապահ դառաւ, իսկ բարին հաշուապահ, առաջին գումարներ վատնելով եղբօրը մահուան դատապարտել տուեց, յետոյ խնդրեց որ միայն աքսորեն: Խեղճը թշուառացաւ, բայց վատ եղբօրը չանխնայեց, վերջն էլ՝ տասը տարի անցնելուց յետոյ՝ նրան մահից ազատեց: Վերջապէս ամեն գաղտնիք բացուեց, վատը վանք մտաւ:

Վեհանձնութեան հիւանալի օրինակ է ներկայացնում այս սիրուն գրուածքը:

84. Զինուոր Յակոբ Հոֆմանի, Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի, 1897. 24 էր. գինը 7 կոպ.

Մի զինուոր պատերազմի դաշտից իր տնեցոյց գրում է թէ գետնախնձորի շատ է կարօտել: Նրա տառներեք տարեկան որդին տեսնելով որ մայրը թոյլ չէ տալիս, պաղտուկ

մի պարկ լցնում է գեանախնձորներով ու հարիւրաւոր վերստեր կտրելով համառում է հօր բանակատեղը: Զօրապետը հիանալով այս գեղեցիկ անձնուրույթեան վրայ՝ թէ որդուն է վարձատրում և թե հօրը՝ Վերջը այս «Զինուոր Յակոբը» գնդապետ է դառնում:

Մի աշխոյժ ու տպաւորիչ պատմութեամբ է Հոֆմանի այս երկը:

85. *Ընտանիքի յոյսը Աննեակայի, թանգմ. օր. Մ. Յ. Թֆլս, չ. հ. ք. 1892. գինը 10 կոպ.*

Մի ամբողջ խեղճ ընտանիք գերի է դառնում ու զոհւում 13 տարեկան դստեր կամայականութեանցը: Բայց ինչո՞ւ միւս զաւակները այդպիսի գրկանքներ կրէին մէկի հաճոյքների համար:

Ի՞նչ է ուզում տեսլ հեղինակը, պարզ չէ:

86. *Թաւամազ մեղու Աւետարեանի, թարգմ. օր. Ն. Տէր Մարկոսեանի, Թ. չ. հ. ք. 1879 (սպառ), գինը 40 կոպ.*

Հետաքրքրական ձեռով նկարագրութեամբ է մեղուների կեանքը:

87. *Թռչնորս, պատմութիւն երեխաների համար: Գործ Քր. Հոֆմանի. թարգմ. Արշալոյսի, Թֆլս, 1877.*

Այս պատմութեան էլ գրութեամբ է Հոֆմանի ընդհանուր շարունակ. մի կողմը առաքինութեան, ազնւութեան տիպարներ, մի խօսքով՝ երկնային հրեշտակներ, միւս կողմը անընկճելի վատութիւն, ապերախտութեան տիպարներ՝ հրէջներ: Սորթ մայրն ու եղբայրն ատելով ատում հալածում են խեղճ որբուկին, ճնայելով սրա անյիշարութեանն ու անձնուրույթեանը: Միայն վերջը, երբ նրանք հիւանդանում, սրա խնամքին են կարօտում, գղջումեն:

Գեղարուեստ չկայ, թէման էլ մաշում ու յանձնարարելի բան չէ:

88. *Թռչունների աշնանային տեղափոխութիւնը Բողգանովի, Թ. չ. հ. ք. 1897. գինը 5 կոպ.*

Հետաքրքրական է թռչունների կեանքի այս արկածալից ու վրտանգաւոր օրերի նկարագրութիւնը:

89. *Թռչունների հովանաւորութիւնը տես № 46.*

90. *Ժլատ Սկրուլը (ծննդեան վէպ): Զ. Դիկկէնսի երկի համառոտութիւնն է, թարգմ. Ն. Զիվեանեանցի: Թֆլս, 1897. փոքրագիր 40 եր. գինը 15 կոպ.*

Այս համառոտութեան տպաւորութիւնը աղօտ է, թարգմանական լեզուն էլ թերակատար:

91. Իլիական Հովնրոսի, Թարգմ. Գ. Վարդանեանի, Թֆլս. 1886. գինը 1 ռուբ.

Արձակ ու ազատ փոխադրութիւն է: Որովհետեւ իմ «դեռահասների ազատ ընթերցանութիւնը» գրուածքում մանրամասն խօսել եմ փոխադրութեան կերպերի մասին և օրինակ առել նաեւ Իլիականը, մասնաւորապէս հետաքրքրուողներին մատնացոյց եմ անում այդ հատուածը: Այստեղ միայն ափսոսանքս կարող եմ արտայայտել, որ բազմաթիւ դժուար թարգմանական բառերը դժուարացնում են պատանիներին այս ընտիր գրուածքի ընթերցումը:

92. Դմատովն խորհրդատու: Տեղեկութիւններ տեւ № 75.

Զինական Շան Թագաւորը հասարակ երկրագործի վիճակից այդ աստիճանին է հասել շնորհիւ իր բարեմասնութիւնների: Նա իր առաջին Իու նախարարի հետ հիանալի կերպով կառավարում է երկիրը: Մի օր Թագաւորը ուզելով փորձել իրան շրջապատողների հոգիները՝ դիտմամբ մեղադրանքի է ենթարկում իր հաւատարիմ Իու նախարարին և խնչ է տեսնում. 100 ից 4-ը հազիւ են համարձակում անմեղին պաշտպանել, մինչև անգամ նրա բարեկամները զրպարտում են, օգուտ բաղելու համար: Դատաւորը ծանրագոյն դատաւիճիւ է կարողում և ապա միայն գաղտնիքը բացում է և Թագաւորը ամեն մէկի հետ վարւում է, ըստ արժանոյն, Իուին իր գահն է տալիս:

Հիանալի է տպաւորութիւնը:

93. Ինչ է խօսում սենեակը Աւետարիտուի, Թարգմ. օր. Յարութիւնեանցի: 35 միջակ եր.

Սենեակի փայտէ, թղթէ, երկաթէ և ապակեայ առարկաները լեզու են ելնում և պատմում իրանց կրած փոփոխութիւնները, մատուցուած ծառայութիւնները:

Գէշ չէ: Թարգմանուած լեզուն անմշակ է:

94. Լերան աղջիկը Ե. Սպիրիի, փոխադ. օր. Մ. Ս. Նուէր մանուկներին: Թֆլս. 1902, 134 եր. գինը 20 կոպ.

Ալպեան լեռներից փոքրիկ որբուկին տանում են քաղաքացու տուն մտցնում, իրրեւ ընկերուհի մի հարուստի հիւանդ փոքրիկ աղջկան: Օրիորդ վարժուհին սաստիկ աշխատում է այդ գեղջկուհու կեանքն էլ ընդունուած խիստ ձեւականութեանց ենթարկել, իսկ տանեցիք՝ ընդհակառակը: Լեռնցի աղջիկը այդ տան մէջ սովորում է ընչ կարգաւ և ապա զիւղ վերադառնալով այն տեղ է շարունակում ուսումը:

Թէև անարուեստ գրուածք չէ, սակայն դժուար թէ դեռահաս-

ների հետաքրքրութիւնը շարժէ: Սա կարելի էր խրատական գրուածք համարել զաստիարակների համար:

95. Լիր արքայ Օսորոգորսկու ժողովածուից, թարգմ. Տ. Կոստանեանցի: 1884. Թֆլս, 42 փոքրդ. եր. գինը 5 կոպ.

Շէքսպիրի յայտնի տրագեդիայից է փոխադրուած, բայց շատ համառօտ է, տպաւորութիւնը գրուածքի պէս վայր ի վերոյ:

96. Լուսատտիկ: տես № 80

97. Խարազի տղայ կամ երկու ախպէրացի, հէքիաթ Ս. Քամալեանցի: Թֆլս, 1893. 98 մեծադր. եր. գինը 40 կոպ.

Խարազի տղէն (Ապաւէնը) աղբէրանում է թաղաւորի տղի (Փափաքի) հետ, մեծ անձնութիւնով համար նրան երջանկացնում է: Վերջն էլ Փափաքն է փոխադարձն անում:

Արկածալի, հետաքրքրական հէքիաթ է: Այս անսահման անձնութիւնովեան օրինակները տպաւորիչ են:

98. Խաչակիր մանուկներ. պատմական վէպ, թարգմ. Կոստ. Մարտիրոսեանցի: Թֆլս, 1890. փոքրադ. 64 եր. գինը 20 կոպ.

Խաչակրաց պատերազմների ժամանակներից մի տարօրինակ իրողութեան նկարագիր է: 5000 Ֆրանսացի մանուկներ մի հովիւ պատանու առաջնորդութեամբ բուռն ոգևորութեամբ ճամբայ են ընկնում Երուսաղէմը աղատելու դիտաւորութեամբ: Անհաւատալի է թուում, թէ ինչպէս ծնողների, կառավարութեան կողմից այս ցաւալի «արշաւանքը» արգելքի չէ հանգիպել ու բոլոր մանուկները տեղ չը հասած՝ թշուառացի են: 2000 մանուկ ծովում են խեղդուել, ֆնայածներն էլ հէնց Ֆրանսիայի ափերից գերիվաճառների ձեռք ընկնելով՝ վաճառում են Աֆրիկայի շահաստաններում:

99. Ծովիկար, հէքիաթ Ս. Քամալեանցի, երորդ տպ. Թֆլս, 1893. 92 միջակ եր. գինը 20 կոպ.

Աշխարհակալ թագաւորի Մեծեկղար որդին գնում է իր երկու եղբայրներին գտնելու, որոնք հակառակ իրանց հօր կտակին՝ մանկելով հարևան տէրութեան սահմանները՝ զոհ էին գնացել Ծովիկար գեղեցկուհուն: Մեծիկղարը շատ արկածներից յետոյ վերջապէս տիրանում է այն գեղեցկուհուն, որ սպանել էր ահագին քանակութեամբ իշխաններ, կարիճներ՝ իր ձեռքին նրանց անարժան համարելով: Մի կախարդ կին խաբէութեամբ փախցնում է Ծովիկարին, բայց Մեծիկղարը աղբէրացած գեղերի միջոցով նորից գտնում է իր կնոջը:

Հեղինակի առաջնակարգ հէքիաթներից է:

100. Կեանքի դպրոց Հոֆմանի: Նոր մատենադարան Ժ. Թֆլս, 1897. 32 եր. գինը 10 կոպ.

Մի երես առած տղի կեանքն է նկարագրում, ցոյց տալով թէ հօր թուլութիւնը ինչպէս փչացոցեց նրան: Այս երեխան ուսումնարանումն էլ անկարգ ու անհնազանդ ֆնաց և երբ հայրը առաջին անգամ նրան յանդիմանեց, նա թողից Աւստրալիա փախաւ: Բարի նաւապետը նրան սաստում է առաջին օրերը, ծեծում է, բայց ցածաք ելնելով լաւ տեղ տալիս:

Ուր է «կեանքի դպրոցը»: Ուրիշ երեխաներ ի՞նչ օրինակ պէտքէ առնեն այս մանուկից: Գրքոյկի բովանդակութիւնը նրա այս փքուն անուան ընդերովին անհամապատասխան է: Այս գրութեան զուգէ բան սովորեն ծնողները:

101. Կենդանիք է արդիօր, հուէր մանուկներին Մ. Վ. Արխանգելսկայայի, փխղր. Թֆլս, 1898. 24 մեծղր. գին...

Մի մանուկ, գեղագործի որդին, իր ընկերոջ համար սխալմամբ ձիու դեղն է գիւղ ուղարկում և ապա գլխի ընկնելով կայարան է վազում, որ հասնի նրան վրկէ: Բայց որովհետեւ գնացքին չէ հասնում, նա շարունակում է վազել և մեծ դժուարութիւններից յետոյ հասնում է գիւղ ընկերոջը վտանգից ազատում:

Այսպիսի բան թէև կարող էր պատահել, բայց այս պատմութեան շինծու գրութեան տպաւորութիւն է գործում:

102. Կոլումբ Լ. Տոլստոյի, թարգմ. Փ. Վարդանեանի: Թիֆլիս 1891, միջակ եր. գինը 15 կոպ.:

Պարզ ու հետաքրքրական ձեռք նկարագրութիւն է:

103. Կոլումբոսի առաջին օրերը Ա. Վալուեայի, թարգմ. Խի. Հ. Շահադիզի, Ն. Նախիջևան, 1895, 48 եր. գինը 15 կոպ.

Հետաքրքրութեամբ կը կարդացուի: Տես նախընթաց համարը:

104. Կոլումբոս և Ամերիկայի գիւտը, հեղ. ? Թարգմ. Ն. Տ. Ա. Թֆլս, 1891, Փքրղ. 94 եր. գինը...

Տես նախընթաց 102—103 համարները:

105. Կուզիկ Լիէու, տես համար 75.

Զինական թագաւորը շրջապատուած է խարդախ ու կեղծաւոր նախարարներով, ժողովուրդը թշուառութեան մէջ է: Դահի ու ժողովուրդի երեք բարեկամները մի պարզ ձկնորս են դառնում ու տանում պալատ: Թագաւորը տեսնում է, որ սա իրա երազած մարդն է մեծ նախարարի պաշտօնի համար: Լիէուն այս տախճանին հասնելով թագաւորի շրջապատողներին կեղծիքները բաց է անում, խիստ օրէնքներ է սահմանում: Մի

գիշեր մինչև անգամ թագաւորին պարիսպներից ներս չի թողնում օրինապահ լինելու համար: Այս բանի վրայ Լիէուի թշնամիներն ուրախանում են, բայց հակառակն է դուրս գալիս, նա աւելի բարձրանում է իր միապետի աչքում:

Ընտիր է:

106. Հագարան բլրու, Փէերա 3 արարուածով: Յարութ. Թուժանեանցի: ԹՖլս, 1903, 71 փքրդ. եր. գինը 30 կոպ.:

Իսկապէս սովորական հէքիաթ է հափածոյ ձևով:

Արժէ կարգալ:

107. Հիւանդապահ աղջիկը Գ. Մոնպասանի միւս «Լըէժ» պատկերի հետ կազմուած: ԹՖլս 1896, գինը 5 կոպ.:

Այս գրուածքի նիւթերը Ֆրանս-պրուսական պատերազմի ժամանակներից է առնուած: Մէկը հազուագիւտ անյիշահարութեան կենդանի պատկեր, իսկ միւսը սարսափելի վրէժ-խընդրութեան: Շատ նպատակայարմար է եղել այս երկու գրքոյցի միասին կազմելը:

Խոր, ցնցող տպաւորութիւն են գործում:

108. Հնդու արաղաղ հէքիաթ, Ուիդի, թարգմ ? Մոսկուա, 1886, 32 փոքրդ. եր. գինը 10 կոպ.:

Հնդու արաղաղն ու խոզը անտառ են փախչում իրանց տիրոջ դանակից ազատելու համար: Այստեղ հաւաքուած են շատ կենդանիներ ու թռչուններ ու պատմում մարդկային անգըթութեանց մասին, որ բոլորին կերակուր են շինում: Մանաւանդ ծաղրում է հնդու արաղաղի մեծամտութիւնը:

Այլաբանութիւն է: Գէշ չէ:

109. Հրէայ Աքները ոչինչ չէր տեսել Վիլհ. Հաուֆի: Թարգմ. օր. Շ. Տ. Ն. ԹՖլս Հ. Հ. Բ. 1899, 17 փոքրդ. եր. գինը 3 կոպ.:

Մարօկկոյի սուլթանի շունն ու ձին կորել էին: Երբ ճամբին կանգնած Աքներին հարցրին, սա առանց այդ կենդանիների տեսած լինելու նրանց հետքերից եղբակացրել էր թէ կորած շունն ու ձին ինչպէս կարող էին լինել: Այս բանը պատճառ բռնելով նրան սաստիկ տանջեցին ու տուգանքի ենթարկեցին, կորածների տեղը հասելու պատճառով, բայց բանից դուրս եկաւ, որ խեղճը իրօք տեսած չէ եղել:

Թէև մասամբ զուարճալի է, բայց առանձին արժէք չունի կրթական տեսակէտով:

110 Հաւատարիմ Սաւիտրի Վայլաների: Թ. Հ. Հ. Բ. 1891, գինը 10 կոպ.:

Սաւիտրին թագաւորական տունը թողնելով՝ խեղճ ճրգնաւորին է ամուսին ընտրում և մինչև անգամ նրա հետ մաս-

հանալու ցանկութիւն է յայտնում: Աստուած այս չնաշխարհիկ սէրը տեսնելով՝ կենդանութիւն ու երջանկութիւն է շնորհում նրանց:

Շատ հմայիչ վիպակ է:

111. Մայրական սէր Օսորոգորսկու ժողովածուից, Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի: Թֆլս, 1884. 19 եր. գինը 5 կոպ.:

Մի ուս աղաւազ կեղծուհի աղքատութիւնից հարկադրութեամբ գնում է քաղաք խոհարարութիւն անելու, իր աղջկան էլ գիւղը տղայ պահող թողնում: Երկու տարի անցնելուց յետոյ՝ նա աղջկանը շատ է կարօտում, ձմեռ ժամանակ ճամբայ է ընկնում, մօտակայ գիւղումն էլ գիշերը չսպասելով շտապում է գիւղ: Ճանապարհին նա բուքից ուշաթափում է ու մահկնացի կազմաւորում:

Տպաւորութիւնը թոյլ է:

112. Մանկական Ոտանաւորներ Ս. Դաւթեանի. Պոլիս, 1897. գինը 60 փ.:

Մի քանիսը միայն քիչ թէ շատ արժէք ունեն, իսկ մնացածները անճաշակ տափակ բաներ են:

113. Մեծագործութիւն, արեւելեան աւանդութիւն: Թարգմ. Մ. Ալեանակի: Հեղինակ ? Ն. Նախիջևան. 1896. գինը 10 կոպ.

Խոր տպաւորութիւն է գործում: Թարգմանութիւնը լաւ է, բայց դժուար բառեր կան:

114. Մ'ըցումն Հոֆմանի: Թարգմ. Տ. Կոստանեանցի: Թֆլս. 1894. 16 եր, գինը 5 կոպ.:

Նկարչական ուսումնարանի երկու լաւագոյն աշակերտըն էլ յոյս ունէին 500 ու. մրցանակ ստանալու: Հարուստ ընկերը աւելի յոյս ունէր, բայց նա երկար տատանուելուց յետոյ՝ իր պատկերը ցուցահանդէս չէ դնում, որպէսզի խեղճ ընկերը միջոց ունենայ Իտալիա գնալու՝ կատարելագործուելու համար: Վերջը ինքն էլ վարձատրւում է, մի հարուստ մարդ նրա պատկերը գնում է:

Տպաւորիչ է:

115. Մաւի փոքրատորը Մ. Ռոզնաչին: Թարգմ. Յ. Լաւայեանցի: Թ. Հ. Հ. Ը. 1891. գինը 15 կոպ.:

Ճանապարհորդական նկարագրութիւն է, խրատական ուղղութեամբ գրուած:

Աւանձին արժէք չունի:

116. Ողիսական Հովերոսի, Թարգմ. Փ. Վարդանեանի: Թֆլս. 1886, գինը 1 ուրլի:

Տես № 91.

117. Ոսկի ասեղներ, հէքիաթ, թարգմ. դերմ. Գ. Աքիմ-եանցի: 1878. 28 փոքրդ. եր.:

Մի հռչակաւոր դերձակի համբաւը լսելով խեղճ դերձակի երեք որդիերանցից երկուսը դնում են նրա մօտը բան սովորելու, բայց բաւականութեանց ետեւից ընկնելով մարդ չեն դառնում: Ապա գնում է երրորդը, հմուտ վարպետ է դառնում, այսինքն՝ ոսկի ասեղներին տիրանում:

Տպաւորութիւն թողնում է: Լեզուն խառնուրդ է գրական ու թիֆլիսի բարբառներին:

118. Ոտենց Յովսէփը Ի. Սպիրիի, թարգմ. Ի. Յարութիւնեանցի: Թֆլս. 1891. 77 եր. գին 15 կոպ.

Մի հարուստ ու աղքատ (Յովսէփ) մանուկների բարեկամութիւնն է նկարագրում: Առաջինի գառը կորչում է, գտնում են երկրորդ ընտանիքի մանուկները, տիրոջը վերագարձնելով վարձատրում են: Աւելի մանրամասն նկարագրւած է գառն կորցնող Լիսայի (աղջկայ) խղճահարութիւնը մինչև ծնողներին խոստովանուիլը:

Մանկական աշխարհայեացքը պարզօրէն նկարագրւած է: Ընտիր է:

119. Որը, նուէր ընթերցասէլ մանուկներին: Թարգմ. Ան. Թֆլ. 1897. 14 փոքրդ. եր. գինը 6 կոպ.:

Անպաշտպան միացած որբի տանջանքներն է նկարագրում, բայց այնպէս անընկալ, անժաղ կերպով, այնքան անվարժ ձեռքով է թարգմանուած ու անխնամ տպուած այս գիրքը, որ «ընթերցասէլ» մանուկները կարող էին առանց այդ «նուէրին» էլ «եօլա գնալ», թող հաւատացած լինեն այդպիսի նուիրատուները:

120. Պառաւ ծիտը Գ. Մաին-Սիրիբեակի, թարգմ. Եղիսարէթ Սարգսեանի: Թֆլս, 1900. Հ. Հ. Ը.:

Պառաւ ծիտի աներեսութիւնն է նկարագրւում: Նա այս վատ յատկութեանց համար էլ պատժւում է անբան մնալով ու վերջը սատկելով:

Վատ է:

121. Ռոստոմ եւ Զոհրաբ, թարգմ. Գ. Վարդանեանի: Պատկերազարդ. 1889, գինը 20 կոպ.:

Ընտիր է:

122. Ռոստոմ եւ Սոհրաբ թարգմ. Ս. Գիւլզադեանցի. 1893. գինը 60 կոպ.:

Ծանր ոտանաւորով է թարգմանուած: Իբրև բառացի թարգմանութիւն աւելի յանձնարարելի է հասակաւորներին:

123 Ռոստոմ եւ Սալման: Գ. Բալասանեանցի: ԹՊԼԱ.
1896. գինը 25 կ.:

Մեր հեղինակների պոէմաներից կազմուած կոմպիլիացիա
է: Տպաւորութիւն գործում է:

124. Սասունցի Դաւիթ հիւսեց պ. Ճաղարբէկեան, գինը
20 կոպ.

Բովանդակութիւնը վերաբերում է մասամբ Առիւծաձև
Մհերին, մեծ մասը Դաւթին, վերջը Մհերին, որ անէծք է առ-
նում հօրից անմահ մնալու և ժառանգ չունենալու:

Կարելի է տալ զեռահասներին, միայն թէ Ձէնով-Հոնանի
կնոջ վաւաչոտութեան վերաբերեալ մի քանի տողերը խոտելի
են:

125. Սասունցի Դաւիթ, պոէմ Յովհ. Թումանեանի,
հրատ. Ս. Լիսիցեանի և ընկ. № 1 ԹՊԼԱ 1904, փոքրադ. 40 էր.
գինը 15 կոպ.:

Յատկապէս Դաւիթի քաջագործութեանց նուիրուած մի
սիրուն պոէմա է:

Շատ արժէ կարգալ:

126. Վարդ Ռէպին Ի. Սպեքի, թարգմ. Ի. Յարութիւ-
նեանցի. Թ. Հ. Հ. Ը. գինը 10 կոպ.:

Մանկական գեղեցիկ յարաբերութեանց սիրուն նկարա-
զրութիւն է:

127. Վարսենիկ հեղ. (?), թարգմ. օր. Ն. Յարութիւ-
նեանցի, Երևան, 1881, 36 միջակ էր.:

Փոքրիկ քոյրիկը մեծ անձնագոհութեամբ անտառում
փրկում է իր աւելի փոքր եղբորն ու քրոջը:

Տպաւորութիւն թողնում է:

128. Վրէժ, տես, № 107

129. Տիրուցի աղջիկ Օսարօգորսկու ժողովածուից: Թար-
գլմ. Տ. Կոստանեանցի: ԹՖԼԱ, 1894, 7 էր. մի այլ գրուածքի
հետ գինը 7 կոպ.:

Այս աղջիկը մանուկ հասակից Շուէյցարիա է գնացած
լինում ծառայութեան մտած, այնպէս որ իր հայրենի Բրեզնէց
քաղաքը նա արդէն մոռացած է լինում: Բայց երբ լսում է, որ
շուէյցարացիք վրայ են տալու այդ քաղաքին ու կործանելու,
գիշերով փախչում է իր հայրենի քաղաքը: Ժողովուրդը մինչև
հիմա էլ ամեն օր ժամը 12-ին յիշում է նրան, այն ժամուան
երբ այս հայրենասէր աղջիկը սպառնացող վտանգի մասին
լուր էր հասցրուած եղել: Նրան միշտ յիշում է գիշերապահը,
որ 12-րդ ժամի ահա նրա անունն է տալիս:

Արժէ կարգալ, գեղեցիկ տպաւորութիւն կը գործէ:

130. Տորր-Անգեղ եւ Հայկանուշ-Գեղեցիկ Դ. Աղայեանցի: Ալքանդրակ 1903, 33 եր. գինը 5 կոպ.:

Մեր հազուագիւտ ընտիր զիւցագներգութիւններէց մէկն է: Թէ նահապետական կեանքի սիրուն կողմերը և թէ մեր «Սամայ ծուերի» գիւցագնական ազնիւ ոգին արտափայլում է Տորքից ու Հայկանուշից և սրանց չըջապատող լեռնականների կեանքից:

Տպաւորութիւնը հիանալի է:

131. Փշրանք I. Կ. Կ. Մելիք Շահնազարեանցի: 1888, Երջանկութեան ու թշուառութեան սիրուն ու գրաւիչ մանրիկ հակապատկերներ են:

132. Փոքրիկ Մէզր եւ նրա մանուկները, գործ տիկ. Ստրետտոնի, թարգմ. Դարեա Սահակեանցի: Թֆլս. 1877 96 միջակ եր. գինը 25 կոպ.:

Մէզրի նաւաստի հայրը հեռու աշխարհում հիւանդանում է ու շատ ուշանում, մայրը մեռնում է: Երկու որբուկներ՝ մի մանչիկ-քոյրիկ ու մի փոքր եղբայր՝ մնում այս տասը տարեկան աղջկան ապովը: Բայց Մէզը չի վհատում, յոյսը Աստծու վրայ դնելով՝ պահպանում է փոքրիկներին, իսկ երբ դրամը հատնում է, սկսում է իրանց ունեցած չունեցածը գրաւ դնել: Ապա բարի մարդիկ քիչ օգնում են: Մի փշացած դրացի աղջիկ, որ փախած էր մօր մօտից ու անբարոյական կեանք էր վարում, մտնելով այս անպաշտպան մանուկների շրջանը, այնպէս զգացւում է նրանց միամիտ կրօնական զգացմունքներից, Աստծու վրայ դրած անսասան յոյսից, սը հետզհետէ ուղղւում է, մտնում է նրանց դրութիւնը և օգնում: Բայց մի անգամ նա մանուկներին հետը զրօսանքի տարած լինելով Մէզի բացակայութեանը՝ հարբում է, և փոքրիկներին անխնամ թողնելով մրտեցնում է նրանց: Մանկիկի մահուանը պատճառ է լինում, իսկ Ռոբէնի հիւանդութեան: Վերջը այս փշացած աղջկայ մայրը գտնում է նրան Մէզի շուրհիւ, վերջինիս հայրն էլ վերագտնում է և բոլորը ազատւում են նեղութիւնից:

Մանաւանդ Մէզի միամիտ արտայայտութիւնները ու վերեմունքը հիանալի տպաւորութիւն է գործում:

133. Քար սիրտ Վիլհ. Հուլի, թարգմ. օր. Շ. Տ. Հ. Թ. Հ. Հ. Ը. 1899. 112 փորգ. եր. գինը 25 կոպ.:

Ածխադործ Պետրոս Մուսկը բնկնում է չար ու բարի ոգիների՝ Միխէլի և Թզուկի ձեռքը: Նա Թզուկին չլսելով Միխէլից քար սիրտ է ստանում իրենի տեղ, անխիղճ մարդ դառնում ու թշուառանում է: Վերջը Թզուկը նրան նորից երջան-

կացնում է, սովորեցնելով թէ ինչպէս պէտք է յետ առնել կենդանի բարի սիրտը: Հէքիաթի ձեռլընտիր գրուածք է:

134. Բրիստոնեայ ընտանիք: Հեղ (?). Թարգմ. գերմ. Աղ. տէր Մարուպեանցի: Երևան, 1876. 34 փոքրդ. եր.

Եապոնիայի Թագաւորը հրամայում է քրիստոնեայ Տիտոսին ընտանիքով կոապաշտութիւն ընդունել, բայց նա չի համաձայնում՝ չնայելով, սարսափելի սպառնալիքներին: Այն ժամանակ Թագաւորը հրամայում է իրար հետեից՝ երեք օր նրա երեք զաւակներին, որոնք ծնողների օրինակներին հետեւելով արիասրտութեամբ մարտիրոսութեան են դիմում: Թագաւորը նրանց անսասան հաւատը տեսնելով՝ ձեռք չի տալիս, պահում է ու վերջը զարմացած հօրը կենդանի մնացած զաւակներին ցոյց տալով՝ նրան վարձատրում է:

Թէև մանուկների բռնած դիրքը կարող էր անհաւատալի թուալ ընթերցողներին, սակայն ընդհանրապէս լաւ գրքոյկ է:

12—14 տարեկանների համար:

135 Անմէլի տոպրակը, արևելեան գրոյց: Թարգմ. Ե. Լալանեանցի: 1881, գինը 10 կոպ.

Տոպրակի մէջ հաւաքած դանազան պիտանի ու անպէտք իրերը նմանեցնում է նոյն օրինակ գիտութեանց:

Լաւ այլաբանութիւն է:

136. Աստուած գիտէ արդարն ու մեղատուրը, բայց դատաստանը շուտ չի անում: Լ. Տոլստոյի: Թարգմ. Մ. Ա. հրատ. Թ. հ. ք. 1891. 22 միջակ եր. գինը 7 կոպ.

Մի անմեղ մարդ ուրիշի մարդասպանութեան համար Սիրիք է գնում, ծերանալուց յետոյ բանտում հանգիպում է իսկական մահապարտին, նրա խօսուածքից ճանաչում է, բայց և այնպէս նրա նեղ տեղն ընկած ժամանակը նրան բարութիւն է անում: Վերջապէս այդ մարդասպանը գնում իշխանութեանը յայտնում է բանի էութիւնը, բայց շատ ուշ, որովհետև անմեղը չազատուած մեռնում է: Շատ տպաւորիչ է:

137. Դետնափորի երեխաները Վլադ. Կօրօլենկոյի: Թարգմ. ռուս. Թ. հ. ք. 1896. 78 միջակ եր. գինը 15 կոպ.

Դատաւորի որդին ընկերանում է մուրացիկ գետնափորի զաւակների հետ, մտնում է նրանց դրութիւնը շարունակ օգնում է նրանց հօրից պատժելու վտանգը աչքն առած: Հայրը տեղեկանալով այն ամենին, գովում, խրախուսում է նրան:

Թէև բաւականին տենդենցիօզ է, սակայն գեղարուեստական լինելով այդ կողմը այնքան էլ աչքի չէ ընկնում:

Jaga Nalbandian (f. Collin) «Bolgesang», digte nm drom og liv. (Իսկա Նալբանդյան (Դոլին), «Կոհակերգ», բանաստեղծություններ երազի և կեանքի վրայ): 1905, Կոպենհագեն:

Խմբագրութեանս ուղարկած այդ գողարիկ հատորի հեղինակունին դանեմարկունի է, որ իր ճակատագիրը կապել է մի հայ մանկավարժի՝ պ. Մ. Նալբանդեանի հետ: Դոկտոր Մ. Նալբանդեանը Լոդանի հայկական վարժարանի տնօրէնն է, «Գիտութիւն» ամսաթերթի խմբագիրը և մեր աշխատակիցը: Նրա օտարունի ամուսինը առանձին համակրանքով է վերաբերում հայ բանաստեղծական զրականութեան, որից թարգմանօրէն նմուշներ է գետեղել դանիական վանագան թերթերում և հանդէսներում: Դանիական լեզուն անձանօթ լինելով, բնականաբար, մենք անկարող ենք կարծիք յայտնել տիկնոջ բանաստեղծական շնորքի մասին. սակայն, ինչպէս տեղեկացանք, Կոպենհագէնի թերթերում բաւական նպաստաւոր կարծիքներ են յայտնուած նրա ձիրքի մասին: Դանիական հասարակութեան համար առանձնապէս հետաքրքրական են այդ հատորի Armeniske digte բաժինը, որի մէջ գետեղուած են տիկնոջ թարգմութեամբ. «Ո՛վ ինչ անոյշ», «Իմ սիրելի վաւակունքը», «Մայրիկս», «Դու զով խնդրես», «Ազատ Աստուած», «Մայր Արաքսի» և այլ հայկական երգեր:

Որքան մեզ յայտնի է, տիկինը շարունակում է հայ բանաստեղծութիւնների թարգմանութիւնը դանիական այլ և այլ թերթերում: Ցանկանում ենք աջողութիւն նրան իր համակրելի և օգտակար ձեռնարկութեան մէջ:

✱

ՆՈՐ ՄՏԱՑԱԾ ԳՐՔԵՐ

- 1) Հ. Առաքելիան, «Մի ամիս արեւելքում», ուղեորական ակնարկներ, Թիֆլիս, 1904 թ., գ. 40 կ.:
- 2) Ս. Քամալեան, «Գալս Ափօ և խաչան», բ. տպագրութիւն, Թիֆլ. 1906 թ., գ. 12 կ.
- 3) Ա. Կրիմսկի, «Մահմեդական աշխարհն և նրա ապագան», թարգմ. Բարգէն վ., Վաղարշապատ 1906 թ., գ. 60 կ.
- 4) Արսէն վ. Ղլտճեան, «Նախադիժ Հայաստանեաց եկեղեցու սահմանադրութեան», Ալեքսանդրապոլ, 1906 թ., գ. 7.:
- 5) «Մեր էջանագին գրադարանը» № 9. Մաթէօ Ֆալկօնէ, Մասնիչը, Լրտես: Ս. Պետերբուրգ, 1905 թ., գ. 7 կ.
- 6) Բէքել, «Կնոջ ներկայ և ապագայ դրութիւնը թարգմ. օր. Ս. Շահնազարեան, Թիֆլ., 1905 թ., գ. 10 կ.
- 7) Inga Nalbandian f. Collin (Nils Ellinger) Bolgesang, digte om drom og liv, Kobenhavn, 1905.
- 8) Կանոնագիր հայ աշխատաւորաց միութեան Բարիզի, 1905 թ.
- 9) Վարուժան Դանիէլ «Սարսուռներ», քնարական բանաստեղծութիւնք, Վենետիկ 1906 թ.:
- 10) Պրոֆ. Վ. Զոմբարտ, «Բանուորական հարց», թարգմ. Ար. Աբեղեանի, Թիֆլ. 1905 թ. գ. 40 կ.:
- 11) Հաուպտման, «Զուլահներ», թարգմ. ոուս. տ. Ս. Արտեմեան, Պետերբ. 1905, 40 կ.:
- 12) Է. Վոյիչ, «Բոու», վէպ. թարգմ. Լ. Շանթի, Թիֆլ., 1906, 1 բ.:
- 13) Բ. Իշխանեան, Տնտեսական զարգացման ֆագերը, արտատպ. «Մուրճից», Թիֆլ., 1906, գ. 15 կ.
- 14) Շահրիար, Արամի պսակը, արտատպ. «Մշակից», Թիֆլ. 1906, գ. 6 կ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Հայ-քուրճակն համաժողով.—Կոստանթնուքի գլխաւոր պատեմաւոր նայերի կարծիքով.—Նոյնը քուրճերի կարծիքով.—Կոչի հարցը քուրճերի ըմբռնողութեամբ.—Նոյնը հայերի տեսակէտով.—Թալանը վերադարձնելու հարցը հայերի առաջարկութեամբ.—Նոյնը քուրճերի առաջարկութեամբ փոխաբայի եզրակացութիւնը.—Նոր առեւտրական դաշնագիր Գերմանիայի հետ:

Հասարակութեան ուշադրութիւնը անցած ամսուս կենտրոնացած էր հայ և թուրք պատգամաւորներու ժողովներու վրայ, Կովկասի փոխարքայի հրաւերով գումարուած: Այդ նիստերում արտայայտուեցին երեք կողմերը. վարչութիւնը, հայերը և թուրքերը: Հասարակական կարեւոր նշանակութիւն ունի արձանագրել այդ ժողովներում մի քանի հարցերի մասին յայտնուած ընդդէմ դէմքերը, ոչ իհարկէ սղագրական ճշտութեամբ, այլ ըստ էութեան:

Փետրուարի 20-ին փոխարքայի պալատում սկսուած Անգղիոյ վիզայի հայ և թուրք ժողովրդի կողմից ընտրուած պատգամաւորներու խորհրդակցութիւնը նպատակը ունէր՝ պարզելու երկու հարեան ազգերի արիւնահեղ ընդհարումներու պատճառները և մշակելու իրական միջոցներ՝ փոխադարձ թշնամանքին վերջ դնելու: Այդ նիստերին, իւրաքանչիւր կողմից 30 հոգի պատգամաւորներուց բացի, մասնակցում էին. փոխարքայի օգնականներ՝ գեներալ Մալամա, գ. խ. Սուլթան-Կըլմ-Գիւրէյ և գեներալ Շիրինկին. խորհրդի անդամներ՝ Գ. Խ. Պրիբել, գ. խ. Մեդվէդով և փոխարքայի դիւանատան կառավարիչ Պետերսոն-Նաւահանգապետներուց՝ բարոն Ռաուշ-Քոն-Տրաուրենբերգ (Թիֆլիսի), Կոմս Տիգլենհաուզէն (Երևանի) և Կալաչեկ (Գանձակի), արտաքին գործոց մինիստրութեան սահմանային յարաբերութիւնների պաշտօնիայ Կոխանովսկից և, յետոյ, պ. Ջունկովսկից:

Նիստը բացեց ժամի 2-ից անց ինքը Փոխարքան հետեւեալ ճառով:

«Ամբողջ տարին է ինչ տեսում է մուսուլմանների և հայերի մէջ խելացնոր կոտորածը. ամբողջ տարի էմ բոլոր ջանքերը վերջ դնելու այդ անկարգութիւնները կարողացան միայն

մի քիչ կզղիացնել չարիքը, միչ հանդարտացնել: Մի քանի անգամ ես դիմել եմ թշնամացած կողմերի հոգևորականութեան, առաջարկելով նրանց գործ դնել իրանց ազդեցութիւնը և ներգործել հաւատակիցների վրայ և հաշտեցնել նրանց, ցոյց տալով վարժունքի ամբողջ անբանականութիւնը: Սակայն չնայած նոյնիսկ տուած երդման խոստումներին, խաղաղութիւնը խախտուած էր երբեմն հէնց նոյն օրը: Այժմ ես հրաւիրել եմ ձեզ, հայերի և միւսուլմանների ընտրութեան ղեկավար, ոչ միայն նրա համար, որպէսզի դուք ձեր խօսքով և ազդեցութեամբ ներգործէիք ձեր համացեղակիցների վրայ յօգուտ խաղաղութեան, այլև նրա համար որ դուք մշակէիք այն վարչական միջոցները, որոնք կարող կը լինէին իսկապէս օգուտ տալ: Շուտով սկսուելու է քոչը (սար բարձրանալը), այդ ժամանակը միշտ աչքի է ընկել ոճիրների և աւազակութիւնների մեծ բանակը: Մտածեցէք այդ հարցի կանոնաւորման եղանակների մասին. սակայն որ գլխաւորն է, պարոններ, յիշեցէք մի բան՝ որ ձեր ժողովը արդիւնաւոր դարձնելու համար անհրաժեշտ է որ դուք գործին վերաբերուէք միանգամայն անաչառօրէն: Հարցն այն չէ թէ ո՞վ է մեղաւոր այս շփոթի մէջ, այլ այն թէ երկրի նիւթական բարօրութիւնը կործանող չարիքն զաղարեցնելու համար ո՞ր միջոցներն են իրական: Այդ չարիքը ձեռնտու է միայն աւազակների և յեղափոխական կազմակերպութիւնների համար:

Ձեր խորհրդակցութեան նախագահութիւնը ես յանձնեցի դեներալ-լէյտենանտ Ե. Գ. Մալամային, որ, ձեր զբաղմունքները վերջանալուց յետոյ, կը ներկայացնէ ինձ ձեր խորհրդածութիւնները: Յանկանում եմ ձեզ շուտով համաձայնութեան գալ»:

Գեներալ Մալաման յայտնեց պատգամաւորներին թէ յոյս ունի որ նրանք, իբրև ազգաբնակչութեան մօտ կանգնած մարդիկ բոլորովին անկեղծօրէն այս խորհրդածութեան մէջ կը պարզեն իսկական պատճառները այն ցաւալի երևոյթների և ընդհարումների հայերի և մուսուլմանների մէջ, որոնց մասին խօսեց փոխարքան: «Մեզ չի հետաքրքրում, ասաց նա, այն հարցը թէ ո՞վքեր էին այդ անցքերի մէջ մեղաւորները, որովհետև այժմ մենք քննութիւն չեն կատարում այն նպատակով որ մէկն ու մէկին պատժենք, այլ մեր նպատակը այն է որ հաստատ խաղաղութիւն սահմանենք երկու ժողովուրդների մէջ և փոխադարձ թշնամական նոր բռնկումների ծագման հնարաւորութիւնների առաջն առնենք և այդ նպատակով ժամանակին հարկաւոր միջոցներն ձեռնարկենք: Սակայն որպէսզի ուղիղ որոշենք այդ միջոցները, անհրաժեշտ է պարզել նաև ցաւալի երևոյթնե-

րի պատճառները, որպէսզի նախ և առաջ հեռացնենք այդ պատճառները: Ուստի մենք պէտք է վճռենք հետեւեալ հարցերը, որոնք էին այն պատճառները, որոնք յարուցին թշնամանք և ընդհարումներ, ի՞նչպէս վերականգնել փոխադարձ վստահութիւնը և և ի՞նչպէս ապագայում ընդհարումների ծագման հնարաւորութեան առաջն առնել: Մտւածանք ցանկութիւն յայտնեց որ պատգամաւորների միահամուռ ջանքերը երկու ժողովուրդների մէջ հանգստութիւն հաստատելին, մի բան որ այքան կարեւոր է հոկտեմբերի 17-ի տուած ազատութիւնից օգտուելու համար»:

Կառավարութեան տեսակէտը պարզելու համար, հէնց այստեղ առաջ բերենք նաև փոխ. խորհրդի անդամ և նրա զիւանատան կառավարիչ Պետերսոնի կարծիքը: «Այսօր նիստը բանալով ինքը փոխարքան յայտնեց որ աւելի լաւ է չըջափել մեղաւորների և պատճառների հարցը: Պէտք է խորհել և խօսել միայն ներկայի և ապագայի մասին: Շուտով կը սկսուի քոչը, և եթէ մինչև այդ խաղաղացում չի կայանալ, քոչի պոյմաններում կոտորածը կը բռնկուի նոր սաստկութեամբ: Ահա թէ ինչի վրայ պէտք է իրանց ուշադրութիւնը դարձնեն պատգամաւորները: Ինչ վերաբերում է անցեալին և պատճառներին—գրանք շատ թէ բիչ յայտնի են: Բազու կոտորածի մասին, որ սկիզբ դրեց բոլոր միւս կոտորածներին, կայ սենատոր Կուզմինսկու մանրամասն և բազմակողմանի հետազոտութիւնը: Այնտեղ ցոյց են տրուած պատճառները, այնուհետև այլ վայրերում, հայթուրբական կոտորածների այլ միջնադէպերի ժամանակ, ընդհանուր պատճառներին աւելանում են նաև առանձին ցեղական բնագոյններ, վրէժի և ցասկոտութեան զգացմունքներ և տարբեր դէպքերում ի հարկէ դեր էին կատարում նաև տարբեր պատճառներ: Այդ բոլոր մանրամասնութիւնները պրպտել այս խորհրդածութեան ժամանակ դժուար է, նոյն իսկ անհնարին և եթէ կամենաք աննպատակ»:

Պատճառների հարցի յարուցումը աւելորդ էին համարում սկզբում և թուրք պատգամաւորները: Բերենք մի բանի ընդունող կարծիքներ այդ կողմից: Բագուի պատգամաւոր Հաջինով. «Մենք կարծում էինք թէ մեզ հրաւիրել են բացառապէս այն նպատակով որ վճռենք այն հարցը թէ ի՞նչպէս այսուհետև ապրենք մեր հարեան հայերի հետ, որովհետև ապրել այնպէս, ինչպէս այժմ՝ չի կարելի. ուստի մենք կարծում էինք թէ խօսք կարող է լինել ապագայում խաղաղութիւն հաստատելու միջոցների մասին. մի բան որին մենք անկեղծօրէն ձգտում ենք. իսկ խաղաղութիւն հաստատելու համար պէտք է մոռացութեան տալ տխուր անցեալը, ինչ պատճառներից նա ծագած

լինի, ով էլ յանցաւոր լինում է լինի: Անցեալի և պատճառներէ մասին խօսել նշանակում է բորբոքել վէրքերը: Աւելի լաւ է պատճառները ձեռք չտալ, մանաւանդ որ նրանք շատ են:

Հայերի կողմից բժիշկ Սատիսեանը յայտնում է որ անհրաժեշտ է քննել նախ և առաջ այս անցքերի պատճառները: Այդ պատճառով հայերը ջերմօրէն ողջունում են երկրի բարձր իշխանութեան առաջարկը—ցոյց տալ չարիքի գլխաւոր աղբիւրը: Մեզ վստահութիւն են ցոյց տալիս, մեզ հարցնում են, մեզ ուզում են լսել: Եւ մենք իհարկէ կը պատասխանենք, եթէ մեզ կը տան խօսքի կատարեալ ազատութիւն: Այդ առաջին պայմանն է որ մեր աշխատանքը արդիւնաւոր կը դարձնի: Մենք պէտք է անկեղծ լինենք ու արդարախօս և ոչինչ չթազցնենք:

Գնենքալ Մալաւան խնդրում է որ բոլորն էլ անկեղծ լինեն և արդարախօս:

Շատախախտիկի, մենք մուսուլմաններս ծածկելու բան չունենք և կարծում ենք որ իշխանութեան շատ լաւ յայտնի են բոլոր պատճառները: Մենք ցանկութիւն չունենք յարձակուելու հայերի վրայ և չենք էլ յարձակուել նրանց վրայ: Եւ եթէ հայերը այժմ անկեղծօրէն խաղաղութիւն են ուզում՝ պէտք է մեզ հետ միասին նախ և առաջ մոռացութիւն տան բոլոր անցածը և այստեղ չխօսեն պատճառների մասին: Եթէ արդէն անհրաժեշտ է հաշիւներ տեսնել մեր մէջ՝ այդ կատարենք դրացիների պէս, մասնաւոր խորհրդակցութիւնների մէջ: Իսկ եթէ հայերը չեն ուզում մեզ հետ հարեանների նման բարեկամօրէն խօսել պատճառների մասին, մենք իհարկէ չենք վախենում այստեղ ասել իսկական պատճառները, սակայն հազիւ թէ դա խաղաղութեան հասցնի:

Աղանկ («Երշադ»-ի խմբագիր): Մեզ լաւ չհասկացան: Մենք եթէ չենք ուզում պրպտել անցեալը՝ այդ այն նպատակով որ չմնասենք տպագայի գործին, չգրգռենք առանց այն էլ բորբոքուած կրքերը: Իսկ եթէ այդ անհրաժեշտ է, մենք պատրաստ ենք քննել հայ-թրքական յարաբերութիւնների պատմութիւնը: Այդ նպատակով ցանկալի կը լինէր, ի միջի այլոց, պարզել հետեւեալ հարցերը. ա) հայերի և թուրքերի իրաւական-հասարակական դրութիւնը մինչև հոկտեմբերի 17-ի մանիֆեստը. բ) վերաբերմունքը դէպի ազատագրական շարժումը հայերի և մուսուլմանների կողմից. գ) ի՞նչ դեր են կատարել հայկական կազմակերպութիւնները այդ շարժման մէջ և ի՞նչպէս են նրանք վերաբերուել դէպի մուսուլման ազգաբնակչութիւնը: Եթէ արդէն խօսել պատճառների մասին՝ պէտք է հեռուից սկսել և հետագօտել մեր երկրի կազմը տնտեսական, իրաւական և հասա-

բազմազան կողմերից, որովհետև կոտորածների պատճառները թագնուռած են այդ անցեալի մէջ:

Ս. Յարութիւնեանը յարուցանում է սիւննիւնների և շիաների հարցը, յայտնելով այն միտքը թէ հայերը ընդհարումներ չեն ունեցել սիւննիւնների հետ: Այդ բանի դէմ բողոքում են Ղազարի ներկայացուցիչ Վէքիլովը և Շախտախտինսկին, նախ հակառակը ապացուցող մի քանի փաստեր բերելով և յետոյ զայնոյթ յայտնելով որ իբրև թէ հայերը ուզում են կոտեցնել և իրարից բաժանել սիւննիւններին և շիաներին, գժտութիւն սերմանել նրանց մէջ: Բայց այդ հայերին չի յաջողուի...

Գեղ. Ս'ալաման հանգստացնում է վրդովուած մուսուլմաններին:

Միժեններ յատիսեան: Մենք թրերով զինուած չենք եկել այստեղ, այլ խաղաղութեան ճիւղով: Սիւննիւնների մասին պ. Ս. Յարութիւնեանի յարուցած հարցի նպատակն այն էր որ ցոյց տանք թէ մեզ ցանկալի է պակասեցնել հակառակողների թիւը, որպէսզի աւելի հեշտ լինի հաշտութեան գալը: Բայց եթէ այժմ մեզ յայտնում են որ սիւննիւններն էլ են մեզ թշնամի, մենք նրանց հետ էլ կը հաշտուենք:

Հաղջիւն: Այո, թրերով չենք եկել այստեղ, բայց այնպիսի խօսքերով, որոնք, գուցէ, մեզ թրերի կը հասցնեն: Ինչի՞ են պէտք այնպիսի խօսքերը, ի՞նչ հարկ կայ պատճառների մասին խօսել: Եթէ խաղաղութիւնն ենք ցանկանում՝ պէտք է մոռանանք հինը, անցածը և ասենք թէ մենք էլ ենք մեղաւոր, հայերն էլ են մեղաւոր:

Լեւոն Սարգսեան: Ես կարծում եմ մենք շեղուած ենք հարցից. եթէ ամենագլխաւոր պատճառից խօսենք մենք ոչ թուրքերին կը գրգռենք, ոչ էլ հայերին: Սկսել այնքան հեռուից, ինչպէս այդ առաջարկում է Աղաեիլը, աւելորդ է: Ահա 75 տարիներից աւելի է որ Ռուսաստանը տիրել է Կովկասին և այս երկար ժամանակամիջոցում երբէք տեղի չեն ունեցել տեղական հայերի և թուրքերի մէջ այն մատաւային ընդհարումները, ինչ որ մենք տեսանք վերջին 12 ամիսների ընթացքում: Ի՞նչն է դրա պատճառը: Մեր թշնամացած և տանջուած երկրում տեղի ունեցած արիւնահեղ անցքերի գլխաւոր պատճառը իմ խոր համոզմամբ կառավարչական պաշտօնեաների բռնած դիրքն է: Առաջներում նա խիստ պատժում էր այն յանցանքները, որոնք նա թոյլ էր տալիս վերջերում: Եթէ Կովկասից աւելի քաղաքակրթուած երկրներում էլ, օրինակ, Փարիզում, Լոնդոնում, Բերլինում թոյլ տրուէր որ մարդիկ անեն այն բոլորը, ինչ որ թելադրում է նրանց կրքերը—գուցէ այնտեղ էլ պա-

տանէր նոյնը, ինչ տեղի ունեցաւ մեր երկրում. սակայն այնտեղ կ'այ արդար, անկողմնապահ և խիստ օրինական իշխանութիւն, որը չէ կարող թոյլ տալ զինուած ընդհարումներ իր բնակիչներէ մէջ: Ամեն տեղ, ամեն մի հասարակութեան մէջ կան զանազան քաղաքական, դասակարգային հոսանքներ, կան անհատներ յանցաւոր հակումներով, սակայն այդ բոլոր հոսանքների և ձգտումների հակահասարակական ու յանցաւոր բնոյթը պէտք է զսպուի իշխանութեան ձեռքով և օրինական սահմաններում պահուի: Մեղանում այդ չէ արել տեղակաւ կառավարութիւնը և նրա թոյլատրութիւնը (попустительство), նրա յանցաւոր անգործութիւնը պատճառեղաւ որ հակահասարակական ձգտումները բորբոքուցան, զարգացան և հասան ժառանգին ջարդերի և կոտորածների աստիճանին: Տեղական իշխանութիւնը չուզեց ժամանակին շուտափոյթ և խիստ միջոցներ ձեռք առնել և վերջ դնել խռովութիւններին, մեր ազմիրխտրացիան իր Փունկիաները չկատարեց—ահա թուրք-հայկական կոտորածների զարգացման ամենազլխաւոր պատճառը:

Թուրք նաւախօսները շարունակում են պնդել որ նրանք ցանկանում են խաղաղութիւն, անցեալի պատճառների քննութիւնը միայն աւելի կը բորբոքի կրքերը և ի՞նչ հարկ կայ քանի որ կառավարութիւնը ինքն էլ գիտէ թէ ո՞վ է մեղաւորը: Հաջիբեկի կարծիքով կոտորածի գլխաւոր պատճառը հայ յեղափոխական «Դաշնակցութեան» գործունէութիւնն է:

Դնժեններ Մատիսեանի կարծիքով խօսել պատճառների մասին աւելորդ է, որովհետեւ ինքնրստիքեան հասկանալի է որ ամեն մի երկրում ժողովուրդների և դասակարգերի մէջ գոյութիւն ունեն զանազան հոսանքներ, շփումներ ու ընդհարումներ. ուստի ոչ թէ այդ հոսանքներն և ընդհարումները պէտք է հասարակական անկարգութիւնների պատճառ համարել, այլ իշխանութիւնը, որովհետեւ հէնց նրա համար գոյութիւն ունի կառավարութիւնը որ կանոնաւոր ընթացք տայ այդ հոսանքներին և թոյլ չտայ որ նրանք արտայայտուեն բռնութիւնների և յանցանքների ձեով: Ինչպէս ոուս քաղաքացի ես էլ բնաւ չքաշուելով բացարձակ է'տեմ ցաւելով որ Կովկասում վերջին 10 տարիների ընթացքում մինչև ազատապրական շարժման սկզբնաւորութիւնը, իշխանութիւնը միշտ ցոյց է տուել յանցաւոր անգործունէութիւն բոլոր այն դէպքերում, երբ հայերը չարաչար բռնութիւնների են ենթարկուել. իշխանութիւնը անարդար է եղել դէպի հայերս, նա ոչ միայն մեղ չի պաշտպանել, այլ և ինքն է ճնշել և վերջի վերջոյ ստիպել է հայերին որ իրանք կանգնեն իրանց կեանքի, իրանց ստացուածքի և տան

պաշտպանութեան համար: Այդ է պիտաւոր պատճառը վերջին անցքերի, ուստի խաղաղութիւնը և կարգը վերականգնելու համար անհրաժեշտ է որ ուստաց պետական իշխանութիւնը երկրում լինէր հաստատուն, զօրեղ ու արդարադատ, և անյապաղ ճնշէր և պատժէր ամբողջ թափով ամեն մէկին որ կարգը կը խանգարի, որ բռնութիւն և ոճիր կը գործի, ով էլ լինի նա, ինչ շահերի և նպատակների համար էլ գործելիս լինի նա:

Կարամուրզա. միակ հիմնական պատճառը բոլոր անկարգութիւնների, որոնք վերջին 3 տարիների ընթացքում յուզեցին Կովկասը այդ, ի հարկէ, ազատագրական շարժումից առաջ տիրող Պիեմէեան բեթիմն է, որի բնորոշ ներկայաչուցիչն էր Կովկասում իշխան Գուլիցինը: Հայ-թուրքական կոտորածը այդ կողմից բացառութիւն չէ կազմում և ծագել է նոյն հողի վրայ: Գուլիցինի բէթիմը նպատակ էր զրել սիստեմատիկաբար ճնշել Կովկասի բոլոր բնիկ ազգութիւնները և մէկը միւսի գէմ յարուցանել, իրար հետ կռուացնել: Երբ յանձին փոխաբքայ Վորոնցով-Դաշկովի Կովկաս եկաւ մի իշխանութիւն, որ վստահութիւն յայտնեց հասարակութեան և Կովկասի բոլոր ազգութիւններին, այն ժամանակ հասարակութիւնն էլ, բոլոր ազգութիւններն էլ շնորհիւ վստահութեան ազատ շունչ քաշեցին, և Կովկասի հողի վրայ կարծես բարերար անձրև թափուեց: Սակայն այդ հողի մէջ արգէն ցանուած էին նախնայաց բէթիմի անբաւականութեան և թշնամութեան սէրմերը, որոնք աճեցին և այդպիսով նոր իշխանութիւնը ստիպուած էր քաղել անցեալի այդ պտուղները: Հոսկանալի է թէ ի՞նչ միջոցներով պէտք է ցուալի երևոյթներին վերջ դնել:

Տեսնելով որ հայ պատգամաւորները պնդում են պատճառների քննութեան վրայ մուսուլման պատգամաւորները փոխում են իրանց ախկին տաքախիւան և յայտնում.

Թուիշիքաշնվ, բոլոր մուսուլման պատգամաւորների կողմից յայտնում եմ որ մենք այժմ ուզում ենք կոտորածի պատճառների լուսարանութիւնը երևան հանել, այն էլ հէնց այստեղ, այս պաշտօնական նիստում:

Հաջիևվ, կառավարական իշխանութիւնը զօրեղ է և, ի հարկէ, կարօտ չէ իմ պաշտպանութեան, սակայն արդարութիւնը ստիպում է ասել թէ հայերը բոլորովին իզուր են մեղադրում ուստ իշխանութիւնը: Կոտորածը սկսուեց Բագուում, ուր հայերը առաջինն էին որ սպանեցին մի բոլորովին անմեղ մուսուլմանին: Ես ինքս ականատես եմ եղել այդ զէպքում: Ի՞նչ մեղ ունի այստեղ ուստ իշխանութիւնը: Պուլիցիան է սովորեցրել հայերին որ սպանութիւն գործեն ի՞նչ

է: Հայերը չէ՞ որ իրանց մասին ասում են թէ իրանք կուլտուրական ազգ են... արդ, մի՞թէ իշխանութիւնը կարող է սովորեցնել կուլտուրական ազգին այդպիսի յանցանք գործելու... Բագուի նահանգապետ հանգուցեալ իշխան Նակաշիձէն ձեռք էր առնում բոլոր միջոցները որ հնարաւոր էր երկու կողմերն էլ խաղաղացնելու համար, նա ամեն օր աղաչում էր հայերից էլ, թուրքերից էլ որ չկռուեն և խաղաղ ապրեն: Բայց ի՞նչ են մտածում հայերը: Մի՞թէ անսլաւաճ ալէտը է հէնց առաջին անգամից բոլորին հրացանի բռնէր ի՞նչ է: Բայց մի՞թէ հեշտ է իր հպատակներին հրացանի բռնել, մի՞թէ այդ կուլտուրական է, մի՞թէ ռուսաց իշխանութիւնը այդպէս ալէտը է վարուի: Այդ միջոցին իշխանութիւնը դիմում է միայն ծայրայեղ դէպքերում, ուստի ոչ մի պրովոկացիա, թոյլատրութիւն կամ իշխանութեան անգործութիւն չի եղել, այդ բոլորը հնարել են հայոց լրագիրները, որոնք ծածկելով ճշմարտութիւնը, տպում էին ամեն տեսակ անհեթեթ բաներ:

Աղանձ, մենք մուսուլմաններս վերաքննեցին մեր որոշումը և այժմ պնդում ենք որ քննութեան ենթարկուեն բոլոր հարցերը և դրանց թոււմ նաև կոտորածների պատճառները: Մենք նոր որոշում կայացրինք այն պատճառով որ ուզում ենք սպառնացել որ չենք վախենում մերկացնելու անցեալը:

Պարզ է որ հայերի կարծիքով գլխաւոր յանցանքը ընկնում էր տեղական իշխանութեան յանցաւոր և դիտաւորուած թուլութեան և անգործութեան մէջ, մինչդեռ թուրքերի կարծիքով գլխաւոր պատճառը հայերի յեղափ. կազմակերպութիւնը, Դաշնակցութիւնն էր: Որովհետև մենք հայերս լաւ ճանաչում ենք «Դաշնակցութեան» նպատակն էլ, ծրագիրն էլ, ուստի այնքան հետաքրքրական չէ մեր հայերիս ասածները, որքան թիւրքերի կարծիքները այդ մասին: Փետրուարի 23-ի նիստը ամբողջապէս նուիրուած էր այդ հարցին:

Հաջիւն. խաղաղարար բանակցութիւնների ժամանակ իրանք հայերը մեզ ասում էին թէ իրանց յեղափոխական «Դաշնակցականները» և ինչ որ «Ջանֆիդաներ»-ն են կոտորածների գրգիշները: Եւ իսկապէս մեզ մօտ Բագում երևեցան ինչ որ փափախաւոր, երկար կօշիկաւոր և զինուած մուլ մարդիկ, որոնք մեզ սպառնում էին մահով և քաղաքում սպանութիւններ և կողոպուտներ էին անում: Իրանք խաղաղ հայերն էլ են տուժում այդ մարդկանցից: Նրանք սպանում էին մեր միսիւլմաններին և ի հարկէ չէին կարող մեր մուսուլմանները սառնասիրտ նայել այդ բաների վրայ: Մեզանում էլ կան

ի հարկէ մարդիկ, որոնք սպանում են, կողոպտում են, բայց դրանք աւագակներ են և ոչ յեղափոխական կազմակերպութիւններ: Ոչ խաղաղ և լուրջ հայերը, ոչ սոլիդ մուսուլմանները, ի հարկէ, մեղաւոր չեն, սակայն այդ «դաշնակցականները» և «Վանֆիդաները» սկսեցին սպանութիւններ. նրանք իրար յետևից 9 մարդ սպանեցին Բաղուում, այդ սպանութիւնները արեան վրէժի զգացմունք յարուցին և ծագեց կոտորած: Անցեալ անգամ գեներալ Շիրինկինը ինձ մասնաւորաբար ասաց որ, իբրև թէ, մեղանում էլ կան գաղտնի կազմակերպութիւններ: Ափսոս որ այսօր նա ներկայ չէ. եթէ նա ասէր թէ ի՞նչ գաղտնի կազմակերպութիւններ կան մեղանում ես մեր մուսուլման յեղափոխականներին էլ կը դատապարտէի, սակայն ինձ ոչինչ յայտնի չէ երանց գոյութեան և գործունէութեան մասին: Ինձ ուղարկողները յատկապէս խնդրել են որ ես այստեղ աշխատեմ պարզել հայ գաղտնի կազմակերպութիւնների գերը: Իսկ թէ հայերի մէջ կայ այդպիսի կազմակերպութիւն, այն էլ չափազանց յանցաւոր հակակառավարական ձևով դրան ապացոյց հետևեալ փոստաթուղթը (ներկայացնում է «Դաշնակցութեան» շրջաբերականը գիտութեան կազմակերպութեան մասին): Ես պնդում եմ որ մեր մէջ խաղաղութիւնը չի վերականգնիլ մինչև որ այդ բոլոր «խմբերն» և «Վանֆիդաները» զինաթափ չեն անուիլ և չեն կազմալուծուիլ:

Պատասխանում է բժիշկ Սատիսեանը, որ մի երկար ճառում ոգևորւած ջատագովում է «Դաշնակցութեան» գործունէութիւնը, նրա ազգական ոյժը և ցոյց տալիս նրա ազատագրական գերը թիւրքիայի և Կովկասի հայութեան համար: Նա համոզում էր թուրքերին շնորհակալ լինել «Դաշնակցութեան» գործունէութիւնից մահմեդական թիւրքիայում, որովհետև «Դաշնակց.» այնտեղ կտիւ է մղել՝ սուլթանական վատթար բեժիմի դէմ, որից պակաս չի տուժում և այնտեղի մահմեդական ժողովուրդը:

Թուրքերի կողմից տուած պատասխանները տրամադրում էին կարծելու թէ նրանք մասամբ բաւարարութիւն են ստացել. սակայն յաջորդ նիստերում պարզուեց որ նրանք մազաչափ չեն փոխել իրանց անվստահութիւնը դէպի «Դաշնակցութիւնը»: Ամեն մի առիթից նրանք օգտւում էին շեշտելու համար իրանց idée fixe-ը թէ «Դաշնակցութիւնն է» բոլոր խռովութիւնների պատճառը և թէ մինչև նա չկազմալուծուի և զինաթափ չանուի՝ անկարելի է վերականգնել խաղաղութիւնը: Բերենք թուրք պատգամաւորների կարծիքների էութիւնը, որովհետև վերջ ի վերջոյ այդ մարդիկ են թուրք ամբոխի իսկական ղեկավարներ հանդիսանում:

Բժ. Կարաբէկով. Հաջիւիլը թուրք ինտելիգենցիայի կարծիքներին արտայայտիչ չէ, այլ դուրսէ թուրք բուրժուազիայի, գիւղացիութեան : Բայց նա պիտի ասէր այն, ինչ որ ասաց, որովհետեւ այդպէս է մեր ժողովուրդի կարծիքը. ես գիտեմ, որ «Դաշնակցական» կազմակերպութիւնը շատ լաւ ձգտումներ ունի. բայց այլ է մեր ժողովրդի կարծիքը :

Ասում են որ Թիւրքիայում ճնշում, հալածանք, բռնութիւն կայ. բայց օրտեղ չկայ : Մեզանում էլ Հոկտեմբերի 17 մանիֆեստն էր, որ եկաւ վերջ դնելու հին կարգերին և բոլորին հաւասարապէս ազատ իրաւունքներ շնորհելու :

Դաշնակցութիւնը կոխ է մղում Թիւրքահայերին օգնելու համար. շատ լաւ : Դրա գէժ մենք ոչինչ չունենք : Դեռ Բերլինի դաշնագրութեան ժամանակ հայոց այժմ կաթողիկոս Խրիմեանը ներկայացաւ վեհաժողովին՝ մէկ ձեռքին աւետարան, իսկ միւսին խաչ՝ ազատութիւն խնդրելու, բայց Բիսմարկը նրան ասաց.

— Խաչով աւետարանով ազատութիւն չեն ուզում, այլ սըրով ու հրացանով :

Եւ դրանից յետոյ հայերը սրի ճանապարհն ընտրեցին, իսկ Դաշնակցութիւնը ղեկավար եղաւ : Եթէ թուրքերը հաւատացած լինէին, որ այդ կազմակերպութիւնը միայն ընդհանուր համամարդկային շահերի համար է աշխատում, այն ժամանակ իհարկէ ոչինչ չեն ունենայ նրա գէժ, բայց ըսնը նրանումն է որ այդպէս չէ. «Դաշնակցութիւնը» նեղ ազգային, նացիօնալիստական մի կուսակցութիւն է, որ միայն հայի շահերն է պաշտպանում : Ես այստեղ առաջ եմ բերեմ մեր ժողովրդի կարծիքը : Եւ մենք այստեղ պէտք է գլխաւորապէս ի նկատի ունենանք մեր ժողովրդական մասսաների կարծիքներն ու տրամադրութիւնները, որովհետեւ սպանողները, թալանողները մենք չենք, այլ նրանք և խաղաղութիւնը մեր մէջ չէ հարկաւոր, այլ մասսաների մէջ : Մեր ժողովուրդը պահանջում է Դաշնակցութեան գործունէութիւնը Անդրկովկասում վերացնել փաստերը, կատարուած դէպքերը մոռումսներին բերել են այն հղրակացութեան որ հայերն այստեղ ուզում են սեփական տերրիտորիա ստեղծել, հայկական աւտօնոմիա ձեռք բերել : Դու, ի հարկէ, անմիտ գործունէութիւն է, ցնորք է : Ի՞նչպէս կարելի է յեղափոխական զինուորներ հաւաքելով ուսւ կառավարութիւնը ոչնչացնել : Օրինակ, Ռուսաստանում ապրիլ 30 միլիօն մահմեդականներս միթէ կարող ենք ուսաց զօրքի գէժ դուրս գալ. իհարկէ ոչ, և դրա մասին երեակայեղն անգամ աւելորդ է : Բայց հայերն այդպէս վարուեցին Թիւրքիայում, նրանք դուրս եկան սուր-

Թանի հզօր զօրքի դէմ: Մենք թուրքերս դարձեալ ոչինչ չէինք ունենայ հայերի դէմ, բայց նրանք այստեղ էլ նոյը սկսեցին:

Ահա ինչպէս:

Երբ սկսուեց ռուս-ճապոնական պատերազմը, երբ կամաց կամաց ներքին խռովութիւններ ու զժգոհութիւններ երևացին Ռուսաստանում, հայերը մտածեցին... եթէ չկարողացանք թիւրքիայում մեր նպատակին հասնել՝ հայոց թագաւորութիւն հաստատել Անգլիայի կամ հէնց Ռուսաստանի օգնութեամբ, ուրեմն աշխատենք նոյնը անել այժմ Կովկասում: Եւ ահա այդ նըպատակով աշխատեցին տերրիտորիա ստեղծել, թուրքերին հաւաքել: Հասկանալով ըր հայկական տերրիտորիա կարող են ստեղծել միայն բնաջինջ անելով կամ ստրկացնելով թուրքերին:

Սակայն թուրքերը դէմ են այդ տեսակ գործունէութեան, և որովհետեւ իրանց ամբողջ բախտը տեսնում են Կովկասում ռուս իշխանութեան հզօրութեան մէջ և միշտ հաւատարիմ են եղել ռուսաց գահին, ուստի պաշտպան դուրս եկան ոչ միայն իրանց ազգային, այլ և ռուս օրինական իշխանութեան: Որովհետեւ թուրքերը չեն ուզում օգտուել կառավարութեան թուլութիւնից այն կառավարութեան, որից պաշտպանութիւն են սպասում:

Ահա այսպիսի պայմաններում բռնկուեցին հայ-թուրքական ընդհարումները և այդտեղ ահադին դիր խաղաց Դաշնակցութիւնը: Թուրքերը մտածում են, եթէ կառավարութիւնը թոյլ է տալիս այդ տեսակ զինուած կազմակերպութիւններին գոյութիւն ունենալ, ուրեմն մեք էլ ազմակերպուենք:

Սակայն թուրքերը դրա հետ միասին ասում ենք.—մենք հայոց թագաւոր չենք ուզում, ոչ էլ ուրիշ թագաւոր. մենք ռուսաց թագաւորութիւն ենք ուզում, թող հայերը մեզ հանդիսա թողնեն, մենք էլ նրանց դէմ ոչինչ չենք ունենալ:

Մենք մուսուլման պատգամաւորներս այնուամենայնիւ իրաւունք ունենք պնդելու որ խռովութիւնների ամենագլխաւոր պատճառը «Դաշնակցութիւնն» է. և մինչև նա չվերացուի անկարելի է մտածել խաղաղութեան մասին:

Հաջիկով. Հաւատացնում եմ ձեզ, որ ես այն գոկումենտը ներկայացրի ոչ այն նպատակով, որ զրգոեմ հայերին, յուզմունքեր առաջացնեմ: Ես միայն ուզեցի ցոյց տալ որ հայերը տէրութեան մէջ սեփական զօրք են կազմել: Պ. Սատիսբանը իզուր խօսեց հայերի քաջութեան մասին, մաուզէրի հրացանների մասին: Քաջութեան կողմից նրանք երբէք չեն կարող մրցել թուրքերի հետ. դա անկարելի է. իսկ նրանց հրացանները պէտք կը գտն միայն պաշտօնաթող զինուորներին՝ թըռ-

չունեներ սպանելու համար: Քաջութիւնը իմացուած է ոչ հեռուից խփող հրացաններով, այլ զաշոյնի կոռուով... Եթէ ես էլ խառնանի պէս խօսելու լինեմ, պէտք է յիշեմ մահմեդականութեան հզօրութեան, արարական արիւնի մասին և այլն, բայց թողնենք այդ լուրը: Մահմեդական պետութիւնները հէնց ջարթուել են այն պատճառով որ բռնի ոյժին աւելի մեծ նշանակութեան են տուել, քան կուլտուրային, քաղաքակրթութեան: «Դաշնակցութիւնը» անմիտ, փաստակար բան է և նրան պէտք է վերացնել: Թէ մեր և թէ ձեր բոլոր զէնքերը աւելի լաւ է յանձնենք ողւս կառավարութեան, իսկ նրանից խնդրենք մեզ համար դպրոցներ և խաղաղութիւն: Տղամարդութիւնը և քաջութիւնը մարդ սպանելու մէջ չէ, այլ խաղաղութիւն կնքելու մէջ, ուստի ձեռք մեկնենք իրար և հաշտուենք:

Շախտախտինսկիյ, Հայերն այնպէս հանգիստ խօսում են թիւրքիա հայդուկներ ուղարկելու մասին, որ կարծես թէ դա շատ բնական ու օրինական բան է: Նրանք ի՞նչ գործ ունեն ուրիշ պետութեան ներքին կեանքին խառնուելու, սահմանի այն կողմն անցնելու: Դա հակառակ է միջազգային օրէնքին: Երբ Դորբատ քաղաքի գերմանացիները Գերմանիայի միջնորդութիւնը խնդրեցին, որպէս զի Ռուսաստանը նրանց շատ չճնշէ, Բիսմարկը պատասխանեց.

— Դա մեր գործը չէ, մենք իրաւունք չունենք ուրիշի ներքին գործերին խառնուելու:

Մի հզօր պետութեան ներկայացուցիչն այդպէս պատասխանեց, իսկ հայերը, որ այնքան թոյլ ու աննշան ոյժ են, միջամտում են ահագին թիւրքիայի գործերին, ուզում են նրա կարգերը փոխել: Դա հակառակ է միջազգային օրէնքներին: Քանի որ պետութիւնները գոյութիւն ունեն, ուրեմն նրանց կարգ ու օրէնքն էլ պիտի յարգուի:

Աղայեվ, ես կարծում եմ, որ Դաշնակցութիւնը միակ պատճառը չէ: Կան ուրիշ շատ պատճառներ: Հայ ու թուրք իրար չեն հաւատում, չեն վստահանում, իւրաքանչիւրը կարծում է թէ ինքնապաշտպանութեամբ է զրադուած և յարձակուողը հակառակորդն է:

Դաշնակցութիւնը հայերի դարաւոր անցեալի արդիւնքն է, հայերը անկարող են նրան ոչնչացնել: Սակայն ընդհարումների պատճառը աւելի խոր է: Ես գիտեմ, որ կար պրովակացիա, կար ցանկութիւն, որ ընդհարում լինի, բայ միթէ այդպիսի ցանկութիւնը կարող էր երկու ազգեր իրար դէմ հանել, եթէ չլինէին ուրիշ պատճառներ: Ո՛չ կային ուրիշ պատճառ-

հեր, և դա մահմեդականների իրաւագուրկ վիճակն էր Կովկասում: Պատճառը պէտք է որոնել անշուշտ քրիստոնէութեան և մահմեդականութեան հին, այժմ անցած հակամարտի մէջ: Ռուսաստանը քրիստոնեայ պետութիւն է և առաջներում ուսւ պետութիւնը անկարող էր չտարբերել քրիստոնեաներին մուսուլմաններից և չտալ արտօնութիւններ առաջիններին, կարծելով թէ մահմեդականները իրանց կրօնքով հակառակ են քրիստոնեաներին: Ռուսաստանը իբրեւ քրիստոնեայ պետութիւնը անխտահալութեամբ էր նայում մահմեդականների վրայ, իսկ դրա հակառակ քաջալերում էր քրիստոնեաներին, մանաւանդ հայերին: Բաւական է աչքի առաջ առնել Կովկասի կեանքը և մենք կը տեսնենք, որ ամեն տեղ հայերն են զեկավար հանգիսացողը: Եւ նրանք միշտ էլ օգտուել են իրանց արտօնեալ վիճակից՝ հարեւաններին ճնշելու համար: Իմ կեանքում 5—6 անգամ խնդիր եմ տուել թերթի թոյլատուութիւն ստանալու համար, բայց մինչև վերջին ժամանակներս այդ ինձ չէր աջողում, որովհետև հայ ցենզորները միշտ արգելք էին հանգիսանում: Առհասարակ հայերը ոչ մի բարեհաճ տրամադրութիւն չեն ցոյց տուել դէպի իրանց իրաւագուրկ և յետամնաց հարեւանները—թուրքերը:

Չեմ իմանում, զուցէ թուրքերն էլ այդպէս վարուէին նոյն պայմաններում. ես չեմ մեղադրում հայերին, այլ շեշտում եմ փաստը:

Ահա այդպիսի պայմաններում վրայ հասաւ՝ ուսական ազատարար շարժումը, պայմաններ, որոնց շնորհիւ Կովկասի ազգաբնակչութեան մի մասն արագ առաջ էր գնում, իսկ միւս մասը յետ մնում և այդ յետ մնացողի մասին ոչ ոք չէր մտածում:

Դեռ նախանցեալ տարուայ գեկտեմբերին էր, որ հայ հեղինակ Շիրվանզադէն եկաւ ինձ մօտ, թէ պրովակացիա կայ, վտանգաւոր լուրեր են պատում, պէտք է հայ-թուրքական ինտելիգենցիան դրա առաջն առնի: Եւ մենք ուրախութեամբ արձագանք տուինք այդ հրաւերին. բայց հազիւ պատրաստուում էինք երկու ազգերին համեմատելութեան կոչ ուղղել, երբ հայերը սպանեցին Բարայեվին և դա ազգանշան դառնաւ արիւնհոյզ գէպքերի: Շիրվանզադէն և պ. Ս. Յարութիւնեանը մինչև այդ կոտորածը մեզ ասում էին թէ պատրաստում է կոտորած, ուրեմն ինտելիգենտ հայերը գիտէին որ պրովակատորական սերմերը բերրի հողի վրայ են ընկել: Ուրեմն, մեղաւոր է նախ և առաջ իշխանութիւնը ստեղծելով անհաւասար կուլտուրա, իսկ ապա լարուած յարաբերութիւնները: Այժմ եթէ

ուզում ենք, որ խաղաղութիւն հաստատուի, պէտք է աշխատենք, որ այստեղ լինեն ոչ թէ հայ, թուրք, վրացի, ուս, այլ ազատ կովկասցիներ հաւասար իրաւունքով, իսկ զրա համար պէտք է մտածենք թուրքերի յետամնացութեան մասին, պէտք է պահանջներ իրաւունքներ նրանց համար:

Ներկայ ժարդասէր իշխանութիւնից մենք պէտք է պահանջենք որ նա ոչ թէ ուժակոծի մեզ, այլ տայ մեզ զպրոցներ, տայ մեզ կուլտուրա, և այն ժամանակ մենք կը հասկանանք իրար և երբէք չենք անհանգստացնիլ նրան մեր երկպառակութիւններով:

Զիւթլսանով. Մեր երկու ազգերի ապագայ բաղդը այս համագումարի եզրակացութիւններից է կախուած, մտածեցէք զրա մասին: Մտածեցեք, որ երկու ազգերի պատերազմը միևնոյն պետութեան մէջ կորստարեւ է երկուսի համար էլ: Մենք ինչ ունենք բաժանելու, որն էլ յաղթի՝ զարձակ Ռուսաստանի հպատակ պիտի մնայ: Ով էլ յաղթի, նա յաղթուած է: Լաւ իմացէք: Ծիշտ է, մահմեդականները յետամնաց են, ուրեմն խաղաղասիրութեան մէջ էլ հայերը պէտք է աւելի առաջ գնան: Խատիսեանը գեղեցիկ կերպով պատկերացրեց Դաշնակցութեան ձգտումները: Նա էլ գիտեմ, որ այդ կազմակերպութիւնը շատ լաւ գաղափարներ է ծառայում: Նա չեմ մեղադրում նրան:

Գլխաւորը իշխանութեան խաղացած դերն է: Նա հաւասար աչքով պիտի նայէ իր բոլոր հպատակների վրայ:

Հոկտեմբերի մանիֆէստը շեշտում է այդ միտքը և յոյս ունենք, որ կոմս Վորոնցով-Դաշկովի շնորհիւ մենք մահմեդականներս էլ պէտք է բաժին ստանանք խոստացած շնորհներից:

Հայերն ստացան իրանց զպրոցներն ու կալուածները, պէտք է մենք էլ ստանանք հաւասար իրաւունքներ:

Կարծում եմ հայրեն կարող են դադարեցնել Դաշնակցութեան գործունէութիւնը. բայց ի հարկէ ոչ Թիւրքիայում, ոչ Եւրոպայում, այլ միայն Կովկասում: Դա հարկաւոր է յանուն մեր երկրի խաղաղութեան:

Բաւական է թափուած արիւնը. սթափուենք մենք: Մենք այստեղից կը հեռանանք միայն հաստատուն հաշտութիւն կապիւղց յետոյ, թող թագաւորի հայերի և թուրքերի մէջ յարատեւ խաղաղութիւնը:

Փետրուարի 24-ի նիստում թուրք պատգամաւորները զրին կառավարութեան առջև իրանց բոլոր պահանջները և ցանկութիւնները կը թափան և իրաւական հարցերում. ընդհա-

նուր, ձրի պարտադիր ուսում, դասաւանդութիւն մայրենի լիզումով (այդ դէպքում էին միայն «թաթար» բառը գործածում, իսկ մինչ այդ և յետոյ միշտ «մուսուլման ազգութիւն(?)» էին ասում), իսլամի ուսուցումը, հոգևոր սեմինարիաներ և բարձրագոյն ճեմարանի բացում, վերացում բոլոր սահմանափակումների մուսուլմանների նկատմամբ:

Որպէսզի լիակատար լինի թուրքերի բոլոր մեղադրանքները հայ կազմակերպութեան նկատմամբ մենք առաջ կը բերենք այստեղ նաև փետրուարի 27-ում նրանց ասածները: Այն բոլորը ինչ որ նրանց պարագլուխները ասում էին իրանց «Հէյաթում» և «Իրշադում» այժմ բացարձակ կերպով արտայայտում էին իշխանութեան առջև, ոչ մի միջոցի առջև կանգ չառնելով, ոչ մի սոփեստութիւնից և յեղաշրջութիւնից խոյս չառլով: Թուրք պատգամաւորները իրանց ծրագրի 6-րդ կէտում գրել էին հետեւեալ պահանջը «միջոցներ, որոնք նրաշխատուէին բոլոր պաշտօնեաների վրայ դրուած ծառայութեան ֆունկցիաների անխափան և պատշաճաւոր կատարումը»:

Աղանձ. Ժողովուրդների պատմութեան մէջ լինում են դէպքեր, երբ կարելի է արդարացնել տերրորը, եթէ նպատակն է վեհ, համամարդկային նպատակներ, և ես, ոչ իբրև պատգամաւոր, այլ անձամբ իբրև հրապարակախօս Աղանձ, զուցէ, և համակրեմ տերրորի որոշ արտայայտութիւններին. բայց հրեմի ազգ զիմում է պաշտօնական անձերի ահաբեկման իր ազգային շահերի տեսակէտից ի մնաս միւս ազգութեան և դրա շնորհիւ պաշտօնական անձինք ահի ազդեցութեան տակ կորցնում են ընդունակութիւն հաւասար վերաբերուելու գէպի ազգութիւնները, այդպիսի տերրորի ոչ ոք չի կարող համակրել, և մեր մուսուլման ազգաբնակութեան մաստան տուժում է հէնց այդ տեսակի տերրորից, և այն վերագրելով հայ յեղափոխական կազմակերպութեան բնականաբար դայրացել է և զինուել հայերի գէմ: Պաշտօնեաների սպանութիւնները, սուժերը, սպառնական նամակներ և սլոկլամացիաներ՝ հլու հպատակ և յեղափոխական ձգտումներից ազատ մուսուլման ժողովրդի տեսակէտով՝ անտանելի գործողութիւններ էին, որովհետև այդ բոլորի շնորհիւ պաշտօնեաները երկիւղից վախենում էին եռանդով վերականգնելու կարգը և այն դէպքերում, երբ զոհուող մուսուլմաններ էին լինում: Այդ ստիպեց որ մուսուլմանները իրանք արիւնահեղ կուռի գուրս քան տերրորիստների գէմ, որպիսիներին նրանք համարում են հայերին, այսինքն նրանց յեղափոխական կազմակերպութիւնները. ուստի մինչև որ գոյուֆետրուար, 1906.

թիւն կ'ունենան այդ կազմակերպութիւնները՝ մուսուլմանները անկարող են հանգստանալ և հաշտուել հայերի հետ: Պէտք է տերրորին վերջ դրուի:

Հաջիւնվ. Այդ կէտը մենք զրեւ կնք, որովհետեւ չենք ուզում դիմել ինքնապաշտպանութեան, ուստի ցանկանում ենք որ օրինական վարչութիւնը և պաշտօնական անձերին չահաբեկեն: Ախր չի կարելի բոլոր առաւելութիւնները տալ հայերին: Նրանց տրուած է և կուտուրա, և կրթութիւն, և մամուլ և բացի այդ նաև յեղափոխական կազմակերպութիւն ուժերով, և զօրք, և մաուզէր, իսկ մենք մեր յայտները զրեւ կնք իշխանութեան պաշտպանութեան վրայ, և այդ էլ մեղանից խլում են տերրորի դիմելով: Մի հասցնէք մեզ այն դրութեան որ մենք էլ դիմենք ուժերի օգնութեան: Թէ մեր և թէ հայերի ռազմական կազմակերպութիւնները պէտք է վերացուեն:

Շալամալիւնվ. Դնելով այդ կէտը մենք հեռու ենք ժամդարմական ֆունկցիաներից, ոչ էլ ուզում ենք հաճոյանալ իշխանութեան: Բայց համաձայնուէք որ ամեն մէկը քաջութիւն չունի ընդդիմադրելու տերրորին, և երբ տերրորը համակում է կեանքի բոլ խորշերը այն ժամանակ կեանքը անտանելի է դառնում: Տերրորը անբարոյականացնում է նաև մեր ժառանգ, երբ նրա աչքերի առջև սպանում են նահսնգապեաներին, իշխանաւորներին: Որոշ միջոցներ տերրորի գէժ մենք չենք կարող առաջարկել, այլ միայն ցանկութիւն ենք յայտնում որ հասարակութիւնը գործ դնի իր բարոյական ազդեցութիւնը կազմակերպութիւնների վրայ:

Թուիչիքաշել. Եթէ աչքերը փակել իրականութեան վրայ այն ժամանակ այդ հարցը աւելորդ կը թուայ: Բայց նա զրուած է իր՝ կեանքի, իրականութեան կողմից: Պաշտօնեաները մանաւանդ պաւառում, անկարող են կատարել իրանց պարտքը պահանջած խստութեամբ: Նրանք ասում են. «չէ որ մենք էլ ժարդ ենք, մենք էլ երեխաներ ունենք, ինչո՞ւ զոհուենք տերրորներից»: Եթէ մենք երկու ազգերս կուտում ենք ինչո՞ւ մէջ տեղը պէտք է տուժեն երրորդ անձինք, պետական պաշտօնեաները: Խաղաղութիւնը հաստատելու համար անհրաժեշտ է որ տերրորը չգործադրուի պաշտօնեաների դէմ:

Զիաթլիսանուլ. Մենք եկել ենք այստեղ իսկական հաշտութիւն կապելու և ոչ միայն թղթի վրայ, ուստի պէտք է խօսել բոլոր հարցերի մասին: Աւելի լաւ է այստեղ մի քիչ կարմրենք, քան թէ յետոյ նոր արիւնհեղութիւններ պատահելիս զլջանք և տփսոսանք: Հայերը ասում են թէ տերրորի առաջն առնելու համար առանձին մարմին կայ՝ ժանդարմները. բայց

մենք ուզում ենք լեզու ճանապարհով մեր կողմից էլ միջոցներ ձեռք առնել:

Աղայելի. Մեր հասցէին անտեղի յանդիմանութիւններ են ուղղում: Պէտք է խօսենք տերրորի մասին, որովհետեւ դա հայ-թուրքական ընդհարումների գլխաւոր պատճառներից մէկն էր: Հայերը շատ լաւ գիտեն, թէ ինչ տեսակ տերրորի մասին ենք մենք խօսում: Երբ հայերը մի որեւէ համաժարգեղային նպատակով տերրոր են կատարել, թուրքերը միշտ էլ համակրանքով են վերաբերուել: Բայց հայերը այդ սահմանից վաղուց են դուրս եկել, նրանք սպառնալիքներ են ուղղում այն մարդկանց, այն պաշտօնեաներին, որոնք համակրանք են ցոյց տալիս դէպի թուրքերը: Ահա դրա առաջը պէտք է առնել: Մենք այստեղ զանազան միջոցներ ենք մշակում, բայց չէ՞ որ դրանց գործադրողը պաշտօնեաներն են, ուրեմն նրանց էլ պէտք է աղատել տերրորի երկիւղից, որպէսզի արգարութիւն լինի: Պէտք է նկատի ունենալ նաև մուսուլման ամբոխի հոգեբան-նութիւնը, մուսուլման ազգայնակութիւնը կարծում է որ թուրքերի և հայերի մէջ անվստահութեան պատճառը զազանի կազմակերպութեան գործունէութիւնն է:

Հաջիելի. Թուրքերը ուզում են իմամալ արդեօք կարելի է պետութեան մէջ պետութիւն ունենալ, ինչպէս այդ արեւ են հայ կաթողիկոսները, կարելի է թոյլ տալ որ մի պետութեան մէջ ուրիշներն էլ սեփական զօրք պահեն, շտաբ, զօրավարներ, մասնակցութիւն պահեստներ ունենան, կարելի է՞ հրամաններ ու սպառնալիքներ արձակել: Թող իշխանութեան ներկայացուցիչները մեզ պատասխանեն՝ կարելի է այս բոլորը: Մենք պիտենք որ կան շատ յեղափոխական կազմակերպութիւններ ռուսների, գերմանացիների մէջ. դրանց մենք հակառակ չենք: Դաշնակցութիւնը դրանց նման չէ: Հոկտեմբերին, երբ Բագուում սոցիալ-դեմոկրատները ցոյց սարքեցին, մենք էլ մասնակցեցինք համբուրուեցինք, սակայն «Դաշնակցութիւնը» չկար, նա մեզ հետ չհամբուրուեց: Հաւատացնում եմ ձեզ՝ Դաշնակցութիւնը ինձ ոչինչ չէ արել, նոյնիսկ սպառնական համակ չէ գրել, բայց ես իմ մասին չեմ մտածում, այլ ճշմարտութեան: Թող հայ պատգամաւորները ազգեն Դաշնակցութեան վրայ, իրեն իրանց եղբայրների վրայ, որ նրանք հանգիստ թողնեն թուրքերիս էլ, պաշտօնեաներին էլ: Եթէ այդ պատգամաւորները անզօր են որեւէ ազդեցութիւն անելու, էլ ինչ ընտրեալներ են, դարձեալ մարդիկ են: Ես յայտնում եմ որ Բագուում ես շատ բան կարող եմ անել, կարող եմ ազգել, սաստիկ: Եթէ մենք

պատգամաւորներս հեղինակութիւն չունենք մեր ժողովրդի մէջ
էլ ինչ՞ու ենք հաւաքուել այստեղ:

Աղանկ, Իգուր ևն հայերը մեզ մատնիչներ և ժանդարմ-
ներ համարում, երբ քննւում է մեր ծրագրի 9-րդ կէտը («կող-
մերը պարտաւորում են յանձնել ազգային հողի վրայ կա-
տարած ոճրագործութիւնների հեղինակներին»): Մենք լսե-
ցինք պ. Ա. Խատիսեանից որ Դաշնակցութիւնը զօրք ունի,
որ կուում է լաւ իդէալների համար, լսեցինք և մեր որոշումը
կայացրինք: Դնելով մեր կէտը մենք զործնական նպատակ ու-
նենք, զոհում ենք մասնաւոր շահը ընդհանուրի օգտին: Հայերը
ասում են թէ իշխանութիւնը թոյլ էր տալիս ոճիրներ գործե-
լու, յանցաւոր անգործունէութիւն էր ցոյց տալիս, մենք առա-
ջարկում ենք օգնել իշխանութեան, այն ժամանակ մեզ մատ-
նիչ են անուանում, երբ իշխանութիւնն ենք օդնութիւն կան-
չում զրանք մեղասում են թէ քծնում ենք: Մի՞թէ տարօրինակ չէ
այդպիսի վարմունք: Եթէ այս կէտը հայերի համար անյարմար
է՝ թող ասեն պարզօրէն: Մեզ համար միևնոյն է, ոճրագործը
Դաշնակցութիւնն է, թէ Խատիսեանը կամ Աղանկը: Ոճրագոր-
ծը ոճրագործ է: Եթէ զուր իսկական խաղաղարարներ էք—
պէտք է յանձնէք ոճրագործներին: Անհատական սպանութիւն-
ներից է որ բռնկւում են մասսայական ընդհարումներ: Ես պըն-
դում եմ որ եթէ Բագում Բարաեվի սպանողին հայերը յանձ-
նէին իշխանութեանը, այն ժամանակ այսքան արիւնհեղութիւն
էլ չէր սկսուի: Լաւ մտածեցէք խնդրի մասին այդ տեսակէտից:

Հաջիւնկ, Ասում ենք ոճրագործներին յանձնէք իշխանու-
թեան ձեռքը, և մենք մեր Հարագործներին կը յանձնենք, իսկ
հայերը վախենում են իրանց ոճրագործներից...

Բնորոշելով հայերի և թուրքերի տեսակէտները ընդհարու-
մի գլխաւոր պատճառների նկատմամբ ճառախօսների սեփական
խօսքերով, այժմ անցնենք համաժողովի զրադուներների մէջ
երկրորդ նշանաւոր խնդրին, այն է քոչի հարցին: Այդ հարցում
էլ տարբեր էին երկու ժողովուրդների ներկայացուցիչների
տեսակէտները: Առաջ բերենք այստեղ նախ և առաջ պ. Ալ.
Քալանթարի զեկուցումը քոչի մասին, արտատպելով այն
«Մշակից»:

Ա. Քալանթար: Մեր առաջ զրուած հարցը մեր երկրի
ամենախոշոր և ցաւոտ հարցերից մէկն է, ոչ միայն այսօր,
երբ մենք զրադուած ենք հայ-թուրքական կնճիռները լուծելու
հոգսով, այլ և առհասարակ:

Դա մի հարց է որ հայերի կողմից միշտ յարուցուել է,

դա մի հարց է, որ շատ և շատ անգամ զրադեցրել է վարչական հիմնարկութիւններին, բայց որ երբեք չէ ենթարկուել սխտեմական քննութեան և ուսումնասիրութեան և աւելի էլ սակաւ արժանացել է սխտեմական գործողութիւնների վարչական հաստատութիւնների կողմից:

Եւ անհրաժեշտ եմ համարում այսօր կանգ առնելու այդ հարցի կարևորութեան վրայ և համոզելու, որ չէ կարելի զանցառութեան տալ և բարձիթողի անել մի հարց, որը չափազանց մեծ նշանակութիւն ունի մեր երկրի տնտեսութեան համար:

Քոչի հարցը վերաբերում է ոչ միայն քոչուորին, այլ և այն նստակեաց ազգաբնակչութեան, որի գիւղերի մօտով նա անցնում է: Այլ անցնողը մի այնպիսի անցնող չէ, լինչպէս են ճանապարհորդները մեծ ճանապարհով, որոնք գործ ունեն միայն ճանապարհի հետ: Դրանք վաճառականներ և արգիւնագործներ չեն, որոնք գալիս են միմեանց հետ հաղորդակցութիւն ունենալու և ապրանքների փոխանակութիւն կատարելու: Եթէ այդպէս լինէր զրութիւնը, այդպիսի սերտ շփման միայն կարելի էր ուրախանալ:

Մեր առաջ կատարուող շարժումը այդ տեսակի չէ: Սա թափառող ժողովրդի տեղափոխութիւն է իր անասուններով և տնային տնտեսութեան պարագաներով:

Անասուններին հարկաւոր է ճանապարհին կերակուր, որը նրանք վերցնում են ճանապարհին գտնուող տեղերից, ուստի և փչացնում են մերձակայ նստակեաց գիւղերի խոտահարքը, ցանքսերը և արօտները: Իսկ զբանց վրայ աւելանում են և գողութիւնը ու ընդհարումները, որոնք ամեն տարի խլում են ժողովրդից զոհեր:

Քոչի հետ կապուած չափազանց ծանր հանգամանքներ միշտ դժգոհութեան պատճառ են եղել տեղական ազգաբնակչութեան մէջ: Նա մեր երկրի ցաւոտ տեղերից մէկն է, որի մասին տասնեակ տարիներ վանդատներ են հասնում վարչական շրջաններին:

Եւ հասկանալի է, որ եթէ սովորական տարիներում մարդկանց այդ չափազանց անսխտի շփումը առաջացնում է դժբաղդութիւններ, այժմ, երբ հայերի և թուրքերի յարաբերութիւնները սուր կերպով լարուած են, աւելի ևս պատասխանատու և ծանր հանգամանք է ստեղծուել մեր առաջ:

Նստակեաց երկրագործի համար քոչուորը մի պատուհաս է, մի չարիք է, որ նա պարբերաբար տանում է ամեն տարի:

Դա մի ազէտ է, մի ծանրութիւն է, մի հարկ է, որից ճնշուել է և ճնշուում է մեր ժողովուրդը:

Պէտք է այստեղ յայտնեմ, որ բոլորապէս գործի մէջ պէտք է տարբերել մի բանի տեսակետները: Նրանցից մի քանիսը ոչ միայն անփափաք են շրջակաների համար, այլ և ինքն ըստ ինքեան ցանկալի գործօններ են մեր իրականութեան մէջ: Օրինակ, մեր լեռնային շրջաններում, ինչպէս են Զանգեզուրի, Դարալագեալի, Նոր-Բայազետի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի և ուրիշ գաւառների լեռնադաշտերում, տեղական գիւղացիները, թէ հայ և թէ թուրք, ամեն տարբէ ուղարկում են իրանց անասունները մերձակայ լեռնային արօտները, այնտեղ արածացնում նրանց և ապա մի քանի ամսից յետոյ վերադարձնում գիւղ: Նրանք ոչ ոքի առանձին փափակ են հասցնում, մեծ ճանապարհներ չեն անցնում և մի բանի ժամուայ մէջ վնաս են ու գալիս:

Այդ տեսակ են և Եւրոպայում գտնուող լեռնաստանների տնտեսութիւնը, օրինակ, Շվեյցարիայում, Զալցբուրգում, Տիրօլում:

Կան և այնպիսիները, որոնք փոքր ինչ աւելի հեռու են լեռնային արօտներից և պէտք է մի 10—20 վերստ ճանապարհ անցնեն: Դրանք թէև արդէն անյարմարութիւններ են պատճառով, բայց դրանց էլ կարելի է հաշուել:

Սակայն ի՞նչ կարելի է տեսլ այն քոչուրների մասին, որոնք անցնում են ոչ թէ 20—30, ոչ թէ 50—60, այլ և 100—150 և նոյն իսկ 200 վերստեր: Այդպէս են, օրինակ, Մուղանի, Միլի անապատներից բարձրացող բոլորները, որոնցից մի քանիսը վրաններ են դարկում, մեր էք կարծում, Սևանայ լճի մօտ գտնուող լեռնարօտներում:

Ահա այդպիսի քոչուրները բոլորովին արդէն պատուհասներ են դառնում այն գիւղերի համար, որոնց մօտով նրանք պէտք է անցնեն: Եւ եթէ քոչուրների գէմ դանդաղ և բողբոջ կայ, ահա այդ քոչուրներից է:

Այն օրից, որ սուսաց իշխանութիւնը հաստատուել է մեր երկրում, յարուցուել է և քոչուրների խնդիրը, սակաւ իշխանութիւնը երբեք չէ նայել խնդրի վրայ լայն կուլտուրական տեսակէտով և բաւականացել է նեղ, զուտ աղմկնխտրացիական մի քանի կարգադրութիւններով:

Վարչութիւնը տեսնելով քոչերի հասցրած փառները, երբեմնապէս փորձ է արել արգելելու քոչերը, բայց որովհետեւ նա չէ նայել զործի վրայ աւելի հիմնական կերպով, չէ կանգ առել այն պայմանների վրայ, որոնք դրդում են մարդկանց

քոչելու և ինքը չէ նստաստել ստեղծելու պայմանները, որպէս զի քոչուորները կարողանան նստակեաց դառնալ, ուստի նրա արձակած հրամանները մնացել են անկատար և չարիքը մնացել է չարիք, մինչև նոր արգելք և նոր թոյլտուութիւն քոչելու համար:

Դեռ 1850 թուականների սկզբներին Երևանեան նահանգապետը մի հրաման էր արձակել, որ քոչուորները չը բարձրանան Նոր-Բայազետի և Ալեքսանդրոպոլի գաւառները, թէև նրա կարգադրութիւնը կատար չածուց և միայն մի հետևանք ունեցաւ. որոշուեց քոչուորների արօտների սահմանադիժը:

Փանձակի նահանգապետը թէ 1874 և թէ 1879 թուականներին ներկայացրեց զեկուցումներ քոչուորների մասի և յայտնեց այն կարծիքը որ պէտք է ոչնչացնել քոչերը, բայց այդ զեկուցումները մնացին ատեանների սեղանների վրայ:

Եղել են և ուրիշ կարգադրութիւններ:

Բայց, անկասկած, քոչերը ոչնչացնելու համար վարչութիւնը պէտք է հաւատացած լինէր, որ քոչուորը կարող է մնալ տափարակում և կարող է ապահովել իր ապրուստը երկրագործական աշխատանքով: Եւ եթէ չը կային նպաստաւոր պայմաններ, նա պէտք է հարց յարուցանէր այդ պայմանները ստեղծելու համար: Նա այդ չէ արել: Ճիշտ է նա երբեմնապէս իր զեկուցումների մէջ յայտնել է, որ մի քանի տեղերում ոռոգելու ջուր չը կայ և առուներ չեն անցկացրուած, բայց դրանք միայն հարևանցի ցուցումներ էին, որոնք անցել են և առանց հետևանքների:

Ճիշտ է ինքը, ազգաբնակչութիւնը փորձեր արել է նստակեաց դառնալու և մենք գիտենք գիւղերի մի ամբողջ ցուցակ, որոնք առաջ քոչում էին զէպի սարեր, իսկ այժմ դարձել են նստակեացներ, գիտենք և շատ գիւղեր, որտեղ այժմ խոշոր անասնապահներ և արօտ գնացողներ մնացել են միայն բացառիկ անձնաւորութիւններ, բայց այդ բոլորը կատարուել է չափազանց դանդաղ կերպով և յամենայն զէպս խրախոյսի ու աջակցութեան չէ հանդիպել պետական հաստատութիւնների կողմից: Իսկ մեր երկրի քիւրդերը սկսել են նստակեցութեան փորձեր անելու մասամբ իրանց այն ցիւղակիցների օրինակին հետևելով, որոնք ապրում են Թիւրքիայում: Հին զործերից երևում է, որ յիսնական թուականների սկզբների թիւրքաց կառավարութիւնը ձեռնարկած է եղել նստակեաց դարձնելու քիւրդերին և թէև կատարեալապէս չէ հասել իր նպատակին, բայց և այնպէս մի որոշ աստիճանի զարկ է տուել այդ գործին:

Անկասկած, այնտեղ ուր նախկին թափառականը սկսել է երկրագործութեամբ պարապուել, զարգացրել է այգեգործութիւն, պարտիզպանութիւն, բամբակաւործութիւն, նա սկսել է ընտենլանալ նստակեաց կեանքի և գիտակցել, որ նստակեաց կեանքը աւելի արդիւնաւէտ է և հիմք է անընդհատ բարգաւաճման:

Բայց իրականութիւնը այն է, որ ամեն տեղ դեռ չեն ստեղծուած այդ պայմանները և քոչը դեռ պահպանել է իր գոյութիւնը: Ճիշտ է, մի շարք փաստերով կարելի է ապացուցել որ քոչուորների ամբողջ խմբեր գնում են սարերը միայն աւանդաբար, միայն սովորութեան ազդեցութեան տակ, բայց և այնպէս դեռ շատ և շատ են այնպիսիները, որոնք քոչում են և պէտք է քոչեն, մինչև որ կը պատրաստուեն նրանց համար ապրելու նոր պայմաններ:

Քոչը յանկարծակի կանգեցնել անկարելի է. ոչ ոք չէ կարող այդ առաջարկել: Բայց բարուոքը նրան կարելի է և հնար եղածին չափ դարձնել սակաւ ֆլաստաբեր: Այն մշոցներից, որ կարելի է առաջարկել, մենք կը յիշատակենք մի քանիսը.

Նախ և առաջ կարելի է և պէտք է կրճատել քոչի ճանապարհների թիւը:

Քոչուոր մարդը պատրաստ է ամեն մի ճանապարհով գնալ առաջ և որքան շատ է ճանապարհների թիւը, այնքան լաւ է նրա համար, որովհետեւ նրա անասունները աւելի շատ խոտ կը գտնեն թարմ տեղերում: Երբ որ ճանապարհների թիւը պակասացնուի, այն ժամանակը և կը պակասի այն զրկանքների ու զոհերի թիւը, որ տալիս է նստակեաց գիւղացիութիւնը քոչուորներին:

Երկրորդ՝ մի որոշ աստիճան կ'օգնէր դործին, եթէ լեռները ուղարկուէին միայն անասունները: Աւելորդ մարդիկ, որոնք կենդանիների համար անհրաժեշտ չեն, շատ անգամ որսերով, գողութիւններով ու աւարներով են լինում զբաղուած, որոնցից ամեն տարի մեծ ֆլաս ունեն դիւղացիները:

Երրորդ՝ նպատակայարմար կը լինէր, որ քոչը առաջ ընթանալ աւելի կարճ ժամանակամիջոցում և դուրս գար միւսների հետ, եթէ ոչ միաժամանակ, գոնէ շատ մօտ օրերում:

Քոչի աւելի արագ առաջ ընթանալը այն նշանակութիւնն ունի, որ նրանք աւելի քիչ ստիպուած կը լինեն ուտեցնել գիւղերի արտերը և խոտերը:

Չորրորդ՝ կարեւոր է, որ ճանապարհների որոշ կէտերում լինեն պահակներ, որոնց կազմութիւնը կարելի էր յետոյ ժշակել:

Հինգերորդ՝ բարուօրքել անասնաբուժական հսկողութիւնը, կապելով նրան քոչի և արօտների հսկողութեան գործի հետ:

Վեցերորդ՝ մշակել գիւղական պահապանների խմբերի կազմակերպութեան ծրագիր՝ գիւղերը պահպանելու յարձակումներից և ֆլամներից. նոյնպէս խառն պահակախմբեր և արօտների սահմանները ապահովելու նպատակով:

Նօթներորդ՝ արօտների հսկողութեան համար մասնակցութեան կանչել անասնապահների ընտրեալներին:

Անշուշտ այս կետերին կարելի է աւելացնեն և ուրիշները:

Սակայն մեր առաջ մի չափազանց դժուար և ծանր հարց է դրուած, այն է, թէ ի՞նչ անենք այս տարի: Մեր առաջ բերած միջոցները կարող են օգնել քոչուորական գործի բարուօրման, բայց ներկայ տարին բացառիկ տարի է: Նւ հարց է ծագում, թէ արդեօք քոչը կարող է այս տարի բարձրանալ թէ ոչ:

Այդ հարցի պատասխանը կախուած է վստահութեան այն չափից, որ մենք ունենք դէպի հայ և թուրք մասսաների տրամադրութիւնները և դէպի հաշտութեան ամրութիւնը:

Մենք, ինտելիգենտ հայ և թուրք անհատներս, անկասկած, շատ ճիշտ կը վճռէինք հարցը մեր մէջ, եթէ դա մեզ վերաբերում լինէր և դրական հետևանքների կը գայինք այս կամ այն կէտի վերաբերմամբ: Բայց այժմ գործը անցել է մասսաներին: Նրանց տրամադրութիւնից է կախուած ամեն բան: Մենք ինտելիգենտներս չօրօքենք մեզ փոխադարձ հաւաստիացումներով, այլ այնպէս դնենք գործը, որ իրապէս հասած լինենք միմեարկական հետևանքների: Այս տարուայ քոչի դէմ ոչ մէկը մեզանից չէր խօսի, եթէ փոխադարձ վըստահութեան զգացումները խոր արմատներ գցած լինէին մեր մասսաների մէջ:

Ո՞վ կարող է երաշխաւորել, որ ամառը կ'ացնի առանց ընդհարումների, որ հայկական և թուրքական մասսաները, շփուելով միմեանց հետ, չեն ունենայ սուր ընդհարումներ և յետոյ առաջ չեն բերի սարսափելի հրդեհ երկրում:

Հայերը երաշխաւորել այդ չեն կարող: Գաւառներից ստացած գիւղական խնդիրը և մեր պատգամաւորների յայտարարութիւնները յանգում են այն կէտին, որ եթէ կարելի է, ներկայ տարոււմ յատկապէս այն շրջաններում, ուր ընդհարումներ են տեղի ունեցել, վերացուի քոչը: Անկասկած՝ քոչի լինել չը լինելը կախուած է քոչի անհրաժեշտութեան էութիւնից, բայց հայերը չեն կարող իրանք իրանց կողմից համարձակ կերպով

ասել, թէ քոչեցէք, ամեն բան հանգիստ ու հանգարտ կ'երթայ:

Հայերը այդ տեսակ պատասխանատուութիւն չեն կարող վերցնել իրանց վրայ: Դա ծանր պատասխանատուութիւն է:

Աղայելի: Քալանթարի ճառը հակասում է սօցիօլօգիային և ազգերի պատմական էվօլիցիային: Թուրք ազգերի շարժման պատմութիւնից երևում է, որ նրանք ընթանում էին գետերի երկարութեամբ, իսկ շնորհիւ այդ հանգամանքի այժմ տափաւրակ անդերը բռնել են մուսուլմանները, իսկ սարհարթերը— ուրիշ ազգերը: Ազգերը ապրում են պատմական զարգացման մի բանի շրջաններ. 1) որսորդութեան և ձկնորսութեան շրջանը, 2) թափառական, քոչային կենցաղ և 3) կեանքի նստակեաց շրջան: Մուսուլմանները այժմ ապրում են թափառական, քոչի կեանքով, թէև տեղ-տեղ նկատուում է անցումն դէպի նստակեաց կեանքը: Վերացնել քոչը վարչական միջոցներով՝ անկարելի է: Մարդկանց տափարակներից դէպի սարերն է քշում մի սնտեհական պահանջ—ամառը տափարակի վրայ ամեն բան մեռնում է, չորանում է, չը կայ ջուր, չը կայ բուսականութիւն, չը կայ կեանք, ուստի ամեն ինչ որ կենդանի է, ձգտում է դէպի սարերը: Բացի դրանից նրան քշում է և մալարիան: Ասել տափարակների բնակիչներին. «մի քոչէք, մնացէք այստեղ», կը նշանակէ դիտմամբ դատապարտել նրանց մահուան: Եթէ այդպէս ասէք, ժողովուրդը այդպէս էլ կը հասկանայ, թէ իրան կամենում են դատապարտել մահուան, իսկ եթէ այդ ասէք, էլ ոչ մի հաշտութիւն չէ կարող լինել, խաղաղութիւն չէ կարող հաստատուել: Չը պէտք է անջատել մարդկանց, այլ միացնել, բայց որպէս զի ընդհարումներ չը լինեն, թող զրա համար իշխանութիւնները միջոցներ ձեռք առնեն: Մեր անդառնալի վըճիռն է, որ քոչն պէտք է լինի, միայն մենք խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել, որ ընդհարումներ տեղի չունենան:

Դորտոր Կարաբեգով գտնում է, որ հայ կոմիտեաները պէտք է գործ դնեն իրանց ազգեցեւորները իրանց ժողովրդի վրայ և իրանք տանեն թուրքերին մինչև քոչերի տեղը:

Վէրիլով նկատում է, որ քոչում են ոչ միայն թուրքերը, այլ և հայերը, յոյները և ուրիշները:

Լեւոն Սարգսեան. Ես կ'ուզենայի լրացնել պ. Աղայելի պատմա-կուլտուրական ակնարկը քոչի մասին: Եթէ նա շարունակէր իր մտածողութիւնը ազգերի պատմական զարգացման իրար հետեող աստիճանների մասին՝ պէտք է տեսնէր որ թուրքերը այժմ այն գրութեան մէջ են որ թափառական-քոչուորական

շրջանից անցնում են հստակեաց դրութեան, որ կուտուրապէս աւելի բարձր աստիճան է ներկայացնում: Տեղ-տեղ մեր երկրում թուրք-թաթարական ցեղերը արդէն բոլորովին թողել են քոչուորթիւնը և հստակեաց դառել, իսկ տեղ-տեղ նրանք դեռ անցողական դրութեան մէջ են: Կէս-հստակեաց, կէս-քոչուար: Ի՞նչ է պատճառը որ մինչ թուրք-թաթարական ցեղերը այժմ էլ, Կասպից ծովի միւս կողմում՝ Թուրքեստանում, դեռ չեն զուրս եկել թափառական անասնապահների դրութիւնից, մեզանում, Անդրկովկասում, այդ էվոլյուցիան այնքան առաջ է գնացել որ թուրք-թաթարների մի մասը բոլորովին հստակեաց է դառել, ապրում երկրագործութեամբ, իսկ միւս մասը միայն կիսով չափ հստակեաց-երկրագործ է, իսկ կիսով չափ քոչուոր-անասնապահ: տարուայ մի կէսում երկրագործ է, միւս կէսում անասնապահ: Այդ երկոյթի գլխաւոր պատճառը այն է որ մեր երկրի աշխարհագրական պայմանները շատ տարբեր են Թուրքեստանի աշխարհագրական պայմաններից, մեր երկրում չկան լայնատարած և անմարդաբնակ տափաստաններ, որոնց ներկայութիւնն է միայն հնարաւոր դարձնում թափառական անասնապահութիւնը: Այդպիսի տափաստանները հնարաւոր են դարձնում խոշոր խաշնարածութեան ստեղծել նոյն իսկ այնպիսի երկրներում, ուր սկզբներում ոչխար չկար, օրինակ Աւստրալիայում, ուր այժմ անդլիացիները դարպացրել են անասնապահութեան այդ ճիւղը և ընդարձակ տափաստաններում մի քանի միլիոն գլուխ ընտիր ոչխարներ ևն պահում: Իսկ մեր տափարակները յարմար չեն ընդարձակ անասնապահութեան համար: Եւ մեր պատմական անցեալում մենք չենք տեսնում հակասութիւն մեր առածին:

Երբ X-րդ դարում միջին Ասիայից մեր երկիրը խուժեցին թուրք-թաթարական թափառական ցեղերը, Անդրկովկասի արեւելեան մասը ունէր ծաղկած բարձր քաղաքակրթութիւն, ճոխ քաղաքներ, շէնգիւղեր, վիթխարի ջրանցքներ և այլն. այդ բարձր կուտուրան ոտնակոխ եղաւ, աւերուեց թաթարների հեղեղից և Կուր և Արաքս գետի երկու կողմի հարգութիւնների վրայ բարձր կուտուրան տեղի տուաւ աւելի ստոր՝ քոչուորական կուտուրային: Անցան դարեր և մեր երկրի աշխարհագրական պայմանները ստիպեցին որ եկուոր թափառական ցեղերը մեր երկրում աւելի արագ անցնեն թափառականից հստակեաց-երկրագործական շրջանին, քան Միջին Ասիայում մնացած նրանց արիւնակիցները, որոնք այժմ էլ շարունակում են թափառական անասնապահների կեանքը: Հասկանալի է թէ ի՞նչ ուղղութեամբ է ընթանում էվոլյուցիան մեզանում: Արդ, ինձ թւում է թէ ինքը թուրք

ինտելիգենցիան պէտք է ամեն կերպ ձգտի որ որքան կարելի է շուտ վերջնայ քոչուորութիւնը, թուրք ժողովրդի կեանքի այդ անցողական պրոցեսը: Շատ զէպքերում այժմ ոչ թէ քոչում են անհրաժեշտութիւնից, այլ զրդուած ատավիստական սովորութիւններից: Շատ քոչուորներ կամ անասուններ չունին կամ հազիւ մի տասնեակի է հասնում նրանց թիւը:

Եւ թուրքերի այդ ատավիստական սովորութեան շնորհիւ ոչ նրանց երկրագործութիւնն է դառնում կատարեալ, ոչ էլ անասնապահութիւնը ինտենզիւ Ասում են թէ թողնենք որ կեանքի մէջ ամեն բան իր բնական ընթացքով գնայ: Բայց այդ զէպքում նշանակում է ուրանալ մարդկային՝ հասարակական կեանքում ինտելլեկտի, մտաւոր ֆակտորի դերը, կանխատեսութիւնը, որոշ տենդենցիայով և ծրագրով գործելու, կեանքին ուղղութիւն տալու հնարաւորութիւնը: Եթէ թուրք ինտելիգենցիան և տեղական իշխանութիւնը համախառն լինեն քոչի վերացման անհրաժեշտութեամբ՝ նրանց ձեռք առած բոլոր միջոցների մէջ կ'երևար այդ տենդենցը, և անցողական շրջանը այնքան երկարատե և ցաւազին չէր լինի: Երկրագործութիւնը և անասնապահութիւնը մեր երկրում պէտք է խոր դիֆֆերենցիացեայի ենթարկուին. առաջինը պէտք է կատարելագործուած ձևեր ստանայ տափարակներում, իսկ երկրորդը ալպիան շերտերում, դառնալով գլխաւոր զրադմուք լեռներում ապրող աղգաբնակութեան այն մասին, որ բռնում է բարձր արօտաղեղիներին կաթած շերտերը, ապրում է ալպիական գօտու հարեանութեամբ:

Այդ մասերի բնակիչներին հարկաւոր չի լինի տնասնապահութեան համար տնով տեղով քոչել զանազան գիւղերի միջով և վրդովել ճանապարհի վրայ բազմաթիւ անձանց հանգստութիւնը: Ալպիական շերտերին մօտ լինելով նրանց հարկաւոր է միայն գիւղից մի քիչ վերև քշել իրանց հօտերը: Միւս կողմից պէտք է ի նկատի ունենալ որ այդ լեռնալանջների հողային-կլիմայական պայմանները այնպէս են որ երկրագործութիւնը այդ տեղերում անկարող է լիովին վարձատրել մարդու աշխատանքը և, բնականաբար, պէտք է լեռնականը ոյժ տայ անասնապահութեան կատարելագործուած ձևերին: Երբ քոչը վերացուի մեզանում՝ անասնապահութիւնը կը կենտրոնանայ ալպիական շերտերի վրայ, տափարակների բնակիչները կը ծախեն իրանց հօտերը ալպիական շերտերի բնակիչներին, իսկ փոխարէնը ձեռք կը բերեն ինտենսիւ երկրագործութեան համար կարեւոր կենդանի և այլ ինվէնտար: Մեզ ասում են որ քոչը բլխում է կլիմայական պատճառներից. տա-

քից և մալարիայից հիւանդանում են մարդիկ. բայց չէ որ տափարակի վրայ ապրում են քոչուորներից բացի գերմանացիներ, հայեր, ռուսներ, նոյն իսկ տեղ-տեղ նստակեաց թուրքեր, և նրանք չեն քոչում: Աւելի ևս բարուրէք տափարակներում գիւղերի սանիտարական-կուլտուրական վիճակը: Այն ծախքով որով պէտք է ապահովուի արուեստական միջոցներով քոչուորների տեղափոխութիւնը, այն ծախսերով որ պահանջելու է կազակների պահակախմբերի պահպանութիւնը աւելի նպատակայարմար չէ՞ր լինի տափարակի բնակիչների համար ջրանցներ շինել, այդ գիւղերի սանիտարական կեանքը բարուրդել, բժշկներ պահել այդ վայրերում և այլն: Քոչը պէտք է վերացնուի. այդ կատեգորիկ պահանջի համաձայն ինքը կեանքը կը դանի ելք, լուծում, յարմարութիւնով աւելի բարձր կուլտուրական կեանքի պայմաններին. այդ տենդենցիան պէտք է երևի կառավարութեան ձեռք առնելիք միջոցների մէջ: Այդ ուղղութիւնով պէտք է պրոպագանդ անի թուրք ինտելիգենցիան:

Ինչ վերաբերում է պ. Կարաբէկովի առաջարկին՝ որ հայ յեղափոխական կազմակերպութիւնները օգնեն և ապահովեն քոչը վտանգներից—դա հակասութիւն է. դուք մի քիչ առաջ առաջարկում էիք կազմալուծել, ոչնչացնել նրանց. իսկ այժմ խնդրում էք որ նրանք աջակցեն...

Շախմալիով, գտնում է, որ եթէ քոչը թոյլ չը տրվի, դրանից մեծ բարդութիւններ կ'առաջանան: Պէտք է նկատի ունենալ, որ ոչ միայն ամարային, այլ. ձմերային քոչատեղեր կան, օր. Մուղանի, Շիրակի գաշտերը:

Լ. Ղուլեան. մի երկար ճառում բնորոշելով թուրք և հայ մասսաների տրամադրութիւնը, որ այս բօպէին թշնամական է և ցոյց տալով, որ եթէ թուրքերը այն կարծիքն ունեն, թէ հայերը կամենում են ջնջել մուսուլմաններին, հայերն էլ այն կարծիքի են, թէ թուրքերը կամենում են ապրել իրանց զաւանակից պետութեան՝ Թիւրքիայի տիրապետութեան տակ և դրա համար հարկաւոր են համարում ջնջել հայերին—գտնում է, որ պէտք է թողնել որ այդ կրքերը հանդարտուեն, պէտք է թոյլ չտալ, որ վրէժխնդրութեան զգացումը աւելի զարգանայ: Ուստի պէտք է աշխատել հեռացնել հայերին և թուրքերին միմեանցից և թոյլ չտալ քոչը: Մենք պէտք է վտանգին դէմ ու դէմ նայենք և չթագցնենք, իսկ վտանգ կայ, այն ևս շատ մեծ: Ընդունում եմ, որ յանկարծ չէ կարելի փոխել կեանքի կազմը: Թող այդ հարցն որոշեն իշխանութիւնները և տեղական մարդիկ, մենք ամենեւին չենք կամենում, որ մուսուլմանները փրաս կրեն: Մի քանի վիճակագրական տեղեկու-

թիւներ, որ բերում է, ցոյց են տալիս, որ քոչում են ոչ միայն խաշնարածները, այլ և նրանք, որոնք ոչ մի խաշն չունեն:

Գլխաթխանով. եթէ կառավարութիւնը 50 տարուայ ընթացքում չկարողացաւ ոչնչացնել քոչը, ուրեմն մենք ամենեւին չենք կարող: Եթէ մենք վճենք վերացնել քոչը, դա նոր բռն-կռնիքի առաջ կը բերէ: Իշխանութիւնները կարող են այնպէս անել, որ ընդհարումներ չլինեն: Մենք արդէն որոշեցինք հանգստացել ակաբրնակութիւնը. այդ միջոցը երբ իրագործուի, հնարաւոր կը լինի անցնել նստակեաց կեանքի եղանակին, բայց այժմ քոչի վերացման մասին խօսք անգամ լինել չէ կարող:

Յ. Մեքիթ-Բէզլարեան նկատում է, որ այդպիսի կարևոր հարցի լուծման համար մուսուլմանները եկել են առանց հարկաւոր նիւթերի, պէտք է նրանք մանրամասն մշակէին այդ հարցը և ապա կարելի կը լինէր լուծել:

Տէր-Աւետիքեան Ծանօթացնում է այդ հարցի դրութեան հետ Երևանի նահանգում, զլիաւորապէս իւրտերի հարցի հետ. առաջարկում է որ այդ իւրտերը տրուեն բացառապէս խաշնարածներին և ոչ նրանց որոնք խաշն չունեն և իւրտողերը իւրեւ սեփականութիւն դրածով տալիս են սրան-նրան օգտուելու համար:

Մ. Լազարեան Գանում որ քոչը սկսում է ապրիլին և վերջանում օգոստոսին: Մի քանի անգամ թուրքերը բարձրանում են և իջնում. ի՞նչպէս կարելի է տասնեակ վերտերի տարածութեան վրայ պահակներ դնել: Աւելի լաւ է մի կերպ այս տարի չթողնել սար բարձրանալ:

Թովչիքաշել: Տեսականապէս քոչը անկանոն երևոյթ է, բայց քանի որ նա գոյութիւն ունի և վաղուց, չէ կիրելի մի բողբոսում ջնջել նրան: Նա շոայլութիւն չէ, այլ կեանքի պահանջ: Այդպէս փորձեր անելը վտանգաւոր է: Մենք արդէն առաջարկել ենք այն միջոցների ծրագիրը, որոնցով կարելի է կանոնաւորել քոչի հարցը:

Նահանգապետ Ռատուշ, այն միտքը յայտնեց թէ լսելով արտայայտուած կարծիքները, կարելի է հակասութիւն տեսնել երկու կողմերի մէջ, բայց այդ հակասութիւնը միայն առերեւոյթ է:

Հայերը պաշտպան են այն կարծիքի, թէ հարցը պէտք է վճել օրգանական, արժատական կերպով, իսկ մուսուլմանները չհերքելով սկզբունքով այն հարցը, որ ցանկալի է քոչը ջնջել և անցնել աւելի բարձր կուլտուրայի, դանում են միայն, որ այժմ այդ իրագործելը անհնարին է: Դա պատմական էվօլուցի-

այլ խնդիր է: Իսկ եթէ մենք այժմ լուծենք, դա կը լինի ոչ թէ Լվօլիւցիա, այլ Բելօլիւցիա: Իմ խոր համոզմունքով, ամեն մի Բելօլիւցիա կանգնեցնում է կեանքի ընթացքը և ֆուտուս նրան: Կարելի է երկու հարցերն ևս միաժամանակ մշակել: Ես կ'առաջարկէի ընտրել երկու ժառանգողներ, մինը կը զբաղուի ընդհանուր հարցի նկատմամբ, միւսը այն հարցով, թէ լո՞ւնջ գործնական միջոցներ մշակել՝ ընդհարումների առաջն ասնելու համար: Փրանսիական առած կայ. *Le mieux est l'ennemi du bon* — լաւագոյնը լաւի թշնամին է: Մշակենք լաւագոյնը, բայց զիս լաւը ընդունենք:

Շատ բնորոշ էին նաև հայերի ծրագրի 6-րդ կէտի քընսութեան ժամանակ երկու կողմերի տեսակէտները: Այդ կէտում տուած էր. «Որոշումն ևս պահանջ վնասների քաղաքներում՝ ևս գիւղերում առանձին մասնաժողովների ձեռքով, կազմուած իշխանութեան ներկայացուցիչներից և ժողովրդի ընտրեալներէց»: Առաջ բերենք վիճարանութիւնները:

Ս. Յարութիւնեան. Ջարդերը սնանկացրին երկիրը. գիւղական ամբողջ շրջանները այրուած են, ոչնչացրուած են տներ, շինութիւններ, այգիներ: Ջարդերի պատճառած ֆլանները պէտք է պահանջել: Անհրաժեշտ է որ ֆլաստուածները յետ ստանան իրանց ֆլանները, առաւել ևս անհրաժեշտ է որ մեղաւորները ֆլաս հատուցանելով ոչ միայն անձնական, այլև գոյքի պատասխանատուութեան կնիքարկուեն: Ի՞նչ ձևով պէտք է որոշուեն և պահանջուեն ֆլասները: Օրէնքը միայն մի միջոց գիտէ՝ դատաստանը: Սակայն ցաւելով պէտք է նկատել որ դատավարական ձևականութիւնները չափազանց բարդ են և կապուած են ծախքերի հետ, յաճախ աւելի քան հնարաւորութիւն ունեն հոգալու ֆլաստուածները: Յաճախ դատաստանական ճանադարհով անկարելի է լինում որեւէ հետևանքի հասնել: Անհրաժեշտ է որ համայնքները պատասխանատու լինեն պատճառած ֆլասների համար: Համայնքները գիտեն իրանց անդամների և կը բաժանեն ֆլասները իսկական յանցաւորների մէջ: Սակայն օրէնքով համայնքը այն ժամանակ է պատասխանատու իր անդամների գործունէութեան զիմաց, երբ ապացուցուած է որ այդ անդամները գործել են համայնքի յանձնարարութիւնով: Այդ է պատճառը որ դատաստանական ճանապարհը պէտք է ներկայ արտակարգ հանգամանքներում մի կողմ թողնել և ընտրել ազմինիստրատիւ-հասարակական միջոցներ:

Այժմ երբ անհրաժեշտ է գիմել ազգու միջոցներին դատաստանը իր «աւելի լաւ է արգարացնել, քան դատապարտել»

նշանաբանով պէտք է տեղ տայ ազմինխտրացիային: Սակայն միւս կողմից էլ պահանջել համայնքներից փլամաների ամբողջ գումարը միաժամանակ յարմար չէ, որովհետեւ այդ կը նշանակէր բոլորովին աղքատացնել նրանց, ուստի աւելի նպատակայարմար է, համաձայն հայերիս ծրագրի 10-րդ կէտին, որ կառավարութիւնը օգնութեան հասնէ, այն է ի հաշիւ յանցաւոր համայնքներից ստանալի փլամաների, այժմ իսկ փոխ տալ գանձարանից անորոշ ժամանակով գումարներ փլատուածներին: Համայնքները, իհարկէ, կարող են մասնակից անել փլամաներին և արտօնեալ զստակարգերը, այն է ազալարներին և բէկերին, որոնցից շատերը մեծ դեր են խաղացել արիւնահեղ դէպքերի ժամանակ պարագլուխ (КОНОВОДЪ) հանդիսանալով: Այս խնդրի հետ սերտ կապ ունի և մեր ծրագրի այն կէտը, որ առաջարկուի է թեթեացնել հարկերի վճարումը: Շատ վիւպեր բոլորովին աւերուած են, նրանց համար պէտք է յետաձգել հարկերի վճարումը:

Զիւթխանով. Գտնուած է անհնարին դատաստանական ֆունկցիաները վարչութեան յանձնելը, դա կը լինէր յետագիմութիւն: Վարչութիւնը չունի արդարադատութեան այնպիսի երաշխաւորութիւն, ինչպէս զատարանը: Չէ որ մուսուլմանները այն չափ կորցրիկ են, ինչքան և հայերը, և սակայն մենք հակառակ ենք փլամաների պահանջման, որովհետեւ դա անհնարին է, քանի որ աւերուած ընդհանուր է: Պահանջել կարելի է միայն յանցաւորներից, թող զարարանը որոշէ ամեն մէկի յանցանքը և պահանջէ նրանից, իսկ պահանջել փլամաները համայնքից—անարդարութիւն է: Զարդերի ժամանակ հարստացել են միայն խուլիգանները, նրանք յափշտակել են գոյքերը և ծախել չնչին գնով, և այժմ դուք կամենու՞մ էք, որ նրանց տեղ վճարեն այն տարրերը, որոնք չեն մասնակցել այդ աւարառութեան: Եթէ համաձայնենք հայ պատգամաւորների պահանջին, դուք կը գայ մի մեծ անարդարութիւն և դրանից կը ծագեն դուցէ ուրիշ և նոր ջարդեր:

Ս. Յարութիւնեան. Այստեղ ասում են թէ անհնարին է փլամաներ պահանջել: Ուրեմն, այլ ևս ինչի՞ համար են մասնաժողովներ՝ փլամաները որոշելու համար, եթէ չեն աւելիլու այդ փլամաները: Վարչութիւնը այժմ շատ տեղերում պահանջում է փլամաներ: Դա համապատասխան է ժողովրդի աշխարհայեացքին և սովորոյթային իրաւունքին, որ թոյլ է տալիս համայնական երաշխաւորութիւնը: Ուրեմն մեր առաջարկած միջոցը փոփոխութիւն չի մտցնի ժողովրդի հայեացքի մէջ: Վնամաների պահանջումը կարեւոր է յանուն արդարադատութեան, այլապէս

նոր ջարդեր կը լինեն: Ամբոխը կարող է մտածել, բանի որ պատիժ չկայ, ինչո՞ւ նորից չօգտուել:

Ա. Ղուկասեան. Թուրքերի ուշադրութիւնն է դարձնում որ նրանց ծրագրի § 9-ի մէջ ֆեաւաների հատուցումը համայնքից զրուած է միայն այսուհետեւ լինելիք ղէպքերի նկատմամբ: Օտարօտի է որ անցեալի վերաբերմամբ անհնարին են գլտնում ֆեաւաները պահանջելու այն եղանակը, որ առաջարկում են ապագայի վերաբերմամբ: Այդ ի՞նչ տեսակ երկդիմի Յանուս է, որ իր ղէպքը կամ այս կամն է ուղղելու կամ այն կողմը:

Աղանձ. Այստեղ կոնֆերենցիա չէ երկու կողմող ազգերի, որոնք որոշում են փոխադարձ ֆեաւաները: Անցեալ տարուայ ղէպքերի մէջ չկար մի կամք, որ ուղղում լինէր մի ազգ միւսի ղէմ, այլ մաստաների տարերային բաղխում էր, այդ տարերային հոսանքը իր մէջ էր զցում և անհատներին հակառակ նրանց կամքին: Դա պատերազմ չէր իր ուլտիմատումով, պատրաստութիւններով և այլն. և քանի որ դա պատերազմ չէր, խօսք չի կարող լինել կոնտրիբուցիայի մասին: Դուք, հայ պատգամաւորներ, ասում էք որ բոլոր այս ցաւալի թշնամութիւնը ծագեց իշխանութեան ստորին գործակալների կամքով, որոնք ցանկանում էին իրր թէ կանգնեցնել ազատագրական շարժումը և նրանց ձեռքում մուսուլման տգէտ ամբոխը գործիքի դեր է խաղացել (թէ և մենք բոլորովին համաձայն չենք այդ կարծիքի հետ և երբէք չենք եղել գործիք իշխանութեան ձեռքում): Ի՞նչ իրաւունք ունէր ուրեմն այժմ պահանջել ֆեաւաներ այդ գործիքից, թողնելով մի կողմ այն կողմը որ ձեր կարծիքով ուղղում էր այդ գործիքը:

Ապացուցէք որ մուսուլման ժողովրդի առանձնաշնորհեալ դասակարգերը ղեկավարում էին մասսան և միայն այդ ժամանակ դուք իրաւունք կ'ունենաք պահանջել նրանցից ֆեաւաները, այսինքն կործանել նրանց: Ես մեր արտօնեալ դասակարգերի երկրպագուն չեմ, բայց կարծում եմ որ առանց իր բէկերի և աղալարների մուսուլման ժողովուրդը կը կորչէ, որովհետեւ նրանք հանդիսանում են նրա ինտելիգենցիան, հոգևոր, մտաւոր, բարոյական ղեկավարները: Ահա այդ գիտակից տարրը դուք կամենում էք տնտեսապէս ոչնչացնել, կորցնել և այդպիսով խաչ դնել մուսուլմանութեան վրայ մեր երկրում: Բայց մուսուլմանութիւնը թոյլ չի աւալ ալդ: Մենք ապացուցեցինք որ միշտ պատրաստ ենք հնազանդուել արդարօրէնքին, բայց երբ ֆեաւաները կ'որոշեն գաւառապետները, որոնց թերութիւնների մասին դուք խօսում էինք երէկ, այդպիսի անփութութեամբ, 1906.

արդար օրէնքին մենք չենք հնազանդուիլ: Երկրի տնտեսական ըախար ռոտիկանութեան յանձնելը ծայրայեղ անարդարութիւն կը լինէր»:

Հարցի քննութիւնը յետաձգուեց մարտի 2-ի ժողովին:

Հ. Առաքելեան. Նախիջևան քաղաքի և գաւառի աւերուած ազգաբնակիւթիւնը տուել է ինձ այսպիսի պատուէր. «Պահանջիր կրած ֆւամաների հատուցումը, յանդաւորների պատիժը, ապա որ միայն այդ հողի վրայ, միայն ալիպիսի պայմաններով ժողովուրդը երաշխաւորուած կը լինի ապագայ ջարդերից և հետ-բաւոր կը լինի խաղաղութեան և անդորրութեան վերականգ-նումը: Եւ ահա ոչ միայն յանուն արդարութեան վեհ իրէպլին թէ «ամեն մի ոճրագործութիւն պէտք է պատժուի», այլ ուղ-ղակի գործնական տեսակէտից, որպէսզի արմատականապէս ոչնչացնուի ամեն փորձ ապագայում ջարդեր առաջացնելու. այդ տեսակէտից ես պնդում եմ որ ֆւամաների հատուցման հար-ցը պէտք է լուծուի զրականապէս:

Տէր Աւետիքեան. Համայնքների կրած ֆւամաները պէտք է հատուցուեն՝ դա կենսական հարց է: Դուք մեզ ուղարկում էք դատաստան, բայց չէ որ դուք ինքներդ ասացիք որ Շախմալի-եվի գործը 100 տարի է տևում: Դուք ասում էք որ ջարդերը տարեւային երեւոյթ էին. ոչ, չկար տարեւայնութիւն, այլ կա-տարեալ դիտակցութիւն: Թալանի դալիս էին արարաններով, ջուալներով, ուղտերով: Թուրքերի այդպիսի բացատրութիւնը ինձ յիշեցրեց հետեւեալ անեկզոտը. Գողը մտել էր բանջարանոց և վարունկ էր լցնում իր պարկը: Յանկարձ վրայ է համնում բանջարանոցի տէրը և հարցնում. — Ի՞նչ ես շինում այստեղ: — Քամին ինձ այստեղ պցեց, պատասխանում է գողը: — Բայց ին-չ՞ու ես բռնել վարունկները: — Վարունկներից պինդ բռնել եմ, որպէսզի քանին ինց ուրիշ տեղ չթողնէ: — Լաւ, բայց պարկը քեզ մօտ ինչպցո՞ւ է: — Այդ ես չգիտեմ...

Խօսում են հաւ այն մասին թէ դժուար է խմբովին պա-տասխանատուութեան ենթարկել ժողովրդին: Ինչո՞ւ. եթէ կարե-լի է խմբովին աշաւանքներ և թալան կատարել, ուրեմն կարելի է խմբովին պատասխանատու լինել: Իւրաքանչիւր դիւղում կը լինեն մարդիկ, որոնք կամ գրգող են եղել, կամ վկայ, կամ թաղցնող: Թող դրանք բոլորն էլ տուժեն այժմ: Ինչու էք վա-խենում տեղական ընտրած մասնաժողովից, որ վարչութեան հետ միասին պէտք է որոշը և պահանջի ֆւամաները: Դ՞ուք չէիք որ խնդրում էիք մայնել տեղական տարրը դատաստանական գործերում: Ահա այդ տեղական տարրը կը լինի մասնաժողովե-րում: Տարբերութիւնը այն է որ հէնց չիլինի փաստաբանների այն

«крячкотворство»-ն, որից այնքան վախենում է պ. Աղանվը:

Աղանվ. Յարձակուղները ամեն տեղ հայերն են եղել: Զրկազմակերպուած թուրք ժողովրդի վրայ յարձակուել է հայ կազմակերպուած զօրքը: Ի՞նչ պէտք է անէր թուրքը ինքնապաշտպանութեան համար: Մնում էր որ այդ պարոն խառնաժողովներին փնտաէր, դիպչելով նրանց զրպանին: Երբ ձեր զրպանին են խփում այն ժամանակ էք դուք բղաւում: Պէտք էր այրել, ոչնչացնել դրանց տնտեսական ոյժը: Կոխը ազդային բնաւորութիւն է ստացել և ես կը արհամարհէի թուրք բէգերին և ինտելիգենտներին, եթէ նրանք պաշտպան չկանգնէինք իրանց ժողովրդին: Մի կողմից «մառ-դերներով զինուած, անսպառ փամփուշտներ ունեցող, կազմակերպուած զօրք», միւս կողմից անկազմակերպուած մի ամբոխ: Ի՞նչ պէտք է անէր, ձերդ պայծառափայլութիւն, մի անկուշտուրական ժողովուրդ ինքնապաշտպանութեան համար. և նա հրկիզեց դրանց ունեցածը, դրանց հարստութիւնը, դրանց նաւթահանքերը: Դա դատապարտելի չէ: Ես ինքս՝—Աղանվա էլ կը հրդեհեմ! Եթէ դուք դնում էք ֆլամաների հատուցման հարցը, դէք և Դաշակցութեան կազմալուծման հարցը, որովհետեւ նա իր տերրորով արգելում է որ վարչութիւնը արդարութեամբ վերաբերուի ֆլամաների հատուցման խնդրին: Տեղական վարչութիւններին Դաշակցութիւնը սպառնական նամակներով կ'ահարեկի: Մենք արդէն հարիւր տարիների անցեալով ցոյց տուինք որ գիտենք հպատակուել իշխանութեանը, բայց այժմ թոյլ չենք տալ անարդարութիւն գործադրել մեր գլխին: Ես այստեղ դիմում եմ ուսն պետական իշխանութեան և ասում. պաշտպանեցէք մեզ հայ կազմակերպութիւններից, կազմալուծեցէք Դաշակցութեան «զօրքը» կամ մեզ էլ հնարաւորութիւն տուէք կազմակերպուել, մեզ զէնք տուէք:

Ս. Թադիսանտիսան: Աղանվա ասում է որ հրդեհելը ինքնապաշտպանութեան միջոց է և ինքն էլ պարտաւոր է նոյնն անելու: Բայց թող հասկանան որ դրանով ֆլատում են ոչ այնքան կապիտալիստներին որքան գիւղացիութեան: Գիւղից և կած բանուորները Բագուից միլիթոններ էին ուղարկում իրանց թշուառ գիւղերը և այդպիսով աւելն պահում: Նաւթահանքերի այրելով տնտեսական հարուած էք հասցրել հայ գիւղացիութեան և ոչ Մանթաշեֆներին:

Երբ հայերը պահանջում են ֆլամաների հատուցում աղմի-նիստըատիւ ձևով, թուրքերը էթիկայի անունից են խօսում և դատապարտում են հայերին: Բայց դա աւելի քան անտեղի է: Առհասարակ սպանութիւնը վատ բան է և եթէ սովորական

ժամանակներում Ռուսաստանում մի ճապոնացու սպանելին, անշուշտ կառավարութիւնը դրա համար ամենախիստ պատժի կ'ենթարկէր մարդասպանին: Բայց ուսմ-ճապոնական պատե-րազմի ժամանակ նոյն պորթոգուլեան համար ոչ միայն պատիժ չէին տալիս, այլ ընդհակառակը շքանշաններով էին վարձատրում, հերոս են անուանում ամենից շատ ճապոնացիներ սպանողին: Նոյնը մեր կեանքում: Գեներալ Գոլոշչապովը Շուշու և հարեան գաւառներում ուժեղացում է գիւղերը, ամենախիստ պատժի է ենթարկում մարդկանց. բայց և այնպէս այսօր այնտեղ ժողովրդի ներկայացուցիչները հետագրով գիմել են Փոխարքային և խնդրել որ Գոլոշչապովին չհեռացնի: Ինչո՞ւ. որովհետեւ ժողովուրդը արիւնաքամ է եղել, նրան հանգստութիւն է հարկաւոր, իսկ Գոլոշչապովը իր թնգանօթներով եպատում է այդ հանգստութեան հաստատելուն: Մեր երկրի արիւնոտ դէպքերն և արտակարգ պայմաններն աչքի առաջ ունենալով երբէք չպէտք է զարմանալ որ մենք ագմինիստրացիայի միջամտութիւն ենք ուզում ֆլամաների հատուցման խնդրում: Այս հատուցումը անհրաժեշտ է, որպէսզի մարդիկ համոզուեն, թէ անպատիժ կերպով չէ կտրելի թալանել, կոտորել, այրել:

ԲՃ. Սատիսեսան. Թուրք ճառախօսները չափազանց շատ հագործում են անցեալ օրուայ իմ ճառը Դաշնակցութեան մասին: Ես բողոքում եմ դրա դէմ: Թուրքերը իրանց «կազանի որբեր», գառնուկներ են երեացնում: Իբրեւ թէ իրանք միշտ ենթարկուել են յարձակումի. մինչդեռ դա իրողութեան ազաւաղում է. փաստերը, թուերը, ցոյց են տալիս որ Բագուում, Նախճաւանում, Գանձակում և ուրիշ տեղերում միշտ էլ թուրքերն են նախայարձակ եղել: Ասում են ակնարկելով իմ խօսքերը թէ «հայերը մառուլէր ունեն»: Բայց ինչո՞ւ են մոռանում Հաջիկի խօսքերը, որը անցեալ անգամ պարծանքով ասում էր թէ զէնքի ու քաջութեան կողմից ոչ ոք չէ կարող մրցել թուրքերի հետ: Եւ դա բնական է. թուրքերը իբրեւ թափառական ժողովուրդ պէտք է որ զինուած լինէին և նրանցից իւրաքանչիւրն զէնք ունի. ինչո՞ւ փաստերը յեղաշրջել, խեղճ ձևանալ: Եթէ ֆլամաները յետ չպահանջեն—ժողովուրդը կ'անբարոյակա-նանայ: Թուրք պատգամաւորները իրանք այստեղ ցանկութիւն էին յայտնում որ մենք օգնենք բարձրացնելու թուրք մասսայի կրթութիւնն ու կուլտուրան: Բայց դրա համար անհրաժեշտ է հաւատ ներշնչել նոյն մասսային թէ չէ կտրելի թալանել ու աւերել: Աղանջն ասում է, որ հայերը բէգերի, խոսների և աղալարների վէմ արշաւանք են սկսել, ուղենալով լաւորով մուսուլմանութիւնը ոչնչացնել: Դա սխալ է: Ամեն տեղ էլ արտօ-

նեալ դասակարգը միայն շահագործող է. ժողովուրդի կենսունակութեան հիմքը միայն աշխատաւոր դասակարգն է և ինտելիգենցիան: Թուրք ազալարները, բէգերը և խաները միջնադարեան ֆէօդալներ են և պէտք է անհետանան. դրանից միայն կ'օգտուի թուրք մասսան»:

— Միւս հարցերը հիմնական նշանակութիւն չունէին երկու կողմերն ընդունելու տեսակէտից: Մարտի 6-ին Փոխարքան փակեց հայ-թուրքական կոնֆերենցեան հետեւեալ ճառով.

«Զեր նիստերում դուք շօշափեցիք մի շարք հարցեր, որոնց մեծամասնութիւնը չի լուծուած ներկայ ըոպէի անյետաձգելի պահանջները: Երբ տունը այլուտւած է ժամանակ չէ մտածել նրա մասին թէ ինչ նիւթից և ինչ պլանով պէտք է շինել նոր անհրդեհելի շինութիւն: Պէտք է որոշել թէ ուր է հրդեհի կենտրոնը և նրա վրայ ուղղել հանգցնելու բոլոր միջոցները: Բայց այդ կենտրոնը դուք չորոշեցիք, թէ և իւրաքանչիւրիս ընդունվին յայտնի են պատճառները, որոնք ներկայ ըոպէում պահպանուած են հրդեհը: Անկարգութիւնները պահպանում են մի կողմից զինուած անլեզալ կազմակերպութիւնները, իսկ միւս կողմից աւազակային խմբերը, որոնք յաճախ ծածուկ զեկաւալարւում են ազդեցիկ մարդկանցով:

Այդ տեսակ արտայայտութիւններ չեն կարող համբերուել կառավարութիւնից, և արդէն ձեռք են առնուած և պէտք է ձեռք առնուեն ամենակտրուկ միջոցներ՝ կարգ խանգարողներին հալածելու համար: Թագաւոր Կայսրին հաճելի է որ հայ-մուսուլմանական պառակտումը վերջացնուի, և նա պէտք է վերջացնուի: Զեղ եւս դիմում, պարոններ, որ դուք էլ գործադրէք ձեր ազդեցութիւնը յարձակումները և աւարառութիւնները վերջացնելու և հազորդելու ժողովրդին ինչպէս Կայսեր կամքը այնպէս և խստութեան այն միջոցները, որոնք պէտք է գործադրուեն չարիքը արժատախիլ անելու համար: Գործնական միջոցների թւում, որոնց նկատմամբ համաձայնութեան եկաք, ես մի քանիսը ընդունելի եմ համարում, և դրանք ձեզ կը յայտնուեն: Այժմ ես կ'ուզենայի կանգ առնել մի կէտի վրայ: Ես կարծում եմ որ գրչի շարժումով անկարելի է ստիպել որ ժողովուրդը յանձնի ղէնքը, որը նա կրել է հազար տարիների ընթացքում: Զէնքը մեծամասնութեան մօտ գտնւում է ինքնապաշտպանութեան համար. նրա կրելը բղիտւած է անհրաժեշտութիւնից: Բայց ես կը համաձայնէի ընդհանուր զինաթափութեան օգուտի հետ, եթէ ես հաւատալիք լինէի այդ միջոցի իսկական իրագործման հնարաւորութեան մէջ: Սակայն ես համոզուած եմ որ միայն խաղաղ մարդիկ կը յանձնեն ղէնքը, իսկ նրանք, որոնք ղէնք

են պահում յանցաւոր նպատակներ չամար, զէնքը կը թագցընեն: Ուստի ես ընդհանուր զինաթափման օգուտը չեմ ընդունում, սակայն ես պնդում եմ որ անհրաժեշտ է խլել զէնքը բոլոր զինուած կազմակերպութիւններից և հասարակութիւններից և առանձին անձերից, որոնք ի չար են գործ գնում զէնքը: Կարծում եմ կը գայ ժամանակ, երբ նաեւ կովկասեան ժողովուրդները կը հանեն իրանց վրայից զէնքը, իբրեւ աւելորդ ծանրութիւն: Այդ ժամանակը վրայ կը հասնի, երբ զէպի մերձաւոր սէր և զէպի օրէնքը յարգանք տաժող քաղաքակրթութիւնը մուտք կը գործի Կովկասի բոլոր վայրերը և սեփականութիւն կը դառնայ բոլորի, փոքրից սկսած մինչև մեծը:

Վերջացնում եմ նրանով որ ձեր խորհրդակցութիւններից ես կարող էին սպասել աւելի բէալ միջոցների մշակում. սակայն ես նրանցից դուրս եմ բերում համոզմունք, որ դուք բոլորը ձգտում էք խաղաղ համաձայնութեան: Արդ այդ ձգտումը ներածէք ձեր ցեղակիցների մէջ, և խաղաղութիւնը կ'իրականանայ»:

Քննելով հայ և մուսուլման պատգամաւորներ լաւաւ կ'աւելանային, նախօրօք քննելով այն փոխարքայի խորհրդի առանձին նիստում, կոմս Վորոցով-Դաշկովը հնարաւոր է համարում.

1) Հաստատել այս տարի քոչի կանոնաւորման մասին և դաշտային աշխատանքների ապահովման մասին յանձնաժողովի եզրակացութիւնները.

2) Հիմնել փոխարքայի կառավարութեան կից առանձին խորհուրդ երկու ազգերի ներկայացուցիչներից.

3) Նահանգապետների և գաւառապետների կից նոյն հիմքերով կազմել խաղաղարական յանձնաժողովներ, այն նպատակով որ տեղական իշխանութիւնները անհրաժեշտ դէպքերում կարողանան դիմել նրանց՝ հայ-թուրքական յարաբերութիւնների առիթով. գաւառական յանձնաժողովները պէտք է գաւառի գիւղերը շրջելիս ամեն կերպ նպաստեն բոլորին այնքան ցանկալի խաղաղութեանը:

Անկախ դրանից փոխարքան խիստ կարգադրելու է որ ադմինիստրացիան ամենակտրուկ միջոցներ ձեռք առնի. ինչպէս անկարգութիւնների առաջն առնելու, այնպէս և այդ անկարգութիւնները ճնշելու, խիստ պատժելով մեղաւորներին և ապահովելով ազգաբնակչութեան համար հաղորդակցութեան ճապարհների անվտանգութիւնը և խաղաղ զբաղմունքները,

բնակիչներին վերադարձնելով աւերուած գիւղերը, եթէ նրանք այդ կը ցանկան:

Այն անձինք, որոնք զէնք են կրում՝ յանցաւոր նպատակներով՝ պէտք է զինաթափ անուեն: Այն գիւղերը, որոնց բնակիչները մեղաւոր կը ճանաչուեն շփոթ յարուցանելու մէջ, ադմինիստրացիայի պատասխանատուութեան կ'ենթարկուեն:

Անցած ջարդերի ֆրանսերը պէտք է պարզուեն ժողովրդից ընտրուած մարդկանց մասնակցութեամբ կազմած յանձնաժողովների կողմից և հաստատուեն այն կարգով, որ կառավարութիւնը կը գործադրի Ռուսաստանի կենտրոնական նահանգներում նման ջարդերի դէպքերում:

Հարկերի ժողովման թեթեւցում ջարդերը պատահած վայրերում կը կատարուի օրէնքից հաստատած կարգով:

Գիւղական հասարակութիւնների բայօնական դասաւորումները, անվտանգ տեղերում հողեր տալը, հողաբաժինների յօժարակամ փոխանցում, կատարուելու են ըստ չափու կարողութեան, ազգաբնակչութեան խնդիրքով:

Ինչ վերաբերում է նահանգական և դաւառական ազմինիստրացիայի և ոստիկանութեան վերակազմութեան, փոխարքան ինքը մտահոգ է այդ հարցով և նրա լուծման ժամանակ ի նկատի կ'առնուեն խորհրդակցութեան ցանկութիւնները. իսկ ազմինիստրացիայի և ոստիկանութեան լաւագոյն անձնական կազմի ապահովութեան նկատմամբ արդէն ձեռք են առնուած միջոցներ և անշեղ կերպով ձեռք են առնուելու: Ինչպէս և յարուցուելու է խնդիր որ ազգաբնակչութեան տրուի արագ արդարագատութիւն խորհրդակցութեան ցոյց տուած հիմքերով:

Լուսաւորութեան և մուսուլմանների իրաւունքների հաւասարեցման վերաբերեալ խորհրդակցութեան նկատած հարցերը արդէն քննուած են կենտրոնական կառավարութեան կողմից և պէտք է կարծել, լուծուելու են խորհրդակցութեան ցանկացած մարմնով: Իսկ փոխարքան իրանից կախուած բոլոր միջոցներով պէտք է տարածի գրագիտութիւնը ազգաբնակչութեան մէջ և հարկաւոր բարձրութեան վրայ դնի դպրոցական գործը:

Անյապաղ ձեռնամուխ է լինուելու՝ պարզել օրէնսդրութեան և վարչական կարգադրութիւնների մէջ մուսուլմանների նկատմամբ սեղծումները՝ որպէսզի ամենը ինչ կախուած է փոխարքայի իշխանութիւնից իսկոյն և եթ հարթուի, իսկ նրա իշխանութեամբ անլուծելի հարցերը՝ սահմանած կարգով յարուցուեն: Առաջին հերթը պէտք է բռնի այն որ ուսուցչական սեմինարիան փոխադրուի մուսուլմանների համար ունելի յարմար տեղ քան Գորին:

Վերջապէս առանց յետաձգելու փոխարքայի կառավարութեան կից կազմուելու է խորհրդակցութիւն՝ ըննելու ընդհանուր հարցը այն միջոցների մասին, որոնք պէտք է նպաստեն քոչուորներին նստակեաց կեանքին անցնելուն:

Նոր առեւտրական դաշնագիր Գերմանիայի հետ:

Այժմ, երբ համարեա բոլոր երկրներում տիրում է պրոտեկցիօնական (հովանաւորական) սիստեմը, որը ձգտում է զանազան երկրների տնտեսական կեանքը զատել իրարից հովանաւորական մաքսերի չինական պատերով, երկիրների մէջ փոխադարձ առևտուրը դառնում է կարելի միայն այն ժամանակ, երբ նրանց մէջ հաստատուում է փոխադարձ համաձայնութեամբ զիջումներ՝ օտար ապրանքների ներմուծման համար:

Բոլոր այս զիջումները ձեւակերպուելով և հաստատուելով երկու կողմերի պետութիւններից ստանում են առեւտրական դաշնագրի անուն:

Հասկանալի է որ ամեն մի պետութիւն աշխատում է զիջումներ ձեռք բերել այն ապրանքների նկատմամբ, որոնք գերակշռող դեր են կատարում այդ երկրից արտահանող ապրանքների մէջ:

Այսպէս, երկրագործական երկիրը կարիք ունենալով արդիւնաբերութեան (ինդուստրիալ) մթերքների մէջ, և ինքը արտադրելով գիւղատնտեսական մթերքներ, զիջումներ է առնում առաջինների (արդիւնաբերական) մաքսի վերաբերմամբ:

Իսկ ինդուստրիական երկիրը ընդհակառակը, սպառելով ինքը գլխաւորապէս գիւղատնտեսական մթերքներ աւելի հեշտութեամբ զիջումներ է անում այս մթերքների նկատմամբ:

Դաշնագրերը առհասարակ մեծ ազդեցութիւն ունեն երկրի տնտեսական կեանքի վրայ:

Ահա թէ ինչու սահմանադրական երկրներում, ուր հասարակական կարծիքը մեծ ազդեցութիւն ունի կառավարչական բոլոր գործունէութեան վրայ, նոր դաշնագիր կապելու հարցը դրաւում է ազգաբնակչութեան խաւերի բոլոր մարդկանց ուշադրութիւնը:

Այսպէս օր., այս նոր ուղա-գերմանական առեւտրական դաշնագիրը, որը կնքուել է 1904 թ. յունիսի 15 ին և սկսել է գործել միայն այս տարուայ մարտի 1-ից (նոր. տ.) քննադատութեան նիւթ էր դառել Գերմանեայում դեռ 1900 թ-ից սկսած:

Առաջարկուել են շատ նախագծեր, որ քննադատութեան են ենթարկուել թէ մամուլի, թէ մասնագիտական ուսմանսիրութիւնների մէջ:

Այս առիթով վիճարանութիւններ են եղել Բէյլստագում, կազմուել են ահադին միտինգներ և այլն: Միայն մի տարուայ (1901 թ.) ընթացքում գերմանացի ազգայնական (հողատէրերը) կազմել են Գերմանիայի զանազան անկիւններում 900 ժողովներ, ուր բացատրել են գիւղատնտեսական միերքների վրայ մաքսերի բարձրացնելու անհրաժեշտութիւնը: Միւս կողմից մեծ միտինգներ են կազմել նոյնպէս և բանուորները և նոյնիսկ կանայք, որոնք պահանջում էին հակառակը և այլն:

Իսկ ինչպէս էր պատրաստուում գաշնագրի նախագիծը մեզանում, Ռուսաստանում: Այստեղ, ինչպէս ռուսն է ասում «тишь и гладь да Божья благодать»: Ինչպէս միշտ այսպիսի հարցեր վճռելիս ևս, կազմուել է մի յանձնաժողով իր 4 ենթաժողովներով, և կանցեկարեանների խորքերում սուս փուս քննուել զանազան նախագծեր...

Բայց այսպէս երկար չը շարունակուեց:

Յունուարի 26-ին 1904 թ. Պորտ Արտուրում առաջի անգամ լսուեց թնդանօթի ձայնը:

Սկսուեց ուսու-ճապոնական պատերազմը: Պատերազմի աստուածը անվերջ զոհեր ու փող էր պահանջում: Ռուսաստանը ստիպուած էր իրար յետևից փոխառութիւնների գիւմելու:

Ֆինանսների մինիստր Վիտտէն ստիպուած էր, ի միջի այլոց, դիմել և Գերմանիային, որի օգնութիւնը գրաւելու նպատակով 1904 թ. յունիսի 15 ին Բերլինում ստորագրուեց ռուս-գերմանական առևտրական գաշնագրի նախագիծը, որ ձեռնատու է գերմանացիների համար և ծանր բեռ ուս ժողովրդի շահերի տեսակէտից: Այդ գաշնագրի ազդեցութիւնը պէտք է զգացուի ուս գիւղատնտեսութեան վրայ ամբողջ 11 տարիների (գաշնագիրը կնքուած է մինչև 1918 թ.) ընթացքում:

Ի՞նչ փոփոխութիւններ մտցրեց այս նոր գաշնագիրը և ինչպէս պէտք է ազդի նա ուսաց գիւղատնտեսութեան վրայ, որը կազմում է ժողովրդական տնտեսութեան հիմքը. ահա հարցեր, որոնց մենք կ'աշխատենք համառօտապէս պատասխանել այս յօդուածում:

Այս գաշնագիրը գիւղատնտեսութեան բոլոր միերքները մաքսերը զգալի չափով աւելացրեց:

Իսկ յայտնի է, որ Ռուսաստանը լինելով գլխաւորապէս

երկրագործական երկիր, արտահանում է առաւելագէս գիւղատնտեսական մթերքներ: Այսպէս, օրին., վերջի տարիների միջին թուով արտահանած ապրանքների արժէքի 420/0 ընկնում է միմիայն հետևեալ 5 գլխաւոր հացահատիկների վրայ. ցորեն, հաճար, գարի, վարսակ և սիմինդր:

Իսկ Ռուսաստանի հետ առևտուր ունեցող երկրների մէջ առաջի տեղն է բռնում Գերմանիան: Ռուսաստանից արտահանուող հացահատիկների մի երրորդ մասը մտնում է Գերմանիա, որը միւս կողմից Ռուսաստանից արտահանող գլխաւոր հացահատիկի (հաճարի) գլխաւոր սպաւողն է:

Պէտք է նկատել որ հաճարը *) (РОЖЬ) իր զփուլամարտութեան շնորհիւ ուրիշ երկրներում սպաւողներ գծուար է գտնուում: Այս բոլորից պարզ է որ գերմանական շուկան Ռուսաստանի համար, նա մանաւանդ այս վերջինի գիւղատնտեսութեան համար, ունի մեծ նշանակութիւն: Հրաժարուել այդ շուկայից Ռուսաստանը չի կարող:

Միւս կողմից պարզ է որ նոր դաշնագիրը աւելացնելով Ռուսաստանից արտահանուող նիւթերի գլխաւորների մաքսը, աննպաստ պէտք է ազդի երկրի արտադրութեան վրայ:

Յոյց աւելու համար թէ որքան են աւելացել այդ մաքսերը, բերենք հետևել թուերը:**)

հացահատ.	նսխր. դաշն.	ներկայ դաշն.	աւել.	աւել. 9/0
ցորեն	27,3	41,7	14,4	57,8
հաճար	26,5	37,9	11,4	43,0
վարսակ	21,2	37,9	16,7	78,8*

Միայն այդ երեք հացահատիկների աւելորդ մաքսերը ֆինանսների նախարարութեան հաշուով կը կազմեն տարեկան 13,5 միլլ. ռուբ.:

Բացի այս աւելացրուած են մաքսերը նոյնպէս ձիերի, խոզերի, թռչունների և իւղի վրայ: Այս արտահանուող ապրանքների աւելորդ մաքսերն էլ նոյն նախարարութեան կարծիքով տարեկան պէտք է հաշուել 1,2 միլլ. ռուբ.:

*) Հաճարից պատրաստած սև հացը մարտում են միայն գերմանական և ուսսական ստամոքսները, երկար դարեր վարժուած լինելով այդ գործածութեան:

**) Թուերը արտայայտում են այստեղ փութերի գները կոպեկների վերածած:

Աւելացրած է մաքսը նայնպէս և մսի ու ձուերի վրայ: Բոլոր գիւղատնտեսական մթերքներից միայն գարու (ячмень) նկատմամբ մաքսերը իջել են և կազմում են $5\frac{1}{2}$ կոպ. փթին:

Ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ զաշնը կնքուած է 11 տարով, մենք կը ստանանք, որ Ռուսաստանը այդ ժամանակամիջոցում մօտ 162—163 միլլ. ըուր, աւել մաքս պէտք է վճարի:

Միւս կողմից ի նկատի առնելով Ռուսաստանում տիրող այժմեան հարկահանութեան սիւսեմը, գիւղատնտեսութեան ստոր աստիճանը, մթերքները արտահանելու անկազմակերպութիւնը, գիւղացու տնտեսական զրութիւնը, կարելի է համոզուած կերպով ասել որ այս գումարը, եթէ ոչ ամբողջապէս, գոնէ մեծ մասամբ, կը ընկնի Ռուսաստանի արտադրող դասակարգի (գիւղացիութեան) վրայ:

Հասկանալի է որ մաքսերի աւելացումը կարող է երկու ձևով արտայայտուել: Առաջին՝ կամ նոյն չափով պէտք է ընկնի մթերքների գները մեզանում, կամ ընդհակառակը բարձրանայ զրսում: Երկրորդի վրայ յոյս գնել անկարելի է նախ և առաջ բերած պատճառների հիման վրայ, երկրորդ՝ այն հանգամանքի շնորհիւ, որ Ռուսաստանը գերմանական շուկայում ունի այնպիսի ուժեղ մրցակիցներ կամ կոնկուրենտներ, ինչպէս են Ամերիկան, Արգենտինան, Բուսանիան և այլն: Մնում է ուրեմն ենթադրել առաջի հետևանքը, այն է՝ գների ընկնելը Ռուսաստանում: Իսկ այս վերջի երեւոյթի հետ կապուած է և այն, որ գիւղացին այժմ իր կարիքները հոգալու համար, պէտք է ծախի աւելի շատ հացահատիկներ, որպէս վի, պակաս գնով ծախելով, կարողանայ ստանալ փողի առաջուայ քանակութիւնը: Բայց գիւղատնտեսութեան այժմուայ տեխնիկայի ժամանակ գիւղացին այդ նպատակին կարող է հասնել կամ աւելացնելով իր ցանքսի քանակութիւնը կամ կրճատելով իր ապրուստի պահանջները: Թէ այս և թէ այն շատ քայքայիչ ազդեցութիւն պէտք է անհնայ գիւղացու վրայ: Հողերի հերկումը (распашка) Ռուսաստանում, կարելի է ասել արդէն հասել է իր վերջի աստիճանին: Ինչ վերաբերւում է ապրուստի պահանջների նուազեցման, յայտնի է որ առանց այն էլ ուսու գիւղացին հաւիադանց սակաւապետ է և արտահանում է ոչ թէ այն, ինչ որ աւելանում է իր և իր ընտանիքի գործածութիւնից, այլ կտրելով թիքան թէ իր և թէ իր երեխաների բերանից և զբանով ենթարկելով իր սերունդը հետզհետէ կատարեալ այլասերման:

Միւս կողմից հացահատիկները աւելի մեծ քանակութեամբ արտահանելը պէտք է աւելի ևս նպաստի այդ հացա-

հատիկները դնելի անկման և շարունակ պահպանի այդ տենդենցիան:

Այսպիսով, ուրեմն, այս նոր դաշնագիրը սպառնում է մեր «բազմաշարժար» գիւղատնտեսութեան մեծ հարուածներով:

Բայց այսպէս չէ հայում գործին ֆինանսական նախարարութիւնը: Նա այս մաքսերի աւելացման փոխարէն բարձրացնում է Գերմանիայից ստացուող մեքենաների և քիմիական մթերքների մաքսերը և թուաբանակն 4 գործողութիւններով աշխատում է ցոյց տալ որ այս դաշնագիրով Ռուսաստանը ոչ միայն ոչինչ չի կորցնում, այլ նոյն իսկ մի բան էլ աշխատում է:

Բայց այսպէս է արդեօք: Արդիւնաւերութեան մթերքների մաքսերի այս բարձրացնելը չը պէտք է արդեօք ընկնի կրկին նոյն դիւղացու շլինքին և աւելացնի նրա առանց այն էլ ծանր բեռը: Յայտնի է որ առանց այն էլ ուռւ սպառողը բաւական մեծ տուրք է վճարում իւրաքանչիւր տարի, որպէս զի կարողանայ Ռուսաստանում զարգանալ «հայրենի արդիւնաբերութիւնը»՝ Վիտտէի այդ գուրդուրած զաւակը:

Այս հովանաւորական մաքսերի շնորհիւ է որ մեզ մօտ անհրաժեշտ պիտոյքները շատ աւելի թանգ են, քան ուրիշ երկրներում:

Օրինակի համար, ամերիկացին մի փութ մեխի համար վճարում է 1 ր. 52 կ., մինչդեռ մենք միայն մաքս ենք վճարում 3 ր. 20 կ., մի ֆունտ ամենավատ թէյը մեզ մօտ արժէ 1 ր. 40 կ., իսկ Լոնդոնում 31 կ.: Թուղթը, ծխախոտը մեզ մօտ 7 անգամ աւելի թանգ է քան Գերմանիայում: Այս հովանաւորական մաքսերի շնորհիւ չէ որ ուռւաց շաքարով Անգլիայում խոզերին են կերակրում, իսկ մեզ մօտ գիւղացին «կծովի» է խմում, և այլն: Կարելի է բերել այսպիսի թուեր մեծ քանակութեամբ, բայց բերածներն էլ բաւական են ցոյց տալու համար որ այս նոր դաշնագիրը պէտք է աւելի վատթարացնի ուռւ գիւղացու առանց այն էլ աննախանձելի և թշուառ դրութիւնը:

Ի. Ս.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Միմիոսեական փոփոխություն Իսալիսում.—Ունգարական պարամենսի խալիս-
նում.—† Անտոն Մենգեր եւ Եւգենի Բիլսեր.—Միմիոսեական փոփոխություն
Ֆրանսիայում.—Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Իսալիսան արվեստականում են:

Իտալիան այն երկրներից մէկն է, ուր սահմանադրութիւն-
նը յաճախ մինիստրների ձեռքում դառնում է ձեականութիւն.
«Ժամանակաւոր կանոնների», «շրջաբերականների» «և հրա-
մանների» միջոցով մեծ աներեսութեամբ պարոն մինիստրները
կարողանում էին նոյնիսկ դադարեցնել պարլամենտի գործու-
նէութիւնը, ինչպէս այդ արաւ, օրինակ, 1894 թուականին
Կրիսպին: Կառավարութիւնը միշտ հնարաւորութիւն ունէր
«զաղանի ֆոնդի» միջոցով կաշառել մամուլը, արտակարգ լի-
ազօրութիւնների միջոցով սաստկացնել ցենզուրան, հալածել
ծայրայեղ կուսակցութիւնները: Աղքատ և տղէտ ժողովրդի
կեանքի բարուրդման վրայ համարեա ուշադրութիւն չէր դար-
ձնւում. խոշոր կալուածատէրների և բանկային գեշեֆտմասեր-
ների հետ սերտ կապուած մինիստրները յաճախ բռնում էին
սկանդալիօզ գերփումների մէջ: Չնայած այդ ներքին ողորմելի
իրականութեան Իտալիան ձգտում էր արտաքին շլացուցիչ գեր
խաղալ միջազգային կեանքում և յետ չմնալ մեծ պետութիւն-
ներից: Կարծեմ միայն Մենելիքի տուած ջարդից (1895 թ.)
յետոյ մի քիչ խելքը գլուխն հաւաքեց mania grandiosa ախտով
բռնուած այդ քաղաքականութիւնը:

Աղքատ և տղէտ է մանաւանդ հարաւային Իտալիան՝
Սիցիլիա կղզով, ուր խոշոր կալուածատիրութեան կողքին թը-
շուառ կեանք է քաշում հողազուրկ կամ թզուկաչափ հողաբա-
ժին ունեցող գիւղացիութիւնը: Ժողովրդի տգիտութեան և աղ-
քատութեան միացրէր մի խայտառակ ազմինիստրացիա և դուք
կը ստանաք բացատրութիւն թէ ինչո՞ւ այնքան յաճախ են
կրկնւում այդ երկրում ժողովրդական խառնակութիւններ, ինչու
այնքան զիմացկան են կամորրայի և մաֆիայի նման սրի-
կայական գաղտնի կազմակերպութիւններ, որոնց տրուած տեր-
րորից ազատուելու համար իւրաքանչիւր իտալացի փրկւում

էր որոշ տուրք վճարելով: Սակայն այդ «ազնիւ տղերանցից» (giovani d'onore), ինչպէս իրանց են անուանում այդ սրիկայական կազմակերպութիւնների անդամները, աւելի լաւ չէին այն մինիստրները, որոնց յանձնուած էր երկրի բարօրութիւնը: Դրանք գեղեցիկ ճառերով էին քողարկում իրանց կատարեալ ապիկարութիւնը, մինչև որ արմատական կուսակցութիւնների գործունէութիւնը ժողովրդի մէջ բաւականաչափ հող չգտաւ իր ոտների տակ և Խտալիայի նշանաւոր պիտնականներից մէկը Էնրիկօ Ֆերրին գլուխ չանցաւ նոր քաղաքական կուսակցութեան: 1906 թուականին ընտրութիւնների ժամանակ իտալական պարլամենտի մէջ ընտրուեցան 32 սոցիալիստներ և ղգալի դառու տարէցտարի պարլամենտի մթնոլորտի ընդհանուր բարուրդումը: Այժմ երբ ընկաւ Փորտիսի մինիստրութիւնը աւելի ևս բացարձակ է երեւում իտալական պարլամենտի շեղումը ղէպի ձախ: Սոննինօի նոր մինիստրութիւնը կազմուած է իտալական նշանաւոր անտեսագէտներից, ինքը նախագահ-մինիստր Սոննինօն, գանձարանի մինիստր Լույցատտին, առևտրի, արդիւնազործութեան և երկրադործութեան մինիստր Պոնտանին, Ֆինանսների մինիստր Սալանդրան, լուսաւորութեան մինիստր Բողելլին, երկաթուղիների մինիստր Կորմինէն—բոլորն էլ յայտնի են իւրեւ նշանաւոր էկոնոմիստներ և անպայման մաքուր ժարդիկ արմատական աշխարհայեցողութեամբ:

Սոննինօն հէնց իր առաջին կարգադրութիւններով ցոյց տուեց որ նոր ընթացք է սկսւում իտալական ներքին քաղաքականութեան մէջ: Նա ոչնչացրեց գաղտնի ֆոնդը, որ նրա նախարարները գործադրում էին մամուլը կաշառելու համար. նա վերացրեց լրագրական հետադրական ցենզուրան, իր ծրագրի մէջ առաջնակարգ տեղը դրեց հողային հարցը, ժողովրդի լուսաւորութեան գործը, գաղթային հարցը և բանուորների ապսոհովագրութիւնը, որոնք պէտք է լուծուեն ինպատ մասսայի: Եւ հաստրակական կեանքի երեւթիւններն իստ քննադատող մամուլըն անգամ հաստատում է որ նոր մինիստրութիւնը գործ պէտք է տեսնէ և ոչ խօսքերով ընացնի հասարակութիւնը: Խտալական սոցիալիստների պարագլուխ Էնրիկօ Ֆերրին իր Avvanfi թերթում մեծ համակրանքով է ողջունում Սոննինօի մինիստրութիւնը, յոյս տածելով որ նրանից սկսւում է Խտալիայի վերածնութիւնը: Չի կարելի բոլոր սրտից չցանկալ որ այդ տաղանդաւոր և համակրելի ժողովուրդը վերջապէս ազատուի այն թշուառութիւնից, որի մէջ նա պահուում է մօտ կէս դար «Խտալիայի միութեան» տանջալից երկունքի անցնելուց յետոյ անգամ:

Բուն ժողովրդական մասսաների բարօրութեան հարցը մոռացութեան է արուած և մի այլ երկրում, որ կլասիկ կարող է համարուել իր բուն հասցիօնալիստականութեամբ: Մեր խօսքը անշուշտ Ունգարիայի մասին է: Նրա պնդականութիւնը և բուրժուազիան ամենաթունդ հասցիօնալիզմով բռնուած՝ ահա երեք տարի է կռիւ են մղում աւստրիական կառավարութեան դէմ, պահանջելով որ ունգարական զօրքի հրամանատարութիւնը կատարուի ունգար լեզուով: Ունգարական մագնատները սրտին այդ հարցը աւելի մօտ է, քան ընտրողական իրաւունքը, որ պահանջում է ունգար ժողովուրդը: Ունգար մագնատները մի կողմից հակառակում են այդ արդար պահանջին, որ պէտք է չէզոքացնէր իրանց իշխանութիւնը, միւս կողմից իրանց հոցիօնալիստական պահանջի մէջ այնքան հեռու են վրնում որ բացարձակ ընդգրկմաւորութիւն են ցոյց տալիս նոյն իսկ սահմանադրութեամբ կայսրին վերապահած արտօնութիւնները զօրքի նկատմամբ. ունգար ընդգրկմաւոր կուսակցութիւնների միութիւնը պահանջում է վերաքննել սահմանադրութեան այն կէտերը, որոնց հիման վրայ կայսրը մերժում է գոհացում տալ մագնատների պահանջներին զօրքի ազգայնացման վերաբերմամբ: Այդ նոյն ունգար ազգասէրները ոչինչ չեն ուղղում լսել սահմանադրական այնպիսի փոփոխութիւնների մասին, որոնց հետեանքը պէտք է լինի ընդհանուր ձայնութիւնը: Թագի և ընդգրկմաւոր միութեան լարուած դրութիւնը վերջի վերջոյ այնքան սուր կերպարանք ստացաւ որ կայսրը բռնի ուժով փետրուարի 6-ին արձակեց ունգարական պարլամենտը. մի քայլ որ ընդունակ է ժողովրդական մասսաների համակրանքը, ուղղելու մինչ այդ ատելի առանձնաշնորհեալների—մագնատների կողմը:

Ընդհանուր ընտրողական իրաւունքի այն բեֆօրմը, որ մշակել է Գաուչը և այժմ քննւում է Վիէնայի լայիսքատում, ահագին նշանակութիւն ունի իբրեւ առաջին փորձ լուծելու միասին ապրող ազգութիւնների կեանքում ընդհանուր, հաւասար, ուղղակի և գաղտնի բնտրողական իրաւունքի իրագործումը: Այժմեանից արդէն նկատելի է որ վերամասցիւնները գերիշխող փոքրամասնութիւն կազմելով չեն ուղղում այդ արդար սկզբունքի շնորհիւ կորցնել իրանց արտօնեալ դրութիւնը սլաւօնների նկատմամբ, որոնք թուով կրկնակի են Աւստրիայում (18 միլ.): Գոհ չեն երևում և լեհերը, որոնք Գալիցիայում ճնշում էին բուսին ազգաբնակչութիւնը: Ինքըստինքեան հասկանալի է որ այդ բեֆօրմի կողմնակից են լինելու ժողովրդական մասսաների շահերն պաշտպանող կուսակցութիւնները, որոնց մէջ առ-

հասարակ թոյլ է լինում զարգացած հացիօնալիստական անտափնիզմը, երբ մանաւանդ այդ մասսաների մէջ սերմանած են լինում սոցիալիստական գաղափարներ: Իսկ այդ գաղափարներն անդիմադրելի թափով տարածուած են, ինչպէս մի ժամանակ քրիստոնէութիւնը: Շատ բնորոշ է այդ կողմից աշխարհայացքի այն անկախ էվօլյուցիան, որ կատարուեց հռչակաւոր աւստրիական իրաւարան Անտոն Մենգերի մէջ: Վիէնայի համալսարանի այդ նշանաւոր դիւանականը, որ վախճանուեց այս յունուարի 25-ին, իրաւական նորմաների տարրալուծութեամբ կամաց-կամաց լիբերալիզմից հասաւ սոցիալիզմին: Նրա «Պետութեան մասին նոր ուսմունք» գրուածքը գալիս է ցոյց տալու որ իրաւական-քարոյշական հարցերի տարրալուծումն ևս մարդկային ապագան սոցիալիզմի մէջ է գտնուած: Ահա մի գիտնական որ ղեկավարուելով անկախ, ազնիւ և լայն մտածողութեամբ, առանց պատկանելու այս կամ այն նեղ կուսակցութեան, այլ սոցիալական արդարութեան մեծ հարցի լուծման նոր ճանապարհներ որոնելով, գալիս է կանգնում այն ուղղութեան վրայ, որին հասել են էկոնոմիստները տնտեսական կատեգորիայի երեւոյթների անալիզով: Արժէ որ մեր ընթերցողները կարդան Անտոն Մենգերի յիշած գրուածքը, որի թարգմանութեանը ռուսերէն (Новое учение о государстве) հեշտ է ձեռք բերել:

Լայն մտքով հասկացած լիբերալիզմին հաւատարիմ մնաց մինչև կեանքի վերջը փետրուարի 25-ին վախճանած հռչակաւոր գերմանացի Նիզենի Րիխտերը: Ով հետաքրքրուել է գերմանական բայխստագի կեանքով նրան պէտք է լաւ ծանօթ լինի այդ պերճախօս և սրամիտ հռետորի և գերման աղատամիտների պարագլուխ, Բիսմարկի պարլամենտական նշանաւոր ախոյանի անունը:

Քաղաքական ազատութեան, քաղաքացիական հաւասարութեան այդ քաջախարտիկ կռուողը պարլամենտարիզմի անխորդակելի նեցուկ էր Գերմանիայում, սակայն անսահման ազատութիւնը տարածելով նաև տնտեսական յարաբերութիւնների վրայ, նա հասարակական անարդարութիւնը վերացնելու սոցիալիստական միջոցները ֆուսսակար ուտոպիա էր համարում և պակաս չէր մաքառում ռայխստագում Բեքերների, Փոլմարների և Զինգերների դէմ: Լիբերալիզմի այդ խորիստ ժայռը չհասկացաւ իր շուրջը ծփող կեանքի նոր հոսանքները, տնտեսական ստրուկտուրայի փոփոխութեան շնորհիւ առաջացած ժողովրդական նոր խաւերի ոյժը, ուստի նրա կուսակցութիւնը օրէցօր նուազեց և դուրսէ պարագլխի մահով

զաղարի գոյութիւն ունենալու: Բայց իհարկէ երբէք չի մոռացուի այն ահապին ծառայութիւնը որ կատարեց 30 տարիներ ընթացքում գերմանական պարլամենտարիզմի այդ տաղանդաւոր և անվեհեր մարտնչողը, որի իւրաքանչիւր խօսքը սուր նետի պէս ցցւում էր Բիսմարկի և Վիլհելմ 1-րդի որոտմը, երբ դրանք վտրձում էին զանազան կապանքներ դնել ժողովրդական ազատ ներկայացուցչութեան վրայ կամ ռազմասիրական Փանտազիաների վրայ մտնել ժողովրդի կապէկները: Եթէ վերջին տարին նա հիւանդ չլինէր՝ երևի Մարոկկոյի հարցում Վիլհելմի բռնած դիրքը Ֆրանսիայի նկատմամբ կծու քննադատութիւնների ենթարկուէր Բիսմարկի կողմից, որովհետև այդ դիրքը սպառնում է Ֆրանսագործմանական պատերազմի ուրուականով: Մարոկկոյի հարցը այսօր մեծ մտաւանջութիւն է պատճառում Ֆրանսիական ժողովուրդին: Եւ Ռուվիէի մինիստրութեան անկման գլխաւոր պատճառը համարւում է հէնց այդ հարցը. պարլամենտը պահանջում էր որ Ռուվիէն աւելի մօտ ծանօթացնի իր մտադրութիւններին հետ մարոկկեան հարցում, իսկ մինիստրը, «ազգային շահերով» արգարանալով, խուսափող պատասխաններ էր տուիս: Գոհ չէին և նրա դանդաղ քաղաքականութիւնից եկեղեցական գոյքերի ցուցակագրութեան ժամանակ. 89 հազար եկեղեցիներից միայն 25 հազարի գոյքն է դեռ ցուցակագրուած: Ծայրայեղ ձախակողմեանները երես դարձրին Ռուվիէից և նա ընկաւ: Փալիերը նոր մինիստրութեան կազմակերպելը յանձնեց Սարիէնին. կազմուեց աւելի արմատական մինիստրութիւն, որի մէջ արտաքին գործերի պորտֆելը ստանձնեց Լէօն Բուրժուան, իսկ ներքին՝ Ժ. Կլեմանսօ: Այդպիսով Ֆրանսիայում կառավարութիւնը աւելի ևս արմատական-ձախակողմեան դառաւ, ինչպէս և Իտալիայում ու Անգլիայում:

Լ. Ս.

Մարտի 1-ին:

ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆԻ ՀԱՅ ԿԵԱՆՔԻ ՔՐՈՆԻԿ:

— Զմիրնի Գարաթաշթաղի բնակիչներէն Էվէրէկցի Տիկին Մարիամ Գ. Սինանիան նոյն թաղի մէջ իր ունեցած չորս տունները նուիրեր է Ս. Կարապետ եկեղեցին, պայմանով որ իրեն և իր ամուսին մահէն յետոյ, այդ տունների վարձքերէն գոյացած

հասոյթը լատկանայ յիշեալ եկեղեցիի պէտքերին և ազբատներին:

— Մայաթիայի Առաջնորդէն Պատրիարքարան եկած գրութիւն մը կ'իմացունէ որ երկրաշարժի ցնցումները 45 օր շարունակուելէն վերջ դադրած են հիմա և ժողովուրդը հետըհետէ իր բնակարանները կը քաշուի, մանաւանդ որ ստիպուած է այդպէս ընել, ձմրան խստութեան պատճառով: Քանի մը հայ ընտանիքներ անպատսպար մնացեր են բնակարան չունենալու պատճառով:

— Յունաստանի ներքին գործերի նորընտիր նախարար Տ. Գալօքիրօբուլօ հրամայեր է Յունաստանէն արտաքսել այն հայերը որոնք թիւրք կառավարութեան թելադրութեամբ իբրեւ անիշխականներ ձերբակալուելով բանտարկուած էին, բայց Լամիաի եղեռնադատ ատեանին առջև դատուելով անպարտ հռչակուած ու ազատ թողուած էին:

— Տ. Օրմանեան Պատրիարք Վառնալի Թաղ. խորհրդին ուղղած մէկ նամակովը աշխուրջ ուշադրութիւն կը հրաւիրէ հետեւեալ ծանուցագրին վրայ՝ որ ղրկուած է Պուլկարիոյ իշխանին գաղտնի գրասենեակի տնօրէնութեան կողմէ Պոլսոյ Պուլկարիոյ ղիւանազիտական գործակալին:

«Իբր հետեանք իմ օգոստ. 26 թիւ նամակին, պատիւ ունիմ ձեզմէ խնդրելու որ հաղորդէք Նորին ամենապատուութեան Հայոց Պատրիարքին, թէ ի պատասխան իր խնչրագրին զոր ուղղած էր Ն. Ա. Բ. Իշխանին, իշխանապետութեան Հանրային Կըրթութեան Նախարարութիւնը նկատողութեան առնելով պահանջելի յատկութիւններով օժտուած ընտրելիներու, պիտի շարունակէ ինչպէս անցեալի մէջ թոյլատուութիւններ ընել Պուլկարիայի մէջ հայ վարժարաններու ուսուցիչներու մասին, հակառակ կրթական օրէնքին 58, 157 և 199 յօդուածներուն, բայց սակայն, բաղձալի է որ Ս. Պատրիարքը հարկ եղած միջոցները ձեռք առնէ պատրաստելու համար օրէնքի պահանջքին համապատասխանող մարդիկ, և ամեն տարի չխնդրել թոյլտուութիւններ՝ որոնց շնորհուած կրնայ օր մը մերժել նախարարութիւնը, որովհետեւ օրէնքը այդ մասին յստակ է: Տոպրովիչ

Այս ծանուցագիրը, ինչպէս յայտնի է, կը վերաբերի հայ վարժարաններու մէջ հայ ուսուցիչներուն առանց պուլկարական վկայականի պաշտօնավարելու կենսական խնդրին, որուն շարունակմանը մասին Տ. Օրմանեան Պատրիարք քանիցս դիմումներ ըրած է Պուլկան կարավարութեան, և ինչպէս կերևնայ նախարար Տոպրովիչի ծանուցագրէն՝ օրէնքը այսուհետև

պիտի կրնայ օր մը յանկարծ դործադրութեան դրուիլ՝ առանց յետաձգումի:

—Այնթապի ամերիկեան գօլէճը, որ բժիշկներ և գիտուն աշակերտներ հասցնելով Կիլիկիայի համար բարիք մը եղած էր, հրդեհի ճարակ եղեր է բոլորովին: Շէնքը ապահովագրութեան մասին էր:

—Պ. Մ. Ֆարհատ Լոնդոնից գրում է «Ռազմիկ» թերթին հետեւեալը այն պ. Շիրազի մասին, որ յայտնի դեր խաղաց բազուի թուրքերի «համիւլամական պատմութեան» հարցում.

«Ատենէ մը ի վեր Ռազմիկի մէջ կը կարդամ Շիրազի անուն անձի մը ձերբակալման շուրջը «գործաւական» տեղեկութիւններ: Լաւ պիտի ըլլար եթէ ձեր ընթերցողները ստոյգ տեղեկութիւններ ունենային այդ տխրահռչակ անձնաւորութեան մասին:

«Շիրազի» վերադիր անուն է, իսկական անունն է Հովել-Կալա-Մուշի: Ան հայ չէ, այլ պարսկաստանցի Ասորի մը՝ կըթուած թաւրիզի Արամեան դպրոցը: «Պան» տիտղոս բնաւ չէ ունեցած: Իլլիւլթընտիր Լօնտօն Նիւզի հինգ տարի առաջ թղթակից եղած է, ներկայիս մէջ առանց որ և է կապ ունենալու, ինչ որ հաստատած եմ: Յեղափոխական չէ բնաւ և պատճառներ ունինք յայտնելու, որ թուրք ոստիկանութեան աջակցելու խրկուած է Լօնտօնի Օսմանեան դեսպանատան կողմէ:

Վերջերս Լօնտօնի Պարսկական Ազգային Պանքը» արտօնած է ձերբակալելու այս սրիկան, որ Պարսկական հիւպատոսին յանձնարարականով չորթած էր յիշեալ դրամատունը:

Ասկէ եօթը տարի առաջ Պարսկահայ ձեռնալով մեր ընկերութեան 25 շիլինը կոկորդը անցուցած է և վերջին գատավարութեան անյայտացաւ. տոքիւմաններ կան մեր ձեռքին տակը և պահանջել հարկին կրնանք հրապարակ հանել: Յիշեալը կատարեալ ճարպիկ խաչագող մըն է, որմէ աւելի դերազանցը գուցէ անկարելի է որ գոյութիւն ունենայ, որովհետեւ խիստ ճարպիկ, լեզուապէտ և զարգացած է միանգամայն, արիստ սակայն որ վտանգաւոր:»

—1905 Դեկտ. 31-ի մարդահամարին համաձայն՝ Պուլկարիոյ բնակչութեան թիւը կը հասնի 4,200,000-ի, մինչդեռ 1900-ի մարդահամարը 3,700,000-ի կը հասցնէր: Այս հաշուով 5 տարուան մէջ Պուլկարիոյ բնակչութիւնը կէս միլիօն աւելացած է: Հայերի թիւը Բուլղարիոյ մէջ 15 հազարի չափ է:

—Լոնդոնում սկսաւ լոյս տեսնել խմբագրութեամբ աշխարհածանօթ «Ռէվիու ափ Ռէվիու»-ի խմբագիր Պն. Ուելլիըմ

Սթէտի որդուն Պն. Ա. Սթէտի, և աշխատակցութեամբ այլ նշանաւոր անձերու անդիւրեքն «Pro Armenia»: Ծաւալով, պարունակութեամբ կամ ռազդութեամբ ֆրանսական «Փրօ Արմէնիա»ին կը նմանի և վստահ ենք որ իր անժխտելի օգուտները սիրտի ունենայ:

— Խարբերդի երկրաշարժը պատահած է Նոյ. 21ի (ը. թ.) ցերեկը, ճիշտ կէս օրի տոհմները և տեւած է 21 վայրկեան: Նամակներէ կ'իմանանք որ Խարբերդի դաշտին մէջ ամենէն շատ ֆլաստուած գիւղերը եղած են՝ Դատեմ, Մորենիկ և Քէսրիկ, մանաւանդ այս վերջինը: Տունները մեծաւ մասամբ փլած և կամ անրնակելի դարձած են, իսկ անձի կորուստը, բարերազգաբար, շատ աննշան եղած է: Գիւղին կեդրոնական մասը և Ճօրճօրենց տան շրջակայքը ամենէն գէշ ֆլաստուած վայրերն են: Քէսրիկի եկեղեցին՝ որ իւր մեծութեամբ, ճարտարապետական գեղեցկութեամբ և հոյակապ զանգուածով ամբողջ Թուրքիոյ մէջ նշանաւոր է, հիմա կիսաւեր վիճակ մը կը ներկայացնէ: Գմբեթը, կամարները, խորանը և խորանի հոռի պատը մասամբ փլած և վար թափած են, իսկ ամբողջ եկեղեցին խարխլած է և բոլորովին անապահով դարձած հաւաքումի և աղօթատեղիի համար:

Խարբերդի գիւղօրայքը մեծաւ մասամբ անֆլաստ են, իսկ շրջակայքի վիճակը, նամակագիր մը այսպէս կը տեղեկագրէ. «Իզօլ և շատ մը քիւրտի գիւղերը, Թուֆլի-Քէօյ, Խան-Քէօյ, չափազանց ֆլաստուեր են, և կ'սուի թէ՛ Քէօմիր-Խան լեռ մը ճեղքուած մուխ ու կրակ կ'ելլէ: Փէթիրկէ, Այվազ, Շիրոյ և սւրիշ տեղեր անթիւ ֆլաստներ, մինչ իսկ ձորի մը մեջ գիւղ մը բոլորովին կորսուած է երկու լեռ իրարու գալով»:

Նշանակելի է որ երկրաշարժը տակաւին դադարած չէ, պարբերական շարժումներ ամեն օր տեղի կ'ունենան: Նոյ. 27 ին՝ Մալաթիա սաստիկ ցնցում մը տեղի ունեցեր է, և առնուած տեղեկութեանց նայելով, «500 տունէն աւելի կորսուած, 3 մզկիթ և կառավարատունը բոլորովին ֆլաստուած և 90 մարդէն աւելի մեռած ու վիրաւոր գտնուած են: Խարբերդէն բժիշկ և դեղօրեայք ղրկուած են»:

Խարբերդ այժմ ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ կ'ապրի: Դպրոց և եկեղեցիի բացում արգիլուած են կառավարութեան կողմէն՝ կեանքի մեծկակ և հաւաքական կորուստ մը տալու վախէն, կառավարութիւնն ալ նոյնիսկ իւր նիստերը դադրեցուցեր է. ժողովուրդը ապահով չդգար կանգուն ֆնացող տուներու մէջ պատապարտիլ և քաշուած արտերը՝ փախսներէ ու կապերաներէ վրան շինելով, անոնց տակ կը բնակի: Կառա-

վարութիւնն իր տրամադրութեան տակ եղած զինուորական վրաններով ժողովուրդը կարելոյն չափ պատսպարեր է, և կ'ըսուի թէ հիւղակի (խուղ) նման բաներ մալ կ'ուտայ որպէսզի մնացածներ ալ անոնց տակ պատսպարուին: Առետուր, գործ և արտադրութիւն զադար առած են:

—Փետրուարի 23-ին Լոնդոնում ի նպաստ Թիւրքիայի ճնշուած ժողովրդների տեղի ունեցու յայտնի Ֆրանսական գործիչ Դ' Էտուրնէլ դը Կոնստանտի նախագահութեամբ կոնֆերանցիա, որին մասնակցեցին Անկլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և այլ եւրոպական երկրների նշանաւոր գրական և քաղաքական գործիչները անձամբ կամ ուղարկած նամակներով: Հասարակական կարծիքը միշտ լարուած պահելով Արեւելքի կնճռոտ հարցի վրայ այդ կոնֆերանցները անշուշտ որոշ նախագահարաստական դեր են կատարում:

—Հայ յեղ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի օրգան «Հայրենիք» շաբաթաթերթը այդ տարուայ № 1 (339)-ի մէջ «համահայութիւն (panarmenisme)» խորագրով առաջնորդողում հետեւեալ կերպով է բնորոշում այդ ուղղութիւնը.

Համահայութիւնը (Panarmenisme).

Համախառնութիւն, համապաւուրթիւն, համագերմանութիւն — ազգանշանները եղան, իւրաքանչիւն իր ծննդեան վայրին մէջ — կծու ազգամոլութեան մը, օտարատեցութեան մը:

Գերմանացիք տիեզերական տիրապետումի մը տենչը ունեցան, աչքերնին ուղղելով ոչ միայն Աւստրիա, այլ և մինչև Փոքր Ասիա արեւելքէն, և մինչև Պրագիլ՝ արեւմուտքէն: Գիտութեամբ ու գրականութեամբ տիրապետումը չէր բուեր անոնց. Սէտան ու Սատովան անոնց ախորժակը գրգռեցին:

Ռուս կառավարութիւնը, սլաւասէրներու ջոկատի մը առաջնորդութեամբ, պահ մը երազեց ձուլել իր մէջ Լեհաստանէն մինչև ամբողջ Պալքանեան թերակղզին, Բալկանդիոնը վերականգնել, մօտիկ ապագային կլլել պատրաստուելով նաև յոյները:

Իսկ սուլթան Համիտ նոր խալիֆայութիւն մը ստեղծելու յոյսով, անս կ'աշխատի տարիներէ իվեր, գրգռելով աշխարհի բոլոր միախառնմանները քրիստոնեաներուն դէմ: Ճիգ կը թափէ ինքզինքը ընդունել տալու հրամանատարը Իսլամ աշխարհին:

Հայը, բաժնուած երեք հատուածներու, Ռուսիա, Թիւրքիա, Պարսկաստան — այդ երեք շարժումներու գրեթէ ներդաշնակ հարուածներուն տակ ինկաւ:

Թէ ուս թէ թիւրք և թէ գերման կառավարութիւնները

պահ մը համաձայնեցան Փոքր Ասիան հայերէն պարպըած տեաներու: Ամէնքն ալ իրենց զատ հաշիւներն ունէին՝ այդ գաւառները իրենց տիրապետութեան յատկացնելու համար:

Համիսլամութիւն և համասլաուութիւն մասնաւորապէս ներգաշնակեցին իրենց գործողութիւնները—ատոնց հետեանքն էր 1895 ի ջարդերը Հայաստանի մէջ, և 1905 ի հայաթաթար կոիւնները Կովկասի մէջ:

Հայը հալածուած էր իր պատմական հայրենիքին մէջ, իր բնակած հողին վրայ—Փոքր Ասիոյ մէկ ծայրէն միւսը, որովհետեւ հայ էր: Կը հալածուէր ոչ իր կրօնքին, իր հարստութեան, իր ընկերական գիրքին համար—հայ ժողովրդին բոլոր խաւերը կը հալածուէին անխորթէն, հարուստ քաղաքացիէն մինչև աղքատ գիւղացին, եկեղեցականէն և ուսեալէն մինչև սոգէտ բանուորը—միայն անոր համար որ հայ էին:

Որովհետև հայը հողեւորք ժողովուրդ մը չէր, ընկերային կեանքի Իտէալ մը ունէր:

Սալին և մուրճին միջև ինկած էր հայը:

Եւ տոն, բնականօրէն, անզգալի կերպով, կամաց կամաց, մօտեցան իրարու հայութեան անջատ հատուածները—ուսաահայ, տաճկահայ և պարսկահայ համոզուեցան որ, իրենց փրկութիւնը իրենց միաբան զործակցութեանը մէջն է—թէ հայուն շահերը ներգաշնակ են, որ կառավարութեան ալ հպատակ ըլլայ ան, թէ բոլոր հատուածներու հայերը զաշխակցելու են—քանի որ մեր թշնամիները զաշնակից են՝ մեզի ջախջախելու իրենց ծրագրին մէջ:

Այս գաղափարի զարգացումին օգնեց գրականութիւնը, իրականացումին՝ Հայ Յեղափոխական Կազմակերպութեանը:

Հայրենիքի բացասումը ջատագովող, այս կամ այն մասնաւոր դասակարգի շահերը պաշտպանող վարդապետութիւնները չեն հայութեան մէջ զեկավար գաղափարը—այլ բոլոր դասակարգերուն նուրբական շահը՝ հայրենի օճախին պաշտպանութեան և զարգացումի գաղափարն է որ կ'ոգեւորէ և շունչ կուտայ ամէնուն:

Օճախ՝ իր ամէնէն լայն իմաստով՝ հայ մարդը աէր իր հողին, իր աշխատանքին, իր կեանքին, իր պատուին և իր ընկերային իտէալներուն:

Եւ այսօր, 1906 ի սկզբին, եթէ տակաւին արտասանուած չէ ՀԱՄԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆ բառը իբր բաղաբական ծրագիր մը—բայց հայուն գիտակցութեան մէջ բուն դրած է արդէն: Վաղուան նշանաբանն է ան:

Ազգայնական ծրագիր մըն է աս բառին վսեմագոյն ըմ-

բռնումին մէջ—իւրար փոխադարձաբար պաշտպանելու, և ոչ օտարը տարածեթաւար հալածելու վարդապետութիւնն մը:

Ահա այն մեծ գիծը որ կ'անջատէ համահայութիւնը՝ հնչիւնով նման, բայց նպատակով հակոտնեայ համապաւտութիւն, համագերմանութիւն և համախառնութիւն կոչուող անհամակրելի ու վտանգաւոր շարժումներէն»:

Ինչպէս տեսնում էք «պանարմենիզմ» խօսքը Ուկրաինայի այն կողմում այնպիսի ցատում և զայրոյթ չի յարուցանում, ինչպէս այս կողմում...

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջադրեալ, ժողովրդական, տընտեսական, գիւղացիական շարաթաթերթ.— Գիւղատնտես պ. Ա. Աթա-նասեանի խմբագրութեամբ հրատարակուող այս նոր թերթի նպատակը պարզ է վերև բերուած նրա վերնագրից: Գիւղը և գիւղացիութիւնը պէտք է լինի այդ օրգանի մտածողութեան գլխաւոր առարկան: Մինչև այժմ լոյս տեսած 7 համարներում բաւական պարզուել է այդ շարաթաթերթի պրոգրեսիւ աշխարհայեացքը շօշափուած հարցերի մէջ, սակայն մի քանի յօդուածների լեզուն, նիւթը, դատողութիւնների վերացականութիւնը աւելի յարմարեցրած են ինտելիգենտ քաղաքացիների, քան մեր խեղճ գիւղացիների ըմբռնողութեան: Մտաշելիւթեան կողմից լաւ են «Գիւղատնտեսութիւն» բաժնում Ազոնովի «զբոյցները»: Արդէն բոլորովին քաղաքում ապրող՝ այն էլ որոշ տիպի գրականասէրների ճաշակին՝ վայել են պ. Ստորակէտի սրբաւայտական յաւանութիւնները, որոնք գիւղացու համար բոլորովին անպէտք բաներ

են և որոնց փոխարէն աւելի նպատակայամար կը լինէր տալ օգտակար գիտելիքներ, խորհուրդներ, գիւղացիական հարցերի պատասխաններ:

Հովիւ հոգեւոր-բարոյական, պատմական, հասարակական և մանկավարժական շարաթաթերթ.— Եղնիկ ք. Երզնկեանի այդ թերթը իր զըլխաւոր նպատակն է դրել մեր եկեղեցու, հոգեւորականութեան և դպրոցների շուրջը պտտող հարցերի քննութիւնը: Առայժմ շարաթաթերթի մէջ աշխատող գլխաւոր ոյժերն են Ս. Մ., Արսէն վ., Բենիկ վ., Գր. ք. Երզնկեան, Եղ. ք. Գեղամեան և Բարգուղիմէոս ևպ. Գէորգեան: «Հովիւ» կարծես լրացնում լինի «Արարատը»: Ուլ հետաքրքրում մեր կը դերի, եկեղեցու և դպրոցի հարցերով՝ նա այդ շարաթաթերթի մէջ կը գտնի նիւթեր և որոշ աշխարհայացքով լուսարանուած դատողութիւններ, վատ չէ ունենալ մի այդպիսի օրգան, որի մէջ կենտրոնանան մեր իրականութեան մէջ բա-

ւական զգալի դեր խաղացող մի դասակարգի պահանջները, որպէսզի թէ՛ ժողովուրդը և թէ՛ մամուլը՝ մեր հասարակական երևոյթները քննելիս և կարգադրելիս՝ կարողանան գիտակցօրէն հաշուել տոնել և այդ ոյժը, ինկատի ունենալ և նրա ձայնը Շերտաւորումը աւելի է պարզում կացութիւնը և անելիքը...

Համիւր, 1906 թ., յունուար.—
խնամքով կազմուած այս համարում էլ գլխաւորապէս ի նկատի են առնուած դպրոցական հասակի մանուկները: Ցանկալի էր որ չմոռացուէին մանկապարտիզական հասակի երեխաներն ևս: Իբրև մանկավարժական յաւելուած կցուած է Հենրիկ Վերնից՝ «Երեխաների կրթութիւնը մինչև 6 տարեկան հասակը» զրօնիկի թարգմանութիւնը: Յիշեցնում ենք մեր ընթերցողներին որ մանկական պատկերազարդ այդ ամսագրի բաժանորդագիրն է տարեկան, մանկավարժական բաժնով, 4 ռ., արտասահմանում 12 փրանկ:

Բագմալէա, փետրուար.—«Հայերը բիւզանդական գրականութեան

մէջ Յատյնի է թէ ինչ մեծ դեր են խաղացել հայերը Բիւզանդիայում. հայադղի թաղաւորների և զօրավարների, Պրոյերեսիոս ճարտարախօսի մասին շատերն են լսել: Հ. Սահակեան տալիս է ցարդ անծանօթ մի շարք անուններ, որոնք անպայման հայկական են, թէև Բիւզանդիական գրականութեան մէջ միայն յիշատակուած: Թոռնիկ, Վարդան, Ծնճղուկ, Արտաւազդ, Պաշիկ և այլքն: Այս համարում խօսում է Արտաւազդ տաղաբաշխի մասին, որ տպւում էր XIII-րդ դարում: «Ազգագրական տեղեկութիւնք հայոց վերայ օտար պատմչաց քով» զրուածքին շահադրելու է մեր անցեալով հետաքրքրուողների համար. հայկական բանուածքների, ժողովրդական և նախարարական ասորագների, հերահարողման մասին օտար պատմիչների հատուկտոր խօսքերը լոյս են սփռում շատ մութ խնդիրների վերայ: «Բագմալէալի» այս տարուայ համարներում, ի միջի այլոց, տպւում է Հենրիկոս Սենկեվիչի «Մըով ու հրով» պատմական վէպի թարգմանութիւնը և Տասօսի «Երուսաղէմի առումը»:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Մեր նոր բաժանորդներից նրանք, որոնք կը ցանկանան ձեռք բերել «Հաջի Բաքալ» վէպի այն մասը, որ տպւել է 1905 թ. ընթացքում—պէտք է ուղարկեն ճանապարհածախք 50 կոպ. (կարելի է նամակադրօշմով): «Հաջի Բաքալի» Ա. մասը, որ լոյս է տեսել 1904 թուին և արժէ 2 ռուբլի, մեր բաժանորդների համար արժէ 1 ռ., ճանապարհածախքով 1 ռ. 50 կ.:

Նոր բաժանորդներից նրանք, որոնք թիւրիմացութեամբ ստացած չեն լինի 1905 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերի համարը (ձրիաբար)—թող հաճեն բաց նամակով իմաց տալ մեզ այդ մասին:

Բանուորները խնդիրքով «Մուրճ»-ի բաժանորդագիրը բանուորների համար եւ լինելու է 8 րուբլի: Բանուորները «Մուրճ»-ի տարեկան բաժանորդագիրը կարող են վճարել ամսէ-ամիս, իւրաքանչիւր անգամ 1 րուբլի (ուժ ամիսների ընթացքում): Փոխադրական ծախքերից ազատուելու համար Բագուի եւ շրջակայքի քանուորները կարող են ըստանորդագիրը վճարել պ. Դանիել Տէր-Դանիէլյանին («Մանթաշեան եւ ընկ.» գրասենեակ):

Առանձնարի «Վշտի ծիծաղ» գիրքը «Մուրճի» բաժանորդների համար արժէ 70 կոպ. (1 րուբլու փոխարէն):

Խմբագիր՝ Լ. Սարգսեան
Հրատարակիչներ՝ Վ. Գանանեան
Լ. Սարգսեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ԿԵԱՆԲ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՕՐԱԹԵՐԹԻ,
ՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԻ ՇՆՈՐՀԻՒ ԱՌԱՅԺՄ ԿԸ ՀՐԱ-
ՏԱՐԱԿՈՒԻ ԻԲՐԵԻ

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

Բաժանորդագիրն է՝ թիֆլիսում տարեկան 2 ր. 50 կ., դուրսը տարեկան 3 ր., արտասահման տարեկան 4 ր.: Ամսական թիֆլիսում 20 կոպ., դուրսը 30 կ., արտասահման 40 կ.: Հատով թիֆլիսում 5 կ., դուրսը 7 կ.:

Հասցէն՝ Тифлисъ Редакція «Кянкъ», Чавчавадзская № 4.
արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction «Kiank». Tschewtschaswads-
kaia № 4.

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Բ. Իշխանեան

ԲԱՅՈՒԱԾ Է 1906 ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Ն Ո Ր - Դ Ա Ր

(ԲԱՅՈՒՆԵՐԵՐԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ)

Սոյն 1906 թւին լոյս կը տեսնի քաղաքական-գրական ամենօրեայ «Նոր-Դար»-ը նոյն ծրագրով և նոյն ուղղութեամբ:

Ամբողջ ռուս կայսրութեան մէջ «Նոր-Դարի»-ի տարեկան բաժանորդագինն է 10 ռ., վեց ամսուանը՝ 6 ռ., ամսականը՝ 1 ռ., ատու 5 կ.:

Արտասահմանի բաժանորդը վճարում է տարեկան՝ 40 ֆր. վեց ամիսը՝ 25 ֆրանկ:

Յայտարարութիւններ ընդունւում են և օտար լեզուներով, բաւը 2 կ., առաջին երեսում 4 կ.: Շատ անգամ կրկնուող յայտարարութիւնների համար լինում է մեծ զիջում:

Բաժանորդ գրւում են Թիֆլիսում՝ «Նոր-Դարի»-ի գրասենեակում, Դրիբօհգովսկայա փողոցում, № 14.

Պոստով «Նոր-Դար»-ի հասցէն՝ Тифлисъ, ред. «Нор-Дар», կամ Tiflis Caucase, Rédaction «Nor-Dar».

Ծանուցում: Թերթիս խմբագիրը մի տարի առաջ Պետերբուրգում իրաւունք է ստացել ընդարձակելու թերթի ծրագիրը, տալով թերթի մէջ պատկերներ, և առանձին ծրագրով լոյս հանելու շաբաթական պատկերազարդ յաւելած: Հարկ ենք համարում ծանուցանելու՝ հէնց որ թերթի միջոցները ներեն, կը ձեռնարկենք պատկերազարդ «Նոր-Դար»-ի հրատարակութեան և կուղարկենք «Նոր-Դարի»-ի բաժանորդներին 10 բուլլի բաժանորդագինի հաշւում:

1—3

ԲԱՅՈՒԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ 1906 ՏԱՐՈՒԱՅ

„ԲԱԶՄԱՎԷՊ“Ի

Կանխիկ բաժանորդագինն է ֆր. 10:

Դիմել հետևեալ հասցէին.

Redaction de la Revue «Bazmavep» Venice (Italie)

ԲԱՑԻԱԾ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

„ՄՇԱԿ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆ ԼՐԱԳՐԻ

(34-րդ տարի)

ԱՌԱՋԻԿԱՅ

1906

ԹԻՖԼԻՍԻՆ

«Մշակը» կը հրատարակուի նոյն պրոգրամով եւ նոյն ուղղութեամբ

Ամեն օր մացի տօներին յաջորդող օրերից:

Բաժանորդագինը «Մշակի» տարեկան դինը 10 ռուբլի է, տասնամէկ ամսանը նոյնպէս 10 ռ., տասն ամսանը՝ 9 ռ., ինն եւ ութ ամսանը՝ 8 ռ., եօթն ամսանը՝ 7 ռ., վեց ամսանը՝ 6 ռ., հինգ ամսուանը՝ 5 ռ., չորս ամսանը՝ 4 ռ., երեք ամսուանը՝ 3 ռ., երկու ամսուանը՝ 2 ռ. եւ մի ամսուանը 1 ռուբլի:

Արտասահմանեան բաժանորդագրութիւնը. Ամ Եւրիկայի բաժանորդները պէտք է վճարեն տարեկան 6 դոլլար. Եւրոպայի բաժանորդները՝ 30 ֆրանկ. Պարսկաստանի բաժանորդները՝ 10 ռուբլի:

«Մշակին» գրուել կարելի է յսմըագրատանը (Բազարնայա եւ Բարոնսկայա փողոցների անկիւն):

Կայսրութեան ուրիշ քաղաքներից «Մշակին» գրուելու համար եւ առհասարակ նամակներ եւ ծրարներ ուղարկելիս՝ պէտք է դիմել հետեւեալ հասցէով. ТИФ-ЛИСЪ, Редакция „МШАКЪ“, իսկ արտասահմանից՝ TIFLIS, Rédaction du journal «MSCHAK».

Յայտարարութիւնները ընդունուում են բոլոր լեզուներով:

Ապառիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունուում: 2—3

ԲԱՑԻՆԾ Է 1906 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՐՇԱԼՈՅՍ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԴԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՕՐԱԹԵՐԹԻ

24 պատկերազարդ յաւելուածներով, որ կանոնաւորապէս լոյս կը տեսնեն ամիսը երկու անգամ.

Թերթի ձգտումն է պետական սահմանադրական կազմ, կովկասեան ներքին լայն խնդրաւորութիւն, տեղական զեմստւոյ, զեմստւոյական մանր միութիւններ և ազատ կապակցում այդ մանր միութիւնների:

Հողի բաւարար բաժիններ սակաւահող գիւղացուն՝ պետական և կալուածական հողերից, և օրէնսդրական բաւարարութիւն բանուորի կենսական պահանջներին:

Հնարական սկզբունքի լայն գործադրումը ընդհանրապէս, և մասնաւորապէս մեր դպրոցական գործի կազմակերպութեան, եկեղացական կալուածների տնտեսութեան և հասարակական հիմնարկութիւնների ղեկավարութեան մէջ:

Թերթի գլխաւոր ուժը ուղղուած կըլինի հայ կեանքի պահանջներն առաջ մղելու և աշխատելու նրանց իրականացմանը դեմոկրատ ոգով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

Տարեկան 7 ռ. — —	32 ֆր. 28 մարկ. 28 շ. 7 դոլլ.
Վեց ամիսը . . . 4 » — —	20 » 16 » 16 » 4 »
Երեք ամիսը . . . 2 » 25 կ.	12 » 10 » 10 » 2 »
Մի ամիսը . . . — — 75 »	4 » 3 » 3 » 1 »

Տարեկան բաժանորդները կարող են վճարել մաս-մաս. Յունւարին 4 ռ. և յունիսին 3 ռ.:

Ապառիկ թաժանորդագրութիւն չի ընդունում.

Կարելի է գրուել խմբագրատանը (Թիֆլիզ, Գանովսկայա № 11) կամ գործակալների մօտ: Ուրիշ տեղերից գիմել՝ Редакция газеты «Аршалуис». կամ Tiflis, Rédaction du journal «Arshalous».

Խմբագիր-հրատարակիչ՝ Գ. ՄԵԼԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ
Փ. (3)

16. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
17. ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ	
19. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	
20. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. Ջէյմս Մորիէրի «ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՆ ԱՆԳ- ԼԻԱՅՈՒՄ», Վէպ պարսկ. կեանքից, թարգմ. անգլ. Մ. Կարապետյան	 174—206

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը յատուկ խնդրում է յօդուածագրերից՝ զրել պարզ, մասնատնդ բուերը, յասուկ ակուններն ու օտար բառերը, եւ քերթի միայն մի երեսի վրայ, ստանձնապէս ու զգալով կիսապարսկան, աղբաւոր քան եւ մտ պարբերականները առօրինի լինելու վրայ: Թարգմանութեան հետ պէտք է ուղարկել խմբագրութեանը նաեւ բնագիրը:

2. Ձընդունուած մեծ յօդուածները պահուած են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ յետոյ ոչնչացնում են: Ձեռագիրը յետ ստանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախսը: Փոքր յօդուածներն ու ստանաւորները չեն վերադարձնում:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է խմբագրութիւնը: Խմբագրութեան առանց պայմանների ուղարկուած ձեռագիրները համարում են անվճարելի:

4. Խմբագրութիւնն իրան է վերադարձնում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

5. «Մարմնի» համարը չստացուելու դէպքում պէտք է խմբագրութեանը տեղեկութիւն տալ ոչ ուշ, քան յաջորդ համարի լոյս տեսնելը:

6. Խմբագրութեանը դանազան հարցումներով դիմող անձինք պէտք է պատասխանի համար ուղարկեն նամակադրոշմ կամ պոստային բլանկ:

7. Հասցէ փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կոպէկի Հասցէի փոփոխումը պէտք է ստացուի իւրաքանչիւր ամսի 10-ից ոչ ուշ, որպէսզի առաջիկայ համարն ուղարկուի նոր հասցէով: Նոր հասցէի հետ պէտք է այստեղ նաեւ հին հասցէն:

ՅԵՐԱՅԻՄԻԱՆԻՄ Է ԲԵԺԱՆՈՐԴԵՐՈՒԹԻՒՆ

1906 թ.

ՄՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍՍՐԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

(Նոր շրջան VI տարի)

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԻՆԸ

Ռուսաստան տարեկան 10 ռ. Արևմտահայաստան 12 ռ. (32 ֆ.)

և
Պարսկաստան կէս տարին 6 » 7 » (18 ֆ.)

Հասցի կաճար 1 բուրլի, բաժանորդագրեր ամսական 1 բուրլի:
Ծանոթություն. բաժանորդագրեր կարելի է վճարել նաև մաս-մաս.
Ծխակ, դպր., վարժուհիների և ուսուցիչների, զիւղական քահանաների,
միջն. ուս. աշակերտների, ուսանողների և բանուորների համար բաժանոր-
դագրենքն է 8 բուրլի Ռուսաստանում:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒՄ Է

Թիֆլիսում - խմբագրատանը (ձաղձաղաձևան փողոց, տ. № 12)
Կայսերական այլ խելերից պէտք է գրվել՝ Тифлисъ, въ редакцію
журнала «МУРЧЪ».

Արևմտահայաստանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue «MOURTCH».

«ՄՈՒՐՃ»-ի գործակալներ.

Ալեքսանդրապոլ.—պ. Լևոն Մանուկյան

Բաքու.—բժ. Գ. Սարգսեան (Ե. Սթր. թ. № 26) և պ. Յ. Քոչարեան:

Երբի-Լյբար.—պ. Գ. Տ.-Դանիելյան:

Երեւան.—«Ներսիս» գրականութի:

Կաթ.—պ. Համազասպ Տ.-Խաչատրեան:

Մոսկուս.—պ. Ստ. Թումանյան:

Ուշի.—պ. Արամ Յակոբեան (Սեփեղեղեայ շրջան):

Սամուելանդ.—Ռ. ք. Բեկզիւլեան (Անգրեղաստան երկիր):

Սիմֆերոպոլ.—պ. Ն. Հայրապետեան:

Թիֆլիս.—«Դուռտներէրդ» և «Կենտրոնական» գրականաւ.

Վրացիլիս կապ.—Յ. ք. Սառիկեան:

Թուրքի.—պ. Հ. Պանիրեան:

Եգիպտոս—դոկտոր Ս. Փաշալեան-Խան (Ալեքսանդրիա):

Էնկելի.—պ. Գ. Մելիք-Աբշաճեան:

Նոր-Ջուրա.—պ. Տիգրան Արզարեան:

Փեկերմ.—պ. պ. Ալեքսան Թունեանց և Լ. Բաշալեան:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ, ընդունուած է ամեն լեզուով: Յայտարար-
ութիւնները համար վճարում են.—1 երես բնոյց յայտարարութեան համար
15 ռ., 1/2 եր. 8., 1/3 եր.—4 ռ.: տողատեղ (կորպ.)—40 կ.

Խմբագիր ԷՆՐՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ